

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
ΣΤΗ ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

THE EPIC OF ANATOLIA
IN THE GREEK IMAGINATION

THE ASIA MINOR CATASTROPHE
IN LITERATURE BETWEEN THE WARS

ISBN 978-960-7067-13-5

© 2022, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα
Σουηδίας 54, 106 76 Αθήνα, www.ascsa.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, χωρίς την προηγούμενη έγγραφη άδεια του εκδότη σύμφωνα με τον νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του διεθνούς δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ISBN 978-960-7067-13-5

© 2022, American School of Classical Studies at Athens
Souidias 54, 106 76 Athens, www.ascsa.gr

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or republished, wholly or in part, or in summary, paraphrase or adaptation, by mechanical or electronic means, by photocopying or recording, or by any other method, without the prior written permission of the editor, according to Law 2121/1993 and the regulations of International Law applicable in Greece.

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΣΤΗ ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΑΤΑΛΙΑ ΒΟΓΚΕΪΚΩΦ-BROGAN
& ΝΑΤΑΣΑ ΛΑΙΜΟΥ

THE EPIC OF ANATOLIA IN THE GREEK IMAGINATION

THE ASIA MINOR CATASTROPHE
IN LITERATURE BETWEEN THE WARS

CURATORS: NATALIA VOGEIKOFF-BROGAN
& NATASHA LEMOS

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΠΤΕΡΥΓΑ «Ι. ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ»

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
"I. MAKRIYANNIS" WING

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών
στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΘΕΣΗΣ - ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan,
Νατάσα Λαιμού

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Βιβή Γερολυμάτου, Ανδρέας Γεωργιάδης

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Ανδρέας Γεωργιάδης

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ

ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Liadain Sherrard, Νατάσα Λαιμού

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Jack L. Davis, Λήδα Κωστάκη,
Γεώργης Λαιμός, Therese Sellers

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Θάλεια Νταλούκα

ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ - ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ

Έλιξ

ΨΗΦΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Κωνσταντίνος Τζωρτζίνης

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Νταρντάν Οσμάλι,
Δημήτρης Γραμματικής,
Χρήστος Κωνσταντής

ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΕΡΓΩΝ

Αναστασία Κουτράκου, DAES

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΕΡΓΩΝ

Move Art A.E.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Μικρή Άρκτος, Μαρία Τσολάκη

ΘΕΡΜΕΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευτυχία Αγαθονίκου
Χριστίνα Αγγελοπούλου
Νίκος Αλιβιζάτος
Ειρήνη Βαχλιώτη
Μαρία Γεωργοπούλου
Αντώνης Γώδης
Κατερίνα Δρόσου
Χαράλαμπος Λ. Καράογλου
Μαρία Κατσανάκη
Παναγιώτης Κλειδαράς
Ελένη και Μαρία Κοσμετάτου
Γεώργης Λαιμός
Βούλα Λιβάνη
Ελένη Μουζουράκη
Ελένη Μυριβήλη
Νομική Ομάδα Αθηνών
Μελίνα Παναγιωτίδου
Ιωάννα Σαπουντζή
Μαρία Σμάλη
Ειρήνη Σολομωνίδη
Σώζων-Αλέξανδρος Τσακίρης
Συραγώ Τσιάρα
Hülya Adak
Hülya Baraz
Murat Belge
Kesibe Karaosmanoğlu
Sinan Kunalalp
Laurent Mignon
David Ricks
Kamilla Shushanyants
Berkant Şimşek
Tom Strasser

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική
Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο
Αλεξάνδρου Σούτσου
Καλλιτεχνική Συλλογή της Εθνικής
Τράπεζας
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Jack L. Davis & Sharon Stocker
Nassos & April Michas
Ανώνυμος δωρητής

ORGANIZATION

American School of Classical
Studies at Athens, Archives

CURATORS

Natalia Vogeikoff-Brogan, Natasha Lemos

EXHIBITION DESIGN - GRAPHICS

Vivi Gerolymatou, Andreas Georgiadis

CATALOGUE DESIGN

Andreas Georgiadis

TRANSLATION OF LITERARY TEXTS

Liadain Sherrard, Natasha Lemos

TRANSLATIONS - TEXT EDITING

Leda Costaki, Jack L. Davis,
George Lemos, Therese Sellers

CONSERVATION

Thaleia Dalouka

DISPLAY CONSTRUCTIONS - PRINTING

Elix

DIGITAL SUPPORT

Konstantinos Tzortzinis

TECHNICAL SUPPORT

Dardan Osmaj, Dimitris Grammatikis,
Christos Konstantis

INSURANCE

Anastasia Koutrakou, DAES

TRANSPORTATION

Move Art S.A.

COMMUNICATION

Mikri Arktos, Maria Tsolaki

WITH SPECIAL THANKS

Hülya Adak
Eutychia Agathonikou
Nikos Alivizatos
Christina Angelopoulou
Athens Law Group
Hülya Baraz
Murat Belge
Katerina Drosou
Maria Georgopoulou
Antonis Godis
Charalampos L. Karaoglou
Kesibe Karaosmanoğlu
Maria Katsanaki
Panayotis Kleidas
Eleni and Maria Kosmetatou
Sinan Kunalalp
George Lemos
Voula Livani
Laurent Mignon
Eleni Mouzouraki
Eleni Myrivili
Melina Panayotidou
David Ricks
Ioanna Sapountzi
Kamilla Shushanyants
Berkan Şimşek
Maria Smali
Irin Solomonidi
Tom Strasser
Sozon-Alexandros Tsakiris
Syrago Tsiara
Irin Vachlioti

Gennadius Library, American School
of Classical Studies at Athens
The Library of the Hellenic Parliament
National Art Gallery – Alexandros Soutsos
Museum
National Bank of Greece Cultural Foundation
National Bank of Greece Art Collection

WITH THE SUPPORT

Jack L. Davis & Sharon Stocker
Nassos & April Michas
Anonymous donor

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Bonna Wescoat , Χαιρετισμός	8
Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan - Νατάσα Λαιμού Το Έπος της Ανατολής. Αντί εισαγωγής	11
Μαρία Γεωργοπούλου Το Έπος της Ανατολής. Αγώνας της μνήμης ενάντια στη λήθη	21
Χαράλαμπος Λ. Καραόγλου Μνήμη της Μικρασίας. Όψεις μυθοπλασίας της ιστορίας	27

ΕΝΟΤΗΤΕΣ

1.	1922: Το τέλος ενός δεκαετούς πολέμου	50
2.	Η γενιά του Μεσοπολέμου	60
3.	Από το δίκαιο του πολέμου στην τραγωδία του χαρακώματος	68
4.	Η ορδή των βασιβουζούκων	76
5.	Ιστορίες αιχμαλωσίας	84
6.	Επιστρέφοντας από το Μέτωπο	92
7.	Οι πρώτες ρίζες	100
8.	Ανερμάτιστη γενιά	110
9.	Ραφωδοί χαμένων πατρίδων	118
10.	Επιστροφή στον γενέθλιο τόπο	126
11.	Ανατολή: Το Έπος του Άλλου	134
	11.1 Διαδηλώνοντας κατά της Συμμαχικής Κατοχής	141
	11.2 Το «πύρινο πουκάμισο» της Ανατολής	145
	11.3 Το τέλος του πολέμου και τα επακόλουθα	149
	11.4 Αναζητώντας νέους δρόμους	153
	11.5 Φωνές που αποσιωπήθηκαν	157

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Στράτη Μυριβήλη, Ανατολή (Εντυπώσεις από την Πέργαμο)	162
Ηλία Βενέζη, Το Λιος	164
Τατιάνας Σταύρου, Οι πρώτες ρίζες	167
Γιώργου Θεοτοκά, Η Λίμνη	169
Χαλιντέ Εντίπ (Αντιβάρ), Το πύρινο πουκάμισο	171
Γιακούη Καντρι Καραοσμάνογλου, Yaban	173

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	189
--------------------------------	-----

TABLE OF CONTENTS

Bonna Wescoat , Foreword	9
Natalia Vogeikoff-Brogan - Natasha Lemos The Epic of Anatolia: Introduction	16
Maria Georgopoulou The Epic of Anatolia: The Struggle of Remembering and Forgetting	24
Charalampos L. Karaoglou Remembering Asia Minor: The History in Fiction	37

SECTIONS

1. 1922: The End of a Ten-Year War	50
2. The Interwar Generation	60
3. From a Just War to the Tragedy of the Trenches	68
4. The Horde of Bashi-Bazouks	76
5. Captivity Narratives	84
6. Homecoming	92
7. Putting Down Roots	100
8. A Generation Unmoored	110
9. Bards of Lost Homelands	118
10. Return to their Native Land	126
11. Anatolia: The Epic of the Other	134
11.1 Protesting Against the Allied Occupation	143
11.2 A "Shirt of Flame" in Anatolia	147
11.3 The End of the War and the Aftermath	151
11.4 Seeking New Paths	155
11.5 Voices That Were Silenced	159

AN ANTHOLOGY OF LITERARY TEXTS

Stratis Myrivilis, Anatolia (Impressions from Pergamon)	176
Elias Venezis, Lios	178
Tatiana Stavrou, Putting Down Roots	181
George Theotokas, The Lake	183
Halide Edip (Adivar), The Shirt of Flame	185
Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yaban	187

SELECTIVE BIBLIOGRAPHY	189
-------------------------------	-----

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Bonna Wescoat

Διευθύντρια της Αμερικανικής Σχολής
Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα

Η Πτέρυγα «Ι. Μακρυγιάννης» που εγκαινιάστηκε το 2018 προσφέρει ένα δημόσιο βήμα στην Αθήνα για τη διερεύνηση ιδεών κεντρικών στην κατανόηση του ελληνικού κόσμου -από την προϊστορία στο σήμερα- βασισμένων ή εμπνευσμένων από τις συλλογές και την έρευνα που διεξάγεται στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Με περηφάνεια εγκαινιάζουμε την έκθεση, *Το Έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων. Η Μικρασιατική Καταστροφή στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου*, που αντλεί υλικό από τις πλούσιες συλλογές χειρογράφων, φωτογραφιών, εφημερίδων και ημερολογίων από τα Αρχεία και παρουσιάζει πρώτες εκδόσεις από τις συλλογές της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, για να εξερευνήσει τον αντίκτυπο της Μικρασιατικής Καταστροφής και της επακόλουθης ανταλλαγής των πληθυσμών στη λογοτεχνική παραγωγή σημαντικών Ελλήνων διανοουμένων του Μεσοπολέμου.

Η έκθεση εστιάζει στη ζωή και το έργο των πεζογράφων Στράτη Μυριβήλη από τη Μυτιλήνη, Ηλία Βενέζη από το Αϊβαλί και Γιώργου Θεοτοκά από την Κωνσταντινούπολη, καθώς και του ποιητή Γιώργου Σεφέρη από τη Σμύρνη, ο οποίος εκφράζει με θλίψη στην ποίηση και στις προσωπικές του επικοινωνίες τα συναισθήματα που συνοδεύουν την κατάσταση του πρόσφυγα. Το τραύμα του εκτοπισμού, με τις μεγάλες φρικαλεότητες και τις μικρές πράξεις καλοσύνης, είχε βαθύ αντίκτυπο στη ζωή τους και στη λογοτεχνική τους φαντασία. Οι ιστορίες τους αντηχούν βαθιά σε αυτή την 100ή επέτειο από τα τραγικά γεγονότα του 1922. Μια τελευταία ενότητα διερευνά το έργο σημαντικών Τούρκων συγγραφέων, ακτιβιστών και διανοουμένων, των οποίων η λογοτεχνία επικεντρώνεται στη σύγχρονη τουρκική εμπειρία, και στον τρόπο με τον οποίο ο τουρκικός λαός αντιμετώπισε τον πόλεμο και την ανατροπή κατά τη δημιουργία ενός νέου κράτους. Ενώ αυτοί οι συγγραφείς μιλούν για γεγονότα που συνέβησαν πριν από έναν αιώνα, οι ζωές και οι ιστορίες τους προσφέρουν έναν επώδυνο παραλληλισμό για την κατανόηση των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονοι προσφυγικοί πληθυσμοί.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιμελήτρια της έκθεσης Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan για το όραμά της στη σύλληψη αυτού του εγχειρήματος, τη Νατάσα Λαιμού για την συνεπιμέλεια της έκθεσης, τη Λήδα Κωστάκη για την ουσιαστική βοήθειά της, τη Μαρία Γεωργοπούλου και τον Χαράλαμπο Λ. Καράογλου για τη συμβολή τους στον κατάλογο της έκθεσης. Συμμερίζομαι και επαυξάνω τις ευχαριστίες της Ναταλίας Βογκέικωφ-Brogan προς τους συντελεστές και τους οικονομικούς υποστηρικτές που κατέστησαν δυνατή την έκθεση.

FOREWORD

Bonna Wescoat
Director of the American School
of Classical Studies at Athens

The Makriyannis Exhibition Wing, which opened in 2018, offers a public venue in Athens for exploring ideas central to understanding the Greek world – from prehistory to the present – based on or inspired by the collections and research of the American School of Classical Studies at Athens. We are proud to open the exhibition, *The Epic of Anatolia in the Greek Imagination: The Asia Minor Catastrophe in Literature between the Wars*, which draws on the rich collection of manuscripts, photographs, newspapers, and diaries in the Archives, and first editions in the collections of the Gennadius Library, to explore the impact of the Asia Minor Catastrophe and the subsequent population exchanges on major Greek writers of the interwar period.

The exhibition centers on the life and work of four seminal Greek writers, including novelists Stratis Myrivilis of Mytilene; Elias Venezis from Ayvalık on the adjacent Anatolian coast; George Theotokas from Constantinople; and poet George Seferis from Smyrna, who poignantly expresses in poetry and personal communications the emotions attendant to the condition of refugees. The trauma of displacement, with its colossal atrocities and small kindnesses, had a profound impact on their lives and literary imagination. Their stories resonate deeply on this 100th anniversary of the tragic events of 1922. A final section explores the work of important Turkish authors, activists, and intellectuals whose literature centers on the contemporary Turkish experience, as that population confronted war and disruption in the creation of a new state. While these authors speak to events a century ago, their lives and stories offer a poignant parallel for understanding the challenges facing contemporary refugee populations.

I would like to thank the curator of the exhibition, Natalia Vogeikoff-Brogan, for her vision in conceiving of this exhibition; Natasha Lemos for her co-curation; Leda Costaki for her invaluable help; and Maria Georgopoulou and Charalampos L. Karaoglou for their contributions to the accompanying catalogue. I echo Natalia Vogeikoff-Brogan's thanks to contributors and financial supporters who made the exhibition possible.

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ. ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan
Διευθύντρια Αρχείων Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα
&
Νατάσα Λαιμού
Ιστορικός

Πολλοί είναι οι λόγοι που συνέτειναν στην επιλογή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών να τιμήσει τη συμπλήρωση των εκατό χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή με μια έκθεση αφιερωμένη στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου: *Το Έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων*. Αφενός, οι πόλεμοι που προηγήθηκαν του 1922 και η προσφυγιά που ακολούθησε καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την πνευματική παραγωγή των εκπροσώπων της λεγόμενης *Γενιάς του '30*, ειδικά αυτών που είχαν βιώσει τον ξεριζωμό. Αφετέρου, στα Αρχεία της Σχολής απόκεινται τα προσωπικά αρχεία τριών από τους σημαντικότερους πεζογράφους της πρώτης γενιάς των συγγραφέων που έγραψαν για το δράμα της Μικρασιατικής Καταστροφής: του Μυτιληνιού Στράτη Μυριβήλη, του Αϊβαλιώτη Ηλία Βενέζη και του Κωνσταντινουπολίτη Γιώργου Θεοτοκά.

Εάν ο πεζός λόγος υπήρξε το κατεξοχήν εκφραστικό μέσον στο οποίο μετουσιώθηκε το δράμα της Ανατολής, η προσφυγιά άφησε το αποτύπωμά της στην ποίηση του Γιώργου Σεφέρη, το προσωπικό αρχείο του οποίου επίσης συγκαταλέγεται στις αρχειακές συλλογές της Σχολής. «Θα σου φανεί όμως παράξενο (ίσως παραπάνω από παράξενο) αν σου πω πως το γεγονός που μ' επηρέασε το περισσότερο από όλα τα άλλα, είναι η μικρασιατική καταστροφή [...]. Ίσως σε φωτίσω αν προσθέσω ότι από 13ών χρόνων δεν έπαψα να είμαι πρόσφυγας», έγραψε ο Σεφέρης στον κριτικό Τίμο Μαλάνο το 1944. Παρόμοια αισθήματα θα εκφράσουν, σε άλλη περίπτωση, ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο Γιώργος Σεφέρης. «Ήμασταν πρόσφυγες, γεννημένοι και αναθρεμμένοι μες στον Ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στο ζωντανό θρύλο της Μεγάλης Ιδέας, εκείνος στη Σμύρνη κι εγώ στην Πόλη. Αισθανόμασταν ψυχικά τραυματισμένοι από τη Μικρασιατική Καταστροφή και ξεριζωμένοι· πασχίζαμε να ξαναριζώσουμε, να γίνουμε Αθηναίοι».

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι αποφύγαμε συνειδητά να εστιάσουμε στη *Γενιά του '30*, καθώς η Μικρασιατική Καταστροφή δεν αποτέλεσε πρωταρχική πηγή έμπνευσης για τους περισσότερους εκπροσώπους της, παρά μόνο για όσους είχαν βιώσει από κοντά τα γεγονότα του 1922 ή, όπως ο Σεφέρης, τους διωγμούς του 1913. Επιπλέον θα αδικούσαμε συγγραφείς που δεν ανήκουν στη *Γενιά του '30*, όπως η Τατιάνα Σταύρου (σχεδόν άγνωστη σήμερα) που δημοσίευσε το 1936 το πρώτο κατεξοχήν προσφυγικό μυθιστόρημα, *Οι πρώτες ρίζες*.

Η έκθεση που διαρθρώνεται σε ένδεκα ενότητες κινείται γύρω από τέσσερις θεματικούς άξονες που ακολουθούν τη λογοτεχνική παραγωγή του Μεσοπολέμου ανά δεκαετία. Το γεγονός ότι

Το ελληνικό πλοίο *Ίμβρος* στο λιμάνι της Σμύρνης, 1919.

Fred Boissonas, *Smyrne*, Γενεύη 1919. Φωτογραφία Edmond Boissonas. ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

The Greek vessel *Ίμβρος* in the harbor of Smyrna.

Fred Boissonas, *Smyrne*, Geneva 1919. Photography Edmond Boissonas. ASCSA, Gennadius Library

τα εκθέματα φτάνουν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1940 οφείλεται στη μεσολάβηση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στη διάρκεια του οποίου κάποιοι από τους συγγραφείς έγραψαν ή ξαναδούλεψαν έργα που είχαν κυκλοφορήσει πριν από τον Πόλεμο. Μετά από την πρώτη εισαγωγική ενότητα που παρουσιάζει σε αδρές γραμμές την ιστορία του δεκαετούς πολέμου που κατέληξε στη Μικρασιατική Καταστροφή και στην καταρράκωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας, με το οποίο είχαν γαλουχηθεί οι γενιές από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο επισκέπτης εισάγεται (Ενότητα 2) στην καταλυτική επίδραση που είχαν η ήττα και ο ξεριζωμός του ελληνισμού στη ψυχή και το πνεύμα της γενιάς του Μεσοπολέμου.

Ο πρώτος θεματικός άξονας (Ενότητες 3-6) αφορά σε μυθιστορήματα που γράφτηκαν στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, αντλώντας έμπνευση είτε από τα χαρακώματα του Μεγάλου Πολέμου, όπως *Η ζωή εν τάφω* του Στρατή Μυριβήλη, είτε από τα ίδια τα γεγονότα της Καταστροφής (κυρίως ιστορίες αιχμαλωσιών), όπως *Το Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη και η *Ιστορία ενός Αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα. Πρόκειται για μια βιωματική πεζογραφία, ένα είδος μαρτυρίας με αφηγηματικές αρετές και έντονο αντιπολεμικό χαρακτήρα που δεν χαρίζεται σε κανένα. Για πρώτη φορά εκτίθεται το ντενεκεδένιο νούμερο 31328 (με αραβικά ψηφία) που χάρισε στον Βενέζη την ελευθερία από τα τάγματα εργασίας των Τούρκων. Κι επειδή όλα σχεδόν τα έργα στα οποία αναφερόμαστε γράφτηκαν από πεζογράφους που κινούνταν στον κύκλο της Μυτιλήνης θεωρήσαμε σκόπιμο να αφιερώσουμε ιδιαίτερη ενότητα (Ενότητα 4) στη μοναδική ομάδα διανοουμένων, τους επονομαζόμενους «βασιβουζούκους», που είχε συγκεντρώσει γύρω του ο Μυριβήλης.

Ξεχωριστή θέση στην έκθεση κατέχουν τα φύλλα της *Καμπάνας*, της εφημερίδας που εξέδιδε ο Μυριβήλης και ο κύκλος του το 1923-1925, που είχε ως σκοπό, αφενός να υπερασπίσει τα δικαιώματα των βετεράνων του πολέμου και αφετέρου να περάσει μέσα από τις σελίδες της ένα έντονο αντιπολεμικό μήνυμα. Οι «άνθρωποι που μας σκότωσαν και οι άνθρωποι που σκοτώσαμε [...] είναι εξίσου θύματα [...] γιατί η ιδέα του σκοτωμού δεν ήταν δική τους», έγραψε ο Μυριβήλης σε ένα από τα φύλλα της *Καμπάνας* και ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών. Ο πρώτος θεματικός άξονας ολοκληρώνεται με την έκτη ενότητα, αφιερωμένη στη *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* του Μυριβήλη, ένα έργο σταθμό στην ελληνική λογοτεχνία, με θέμα την επιστροφή των ηρώων του Μικρασιατικού Μετώπου και αυτό που σήμερα θα περιγράφαμε ως διαταραχή μετατραυματικού στρες.

Ο δεύτερος θεματικός άξονας (Ενότητες 7-8) κινείται γύρω από την παραγωγή της δεκαετίας του 1930. Χρειάστηκε να περάσει περισσότερο από μια δεκαετία από την Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών για να δημοσιευθούν τα πρώτα προσφυγικά μυθιστορήματα: *Οι Πρώτες Ρίζες* της Τατιάνας Σταύρου (1936) και η *Γαλήνη* του Ηλία Βενέζη (1939). Το 1942, στα εικοσάχρονα από την Καταστροφή, ο Βενέζης θα σχολιάσει πόσο φτωχή εξακολουθούσε να παραμένει η παραγωγή του λόγου γύρω από το προσφυγικό. «Πέρα από αυτά τα κείμενα η προσφυγική λογοτεχνία δεν έχει να παρουσιάσει τίποτα συγκροτημένο εκτός από σελίδες όπου συμπτωματικά ήρωες τυχαίνει να είναι πρόσφυγες». Ο Βενέζης θεωρούσε ότι αυτό οφειλόταν κυρίως στην ανάγκη «για την απόσταση του χρόνου, [και] την απομάκρυνσή μας από τα γεγονότα». Ο Βενέζης αναφερόταν κυρίως στον πεζό λόγο. Γιατί ο Γιώργος Σεφέρης με το *Μυθιστόρημα* (1935), είχε ήδη γράψει το έπος της προσφυγιάς σε ποιητικό λόγο. Η δεκαετία του 1930 ήταν όμως και δεκαετία έντονων εσωτερικών αναζητήσεων και ζυμώσεων, ένα είδος κάθαρσης, για τους πνευματικούς εκπροσώπους της γενιάς του Μεσοπολέμου. Ο Θεοτοκάς με την *Αργώ* (1933, 1936), το πρώτο κατεξοχήν αστικό μυθιστόρημα, φιλοδόξησε να δώσει μια «πελώρια τοιχογραφία» της ελληνικής κοινωνίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Τη λογοτεχνική παραγωγή της δεκαετίας του 1940, τον τρίτο θεματικό άξονα της έκθεσης (Ενότητες 8-10), θα καθορίσουν εν πολλοίς η λογοκρισία του καθεστώτος Μεταξά που απαγόρευε την ανατύπωση και κυκλοφορία έργων με αντιπολεμικό περιεχόμενο, όπως *Η ζωή εν τάφω* και *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, και φυσικά ο νέος παγκόσμιος πόλεμος. Η λογοτεχνική παραγωγή αυτής της δεκαετίας στράφηκε σε ένα είδος μαγικού ρεαλισμού κατεχόμενου από νοσταλγία για τον χαμένο παράδεισο της Ανατολής που ταυτόχρονα προσέφερε κι ένα είδος λύτρωσης στους δημιουργούς της: «Μες στην πείνα, στη λύπη, στον τρόμο του Πολέμου πώς ήταν δυνατόν ένας συγγραφέας να κυνηγήσει επίμονα, ανένδοτα, μ' έναν τρόπο σχεδόν σπαραχτικό, να κυνηγήσει τη λύτρωση γυρεύοντάς τη στην πιο απίθανη, στην ευδαιμονική περιοχή της χαμένης χαράς, της τρυφερότητας των παιδικών χρόνων, του χαμένου παραδείσου», αναρωτήθηκε ο Βενέζης χρόνια αργότερα. Το χρονικό μιας πολιτείας (1938) του Παντελή Πρεβελάκη, ο Λεωνής (1940) του Θεοτοκά, η Αιολική γη (1943) του Βενέζη και η Παναγιά η Γοργόνα (1949) του Μυριβήλη, όλα γραμμένα τις παραμονές ή κατά τη διάρκεια του Πολέμου, θα κλείσουν το πρώτο κεφάλαιο της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας. Θα πρέπει να φτάσουμε στη δεκαετία του 1960, στα σαραντάχρονα, για να δούμε ξανά τη δημοσίευση σημαντικών έργων με πηγή έμπνευσης τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη ζωή των Ελλήνων στην Ανατολή.

Κι ενώ η έκθεση θα μπορούσε να ολοκληρωθεί με την ενότητα της επιστροφής του Γιώργου Σεφέρη το 1950 στον γενέθλιο τόπο, θεωρήσαμε ότι η παρουσίαση του θέματος δεν θα ήταν πλήρης χωρίς τον τέταρτο και τελευταίο άξονα της αφήγησης που εισάγει τον επισκέπτη/αναγνώστη, στο Έπος του Άλλου. Η συμμαχική κατοχή της Κωνσταντινούπολης, η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, το αντιστασιακό κίνημα που φούντωνε στην ελεύθερη Ανατολή και η αντίθεση με το οπισθοδρομικό Οθωμανικό καθεστώς είναι τα θέματα γύρω από τα οποία διαμορφώνεται η εθνική τουρκική λογοτεχνία, το Έπος του Άλλου. Πυρήνα της έχει τον τυραννισμένο τουρκικό λαό και μια Ανατολή αποκλειστικά και ριζικά τουρκική από όπου λείπουν τόσο οι άλλες κοινότητες, όσο και οι Μουσουλμάνοι πρόσφυγες που είχαν κατακλύσει τη χώρα κατά τους Βαλκανικούς πολέμους.

Πληθώρα λογοτεχνικών δημοσιευμάτων στον τύπο που στη συνέχεια κυκλοφορούν ως αυτοτελείς εκδόσεις αντικατοπτρίζει τον γενικό ενθουσιασμό για τη μέχρι τότε φτωχή και ασημαντή Ανατολή, που παρέμενε χώρα πρωτόγνωρη για πολλούς από τους υμνητές της. Στη σχετική ενότητα εκτίθενται αντίγραφα εφημερίδων της εποχής καθώς και πρωτότυπες εκδόσεις εμβληματικών έργων που δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και κατά την πρώτη δεκαετία της Τουρκικής Δημοκρατίας, ενώ γίνονται αναφορές και σε έργα της εποχής που έμειναν έξω από τον επίσημο λογοτεχνικό κανόνα. Επιχειρείται μία εισαγωγική αλλά και περιεκτική παρουσίαση του ποικιλόμορφου λογοτεχνικού απόηχου στην Τουρκία της κοινής ιστορικής εμπειρίας που σημάδεψε τις δύο χώρες, αλλά που ο κάθε λαός βίωσε και αποτύπωσε στη μνήμη του τόσο διαφορετικά.

Στην έκθεση που αριθμεί πάνω από διακόσια εκθέματα και βασίστηκε σε σπάνιο και άγνωστο στο ευρύ κοινό υλικό από τα αρχεία των τεσσάρων δημιουργών (Μυριβήλη, Βενέζη, Θεοτοκά και Σεφέρη) παρουσιάζονται: ημερολόγια, αλληλογραφία, εφημερίδες, φωτογραφίες, ζωγραφίες, χειρόγραφα, όπως και δυσεύρετες πρώτες εκδόσεις που βρέθηκαν είτε στα προσωπικά τους αρχεία, είτε στις συλλογές της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (ευχαριστούμε θερμά την Επικεφαλής Βιβλιοθηκονόμο, Ειρήνη Σολομωνίδη, για την ουσιαστική βοήθειά της στην αναζήτηση των πρώτων εκδόσεων) ή σε ιδιωτικές συλλογές όπως στην περίπτωση των Τούρκων συγγραφέων. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετές από τις πρώτες εκδόσεις που εκτίθενται προέρχονται από το αρχείο του Κώστα Βάρναλη, με συγκινητικές αφιερώσεις των Μυριβήλη και Βενέζη στον Βάρναλη,

στη γνώμη του οποίου υπολόγιζαν. Από την προσωπική βιβλιοθήκη του Βάρναλη προέρχεται και το ποντικοφαγόμενο αλλά εξαιρετικά σπάνιο βιβλίο του Λάμπη Βολανάκη, *Κάτω από τις Λεύκες του Πασάκιοϊ*.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι η επιλογή των εκθεμάτων έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε όλα τα εκθέματα να βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Και όπου η αφήγηση δεν εύρισκε το ταίρι της στο υλικό των αρχείων της Σχολής, απευθυνθήκαμε στους απογόνους των πρωταγωνιστών της έκθεσης, οι οποίοι μας δάνεισαν γενναιόδωρα ό,τι μας έλειπε: η Μαρία και η Ελένη Κοσμετάτου το «ντενεκεδένιο νούμερο» του Ηλία Βενέζη, η Χριστίνα Αγγελοπούλου τα σχολικά τετράδια, την αυτοπροσωπογραφία και την πένα του Μυριβήλη και ο Νίκος Αλιβιζάτος το λεύκωμα με τις ζωγραφιές του έφηβου Θεοτοκά. Τους ευχαριστούμε από καρδιάς, καθώς και την Ελένη Μυριβήλη, για την άδεια να δημοσιεύσουμε αποσπάσματα από έργα των Βενέζη, Μυριβήλη και Θεοτοκά.

Πρόκειται για μια έκθεση που αναπτύσσεται οριζόντια για το ευρύ κοινό και σε βάθος για το εξειδικευμένο. Σε καμία περίπτωση δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει το πλούσιο θέμα της μικρασιατικής λογοτεχνίας που στην παρούσα έκθεση περιορίζεται, εξαιτίας του διαθέσιμου αρχειακού υλικού, στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Ούτε καλύπτει όλες τις φωνές. Το κενό αυτό αναλαμβάνει να καλύψει στον κατάλογο της έκθεσης το μεστό κείμενο του Χαράλαμπου Καραόγλου, «Μνήμη Μικράς Ασίας: Όψεις μυθοπλασίας της ιστορίας», που ανταμείβει τον απαιτητικό αναγνώστη αναδεικνύοντας περισσότερες πτυχές του θέματος. Μας τιμά η προθυμία του να συμβάλει στον κατάλογο. Ευχαριστούμε τον David Ricks του King's College London που αποδέχτηκε την πρόσκλησή μας να είναι ο κύριος ομιλητής στα εγκαίνια της έκθεσης.

Η Μαρία Γεωργοπούλου, Διευθύντρια της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, ανατρέχοντας σε προσωπικές μνήμες από τότε που πρωτοδιάβασε «τα έπη της Ανατολής» σε συνδυασμό με το όραμα του Ιωάννη Γενναδίου για τη βιβλιοθήκη του που δωρήθηκε στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών το 1922, γράφει στο κείμενό της, «Ο αγώνας της μνήμης ενάντια στη λήθη», για τη κληρονομιά που μας άφησαν οι Αιγαιοπελαγίτες/Μικρασιάτες δημιουργοί της μεσοπολεμικής γενιάς και τη συμβολή τους στο χτίσιμο της συλλογικής μνήμης. Την ευχαριστούμε θερμά, όπως και τη νέα Διευθύντρια της Αμερικανικής Σχολής, Bonna Wescoat, για τη συμβολή τους στο όλο εγχείρημα.

Δεν είναι τυχαίο ότι μετά το Αλβανικό Έπος του '40, ακολούθησε μια αλλαγή στη χρήση των ουσιαστικών που περιγράφουν τη Μικρασιατική Καταστροφή. Δεν περιγράφεται πλέον ως ήττα αλλά ως ένα γεγονός επικών διαστάσεων. Το πιο ενδεικτικό παράδειγμα προέρχεται από τη *Γαλήνη* του Βενέζη. Ενώ στην πρώτη έκδοση του 1939, ο Ανδρέας, ο ήρωας του Βενέζη που είχε πολεμήσει στο Μικρασιατικό Μέτωπο μιλάει για το «συναξάρι της Ανατολής», στην αναθεωρημένη έκδοση του 1943, ο Βενέζης αλλάζει τη φράση σε «έπος της Ανατολής», απ' όπου κι εμπνευστήκαμε τον τίτλο της έκθεσης.

Τέλος, πάντα με γνώμονα το πολύπλευρο κοινό μας, αποφασίσαμε να εντάξουμε στον κατάλογο μια ανθολογία κειμένων, με αποσπάσματα από έξι μυθιστορήματα ή διηγήματα από τους πιο αντιπροσωπευτικούς δημιουργούς της περιόδου του Μεσοπολέμου, Έλληνες και Τούρκους, προσφέροντας μια πρόγευση της διαχρονικής αξίας των έργων τους. Απευθύνουμε θερμές ευχαριστίες στην Liadain Sherrard για τις γλαφυρές μεταφράσεις στα αγγλικά των αποσπασμάτων από τα έργα των Μυριβήλη, Βενέζη, Σταύρου και Θεοτοκά.

Στην αρχή του καταλόγου και στο τέλος της έκθεσης ευχαριστούμε όλους τους συντελεστές του έργου. Ξεχωρίζουμε τη Λήδα Κωστάκη από τα Αρχεία της Σχολής για την αξιοσύνη της στην επιμέλεια των κειμένων και την αγάπη της στη λεπτομέρεια, τη Μαρία Σμάλη από τη Γεννάδαιο

Βιβλιοθήκη για τον συντονισμό του δανεισμού έργων από εξωτερικούς φορείς και τον Κωνσταντίνο Τζωρτζίνη για θέματα ψηφιακής υποστήριξης. Εκτός από τη Liadain Sherrard που ανέλαβε τη μετάφραση των λογοτεχνικών αποσπασμάτων και του κειμένου του Χαράλαμπου Καράογλου, είμαστε ιδιαίτερα ευγνώμονες στους Jack L. Davis, Γεώργη Λαιμό και Therese Sellers για τη βοήθειά τους στη σωστή απόδοση των ελληνικών κειμένων στην αγγλική γλώσσα.

Από φορείς, θέλουμε να ευχαριστήσουμε την Εθνική Πινακοθήκη, τη Διευθύντριά της Συραγώ Τσιάρα και τις Ευτυχία Αγαθονίκου, Προϊσταμένη Διεύθυνσης Συλλογών, και Μαρία Κατσάνκη, Επιμελήτρια, για τον δανεισμό του πορτρέτου του νεαρού Γιώργου Σεφέρη· την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τον Επιμελητή της Καλλιτεχνικής Συλλογής Σώζωνα-Αλέξανδρο Τσακίρη και την Ιωάννα Σαπουντζή, Διευθύντρια Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης και Βιωσιμότητας, για την ελαιογραφία του Γιώργου Προκοπίου *Μέχρις Εσχάτων*· το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας και την Υπεύθυνη του φωτογραφικού αρχείου Γιώργου Σεφέρη Βούλα Λιβάνη και, τέλος, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και την Προϊσταμένη του Τμήματος Βιβλιοθήκης Πόλης Ελένη Μουζουράκη.

Ευτυχής συγκυρία, η ολοκλήρωση της ταινίας μικρού μήκους *Το σπίτι με τις ροδιές*, σε σκηνοθεσία Ειρήνης Βαχλιώτη και Παναγιώτη Κλειδαρά τους οποίους ευχαριστούμε που επέτρεψαν την προβολή της κατά τη διάρκεια της έκθεσης.

Για τα εκθέματα της τελευταίας ενότητας ευχαριστούμε ιδιαίτερα την Hülya Adak και τον Laurent Mignon για τις πολύτιμες υποδείξεις τους, καθώς και τους Sinan Kunalalp, Murat Belge και Kesibe Karaosmanoğlu για την προθυμία με την οποία έθεσαν στη διάθεσή μας αδημοσίευτο υλικό από τα αρχεία τους.

Εκ βάθους καρδιάς ευχαριστούμε τη *Μικρή Άρκτο* του Ανδρέα Γεωργιάδη και της Βιβής Γερολυμάτου και των συνεργατών τους για τον άρτιο σχεδιασμό και την υλοποίηση της έκθεσης και του καταλόγου.

Τέλος, η έκθεση και ο κατάλογος, *Το Έπος της Ανατολής στη φαντασία των Ελλήνων*, δεν θα είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς τη γενναιοδωρή, ηθική και οικονομική, υποστήριξη του Επιτρόπου και πρώην Διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Jack L. Davis και της Sharon Stocker, όπως και τις δωρεές του Επιτρόπου Νάσου Μίχα και της συζύγου του April και ενός ανώνυμου δωρητή.

Ευ πράττειν.

THE EPIC OF ANATOLIA: INTRODUCTION

Natalia Vogeikoff-Brogan
Director of Archives, American School of Classical Studies at Athens
&
Natasha Lemos
Historian

Many factors entered into the decision of the American School of Classical Studies to mark the hundredth anniversary of the Asia Minor Catastrophe with an exhibition devoted to the literature of the interwar period: *The Epic of Anatolia in the Greek Imagination*. The wars that preceded 1922 and the tide of refugees that succeeded it strongly influenced the intellectual oeuvre of the representatives of the so-called *Generation of the '30s*, especially those who had actually experienced the uprooting. Furthermore, the Archives of the School houses the personal papers of three of the most important prose writers in the first generation of authors who wrote about the drama of the Asia Minor Catastrophe: Stratis Myrivilis from Mytilene, Elias Venezis from Ayvalık, and George Theotokas from Constantinople.

Although prose was the chief medium used to convey the drama of Anatolia, refugeedom left its mark in the poetry of George Seferis, whose personal papers are also in the School's Archives. "It would, however, seem strange to you (perhaps more than strange), if I tell you that the fact that influenced me more than all others is the Asia Minor Catastrophe [...]. Perhaps I will enlighten you if I add that from thirteen years old I never stopped being a refugee," Seferis wrote to the critic Timos Malanos in 1944. On another occasion, George Theotokas and George Seferis expressed similar feelings. "We were refugees, born and raised inside the Hellenism of the Ottoman Empire and the living legend of the Great Idea, he in Smyrna, me in the City. We were emotionally traumatized by the Asia Minor Catastrophe and our uprooting. We struggled to re-root ourselves and to become Athenians."

It should be emphasized that we have deliberately avoided focusing on the *Generation of the '30s* itself, since the Asia Minor Catastrophe was not a primary source of inspiration for most of its writers, but only for those who had direct experience of the events of 1922 or, like Seferis, of the persecutions of 1913. Moreover, it would be unfair to those authors who do not belong to the *Generation of the '30s*, such as Tatiana Stavrou (almost unknown today) who in 1936 published the first novel devoted to the subject of refugeedom, *Putting Down Roots*.

The exhibition, which is divided into eleven sections, revolves around four thematic axes that

pay homage to interwar literary output, decade by decade. The fact that the exhibits continue to the end of the 1940s is due to the intervention of Second World War, during which some of the writers wrote or revised works that they had been incubating, already before the War. After the first introductory section, which provides a general outline of the history of the ten years of war that terminated in the Asia Minor Catastrophe and the downfall of the Great Idea - a vision which had nourished all generations since the establishment of the Greek state - the visitor is introduced (Section 2) to the determining influence exerted on the soul and spirit of the interwar generation by the defeat and uprooting of Hellenism.

The first thematic axis (Sections 3-6) focuses on the novels written in the first decade of the interwar period, immediately after the Asia Minor Catastrophe, which derived their inspiration either from the trenches of the Great War, such as *Life in the Tomb* by Stratis Myrivilis, or from actual events of the Catastrophe (mainly stories of captivity), such as Elias Venezis's *Number 31328* and Stratis Doukas's *The Story of a Prisoner*. These novels are a record of lived experience, a species of testimony with narrative qualities, a fiercely and uncompromisingly antiwar stance. For the first time the tin number 31328 (in Ottoman numerals), which freed Venezis from the Turkish labor battalions, is on show. And because almost all the books referred to here were by writers who were part of the Mytilene circle, it seemed reasonable to devote a separate section (Section 4) to the particular group of intellectuals, nicknamed "the bashi-bazouks," that Myrivilis had assembled around himself.

A special place in the exhibition is allotted to *Καμπάνα*, the newspaper published by Myrivilis and his circle in 1923-1925, the aim of which was to uphold the rights of the war veterans and also to convey a strongly antiwar message. The "people who killed us and the people we killed [...] are both equally victims [...] because the notion of killing was not theirs," wrote Myrivilis in one of the editions of *Καμπάνα*, arousing a storm of protests. The first thematic axis ends with a sixth section, devoted to *The Schoolmistress with the Golden Eyes* by Myrivilis, a landmark work in Greek literature, the theme of which is the return of the heroes of the Asia Minor front and what would today be described as post-traumatic stress disorder.

The second thematic axis (Sections 7-8) is concerned with the productions of the 1930s. More than a decade had to pass after the Catastrophe and the exchange of populations before the first novels about refugees were published: *Putting Down Roots* by Tatiana Stavrou (1936) and *Tranquility* by Elias Venezis (1939). In 1942, twenty years after the Catastrophe, Venezis was to observe how poor the literary output on refugee issues continued to be. "Apart from these texts, writings about refugees have nothing specific to offer except pages where the heroes happen also to be refugees." Venezis believed that this was owing mainly to the need "for distance in time, and for us to be further away from the events." Venezis was referring mainly to prose writing, for George Seferis in *Mythistorema* (1935) had already written the poetic epic of refugeedom. The 1930s, however, was also a decade of intense introspection and ferment, a kind of catharsis, for the intellectuals of the interwar period. Theotokas in *Argo* (1933, 1936), the first completely urban novel, aspired to paint "an enormous mural" of Greek society, as this took shape after the Asia Minor Catastrophe.

The literary production of the 1940s, which is the third thematic axis of the exhibition (Sections 8-10) was dominated mainly by the censorship imposed by the Metaxas regime, which forbade

the printing and circulation of works with an antiwar content, such as *Life in the Tomb* and *The Schoolmistress with the Golden Eyes*, and, of course, by the Second World War. The literary output of this decade turned to a type of magical realism imbued with a nostalgia for the lost paradise of Anatolia, which at the same time provided writers with a form of liberation: “Amidst the famine, the grief, the terror of the War, how was it possible for a writer to pursue redemption – relentlessly, persistently, almost desperately – seeking it in the most wonderful, most blissful region of lost happiness, childhood’s tender years, the lost paradise,” Venezis was to wonder years later. Pantelis Prevelakis’s *The Tale of a Town* (1938), Theotokas’s *Leonis* (1940), Venezis’s *Land of Aeolia* (1943) and Myrivilis’s *The Mermaid Madonna* (1949), all written on the eve of the War or during it, ended the first chapter of the Asia Minor Catastrophe in the history of Greek literature. We must wait for the 1960s, forty years on, before any works of significance were published that drew their inspiration from the Catastrophe and the life of the Greeks in Anatolia.

Although the exhibition could have ended with the section showing the return of George Seferis in 1950 to his birthplace, we considered that the project would not be complete without the fourth and final axis of the narrative, which introduces the visitor or reader to the Epic of the Other. The Allied occupation of Constantinople, the landing of the Greek army in Smyrna, the burgeoning resistance movement in free Anatolia and the contrast with the backward-looking Ottoman establishment are the subjects which inform the national literature of Turkey, and constitute an Epic of the Other. At its heart is the suffering of the Turkish people and Anatolia, exclusively Turkish to its roots, with no sign of other communities or even of the Muslim refugees who had flooded in during the Balkan Wars.

A mass of literary publications in the press and subsequently in book form reflected a general enthusiasm for a hitherto poor and insignificant Anatolia, an Anatolia scarcely known to those who now sang its praises. The relevant section of the exhibition displays copies of contemporary newspapers and first editions of emblematic works that appeared during the war and the first decade of the Turkish Republic. It also makes space for works of the time that have remained outside the official literary canon. The aim is to present by way of a wide ranging introduction the varied echoes in Turkish literature of a historical experience shared by both countries, which deeply marked them both and, yet, which each people felt and has fixed in its memory so differently from the other.

The exhibition contains over two hundred exhibits and is based on rare material, unknown to the general public, from the personal papers of the four writers (Myrivilis, Venezis, Theotokas, and Seferis), comprising journals, correspondence, newspapers, photographs, drawings, manuscripts, as well as hard-to-find first editions which were discovered either in their personal papers, or in the collections of the Gennadius Library (we extend our grateful thanks to the Head Librarian, Irini Solomonidi, for her indispensable help in searching out first editions), or in private collections, as in the case of the Turkish authors. It should be noted that several of the first editions on display come from the archive of Kostas Varnalis, and contain moving dedications from Myrivilis and Venezis to Varnalis, whose opinion they held in respect. Varnalis’s personal library has also furnished us with the mouse-nibbled, but extremely rare book by Lampis Volanakis, *Beneath the Poplars at Pasakioi*.

It should be stressed that the choice of exhibits was made in such a way that they are all in dialogue with each other. Wherever the narrative failed to find anything to match it in the contents

of the School Archives, we had recourse to the descendants of the exhibition's protagonists who generously lent us whatever we were missing: Maria and Eleni Kosmetatou the "tin number" of Elias Venezis, Christina Angelopoulou Myrivilis's school exercise books, self-portrait, and fountain-pen, and Nikos Alivizatos the scrapbook with the drawings by young Theotokas. Our heartfelt thanks go to all of them, as well as to Eleni Myrivilis, for permission to reproduce extracts from the works of Venezis, Myrivilis and Theotokas.

This exhibition provides the general public with a broad survey and deepens the subject for the specialist. In no way does it pretend to exhaust the rich seam of literature concerning Asia Minor, which is limited here to the interwar years, owing to the archival material available. Nor does it include all the voices. This omission is rectified in the catalogue of the exhibition by Charalampos Karaoglou's illuminating essay, "Remembering Asia Minor: The History as Fiction," which will reward the curious reader with further discussion of the issues. We are delighted that he was willing to contribute to the catalogue. We would also like to thank David Ricks of King's College London for accepting our invitation to be the keynote speaker on the opening night of the exhibition.

Maria Georgopoulou, Director of the Gennadius Library, referring to her own memories of the first time she read "the epics of Anatolia," in conjunction with the vision of Joannes Gennadius for his library, which he gifted to the American School of Classical Studies in 1922, writes in her contribution, "The struggle of remembering and forgetting," about the legacy bequeathed to us by the interwar generation of writers from the Aegean Islands and Asia Minor, and how they contributed to the building of a collective memory. We are most grateful to her, and also to the new Director of the American School, Bonna Wescoat, for their contribution to this project.

It is not fortuitous that after the Albanian Epic of 1940 there was a change in the nouns used to describe the Asia Minor Catastrophe. It is no longer described as a defeat, but as an event of epic dimensions. The most telling example is in Venezis's *Tranquility*. In the first edition (1939), Andreas, the book's hero who has fought on the Asia Minor front, speaks of the "story of Anatolia," whereas, in the revised edition of 1943, Venezis alters the phrase to "epic of Anatolia," from where we took the title for this exhibition.

Lastly, always taking into consideration our varied public, we decided to include in the catalogue an anthology of texts, consisting of extracts from six novels or short stories by the most representative writers of the interwar period, Greek and Turkish, to illustrate the enduring significance of their work. Thanks are due to Liadain Sherrard for her vivid translations into English of the extracts from works by Myrivilis, Venezis, Stavrou, and Theotokas.

At the beginning of the catalogue and at the end of the exhibition we extend our gratitude to all who have contributed to the project. Special thanks are due to Leda Costaki from the School Archives for her scrupulous care in editing the texts and her attention to detail; Maria Smali of the Gennadius Library for coordinating the loans; and Konstantinos Tzortzinis for digital support. In addition to Liadain Sherrard who translated the literary extracts and the essay by Charalampos Karaoglou, we are especially indebted to Jack L. Davis, George Lemos, and Therese Sellers for their help in correctly rendering Greek texts in English.

We also wish to extend our thanks to the National Gallery, its Director Syrago Tsiara, and to Eutychia Agathonikou, Head of Collections, and Curator Maria Katsanaki, for lending us the portrait of young George Seferis; the National Bank of Greece and the curator of its Art Collection,

Sozon-Alexandros Tsakiris, and Ioanna Sapountzi, Director of Corporate Social Responsibility and Sustainability, for lending us the painting *To the Bitter End* by George Prokopiou; the National Bank of Greece Cultural Foundation, and the Curator of the George Seferis Photographic Archive, Voula Livani; and, finally, the Library of the Hellenic Parliament and the Head of the City Library, Eleni Mouzouraki.

By a fortunate coincidence, the short film *The House with the Pomegranate Trees*, directed by Irini Vachlioti and Panagiotis Kleidas, was completed at the same time. We thank them both for permission to screen it during the exhibition.

Concerning the exhibits of the last section, we thank in particular Hülya Adak and Laurent Mignon for valuable advice, as well as Sinan Kunalalp, Murat Belge, and Kesibe Karaosmanoğlu for putting at our disposal unpublished material from their collections.

Heartfelt thanks go to *Mikri Arktos* of Andreas Georgiadis, Vivi Gerolymatou, and their colleagues, for the inspired design and thorough execution of the exhibition and the catalogue.

Finally, *The Epic of Anatolia in the Greek Imagination*, both exhibition and catalogue, were made possible through the generous support, financial and moral, of the Trustee and former Director of the American School, Jack L. Davis and Sharon Stocker, through the donations of the Trustee Nasos Michas and April Michas, and help from a donor who remains anonymous.

Εὐ πράττειν.

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ. ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗ ΛΗΘΗ

Μαρία Γεωργοπούλου
Διευθύντρια της Γενναδείου Βιβλιοθήκης

*Στην αρχή ήταν ο Πόλεμος,
Ή μπορεί να πει κανείς: Στην αρχή ήταν η Ελλάδα με τα λαβωμένα πόδια.
Ή ακόμα: Στην αρχή ήταν η Ιστορία, το μεγάλο ατίθασο κύμα, μια απάνω και μια κάτω.
Και εγώ μέσα στην Ιστορία, στην κορυφή του κύματος ή στην άκρη του χάσματος που ανοίγει
έξαφνα και ρουφά τα πάντα.
Ίλιγγος! Η μοίρα μου. Η μοίρα μας.
Γιώργος Θεοτοκάς, Λεωνής, Αθήνα: Ίκαρος, 1946, σ. 157-158.*

Η δημιουργική φαντασία των λογοτεχνών της γενιάς του '30 με καταγωγή από τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου άγγιξε πολλές γενιές νέων αλλά και ώριμων αναγνωστών. Για μένα προσωπικά τα βιβλία τους ήταν ανάμεσα στα πιο αγαπημένα μου εφηβικά αναγνώσματα. Χωρίς καν να το συνειδητοποιώ ακόμη, στην τρυφερή εκείνη ηλικία τα βιβλία αυτά με έφεραν σε επαφή για πρώτη φορά με το μυθικό κόσμο της Μικρασίας, έναν κόσμο μακρινό και απόλυτα άγνωστο σε μένα. Στο σχολείο δεν προλαβαίναμε να καλύψουμε όλη την ύλη της ιστορίας για να «φτάσουμε» στο 1922. Στο πανεπιστήμιο δεν ήταν ένα σημείο που τονίστηκε αρκετά. Όπως και να 'χει, προτιμούσαμε τα αληθινά «έπη»: τους Μηδικούς πολέμους, τον Βασίλειο Βουλγαροκτόνο και το 1940. Δεν είναι άλλωστε εύκολο να μιλήσεις για την ήττα του πολέμου ούτε να κοιτάξεις κατάματα τον ξεριζωμό των προσφύγων και να αποδεχτείς τις δυσκολίες ένταξης τους σε μια αδιάφορη, αν όχι εχθρική, Ελλάδα. Στο οικογενειακό παλαιο-ελλαδίτικο περιβάλλον όπου μεγάλωσα τα ακούσματα ελάχιστα... μια κοσμοπολίτισσα θεία, συμμαθήτρια της γιαγιάς μου, με πτυχίο της Ανωτάτης Σχολής Εμπορικών Σπουδών που δούλευε σε τράπεζα και είχε πάντα υπέροχες ιστορίες να μας διηγηθεί, αλλά η Σμύρνη και οι χαμένες πατρίδες δεν ήταν κομμάτι του κόσμου μου.

Όταν όμως για πρώτη φορά έπιασα στα χέρια μου τα βιβλία του Μυριβήλη, του Βενέζη και του Θεοτοκά, καμαρωτούς θησαυρούς στη βιβλιοθήκη του σπιτιού μας, στην ηλικία των 12 ή 13, στην κυριολεξία τα «ρούφηξα». Ακόμη θυμάμαι το δέσιμό τους, τις αράδες πάνω στη σελίδα, τη μυρωδιά τους, την ταραχή μου όταν ένας ακόμη τόμος παρουσιαζόταν για να με συντροφέψει σ' εκείνα τα ατέλειωτα μεσημέρια του καλοκαιριού όπου δεν έπρεπε να ακουστεί κιχ. Ήταν αυτά τα βιβλία γραμμένα για παιδιά; Σίγουρα αυτό που μετρούσε για τη μητέρα μου ήταν το ότι τα είχε αγαπήσει εκείνη τόσο πολύ που ήθελε να τα μοιραστεί μαζί μου. Φαντάζομαι πως θεώρησε ότι ήμουν αρκετά ώριμη να καταλάβω αυτή την «πολεμική» (ή μήπως αντιπολεμική;) λογοτεχνία. Για

εκείνη πάντως, όπως και για μένα, το διάβασμά τους ήταν απόλαυση. Χωρίς καν να το καταλάβω, η γοητεία που άσκησαν επάνω μου το *Νούμερο* και η *Αιολική γη*, ο *Λεωνής* και η *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* με εισήγαγε στις εικόνες της Μικρασίας –θολές και συγκεχυμένες αρχικά– που όμως μου άνοιξαν όχι μόνο τους ορίζοντες της ιστορίας αλλά κάτι πολύ βαθύτερο –την ανάγκη να μάθω περισσότερα, να διαβάσω κι άλλο, να συγκρίνω πηγές, να κοιτάξω πέρα από τα όρια της ιδιαίτερής μου πατρίδας γιατί ο κόσμος δεν τελείωνε στα σύνορα της σύγχρονης Ελλάδας.

Η νοσταλγία των εφηβικών αναμνήσεων είναι φυσικά μονάχα η προσωπική μου κατάθεση για τη μαγική δύναμη αυτής της λογοτεχνίας. Άλλα ερωτήματα έρχονται στο νου σήμερα τόσες δεκαετίες αργότερα. Πώς να μιλήσεις και να μοιραστείς τραγικά και φρικιαστικά γεγονότα που σημάδεψαν τη ζωή σου; Πώς να βρεις λέξεις να περιγράψεις πράγματα ανείπωτα, τη φρίκη του χαρακώματος, το φόβο της σκλαβιάς, το χωρισμό, το θάνατο, την ντροπή, την πείνα, βιώματα σκληρά που σκίζουν τους δεσμούς σου με το πατρικό σπίτι, την οικογένεια, τις ρίζες σου; Πώς λυτρώνεσαι και βρίσκεις την ησυχία και τη γαλήνη; Μετά από πόσα χρόνια, πόσους αγώνες, πόσες θυσίες; Οι μορφές που αποτελούν το σώμα της έκθεσής μας είναι αυτόπτες μάρτυρες του «Έπους» (και της ήττας), ήρωες και αντι-ήρωες με σάρκα και οστά και ακολουθούμε τη δική τους ματιά στα γεγονότα ανιχνεύοντας το πώς μας μιλά η λογοτεχνία για την έντονη και δραματική ιστορία της εποχής.

Ο Ιωάννης Γεννάδιος υπέγραψε την πράξη δωρεάς της βιβλιοθήκης του προς την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στις 18 Οκτωβρίου 1922, ενόσω η καταγίδα της Καταστροφής μαινόταν ακόμη. Ποιος να φανταζόταν τότε ότι πρόσφυγες από τη Μικρασία θα συμμετείχαν στο εργατικό δυναμικό που δούλεψε για την ανέγερση της Γενναδείου! Ο Γεννάδιος είχε αφυπηρετήσει πια από το Διπλωματικό Σώμα και δεν ήταν ενεργός στις συνομιλίες και διαπραγματεύσεις ώστε να μας αφήσει πρωτογενές αρχειακό υλικό για την κρίσιμη αυτή καμπή στην ελληνική ιστορία όπως είχε κάνει για παλαιότερα ιστορικά γεγονότα όπως οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Ωστόσο, η ίδρυση της Γενναδείου το 1926 ως ερευνητική βιβλιοθήκη για την ιστορία του Ελληνισμού από το τέλος της Αρχαιότητας ως τις μέρες μας αποτέλεσε τον πυρήνα για την ίδια τη συγκρότηση των νεοελληνικών σπουδών ως επιστημονικό αντικείμενο και φυσικά ανέδειξε τη Βιβλιοθήκη ως σπουδαία κιβωτό του Ελληνισμού άξια να διαφυλάξει σπουδαία ιστορικά τεκμήρια και αρχεία.

Σημαντική θέση ανάμεσα σ' αυτές τις συλλογές έχουν τα προσωπικά αρχεία του Στράτη Μυριβήλη, του Ηλία Βενέζη και του Γιώργου Θεοτοκά και είμαστε ευγνώμονες που οι κληρονόμοι των δημιουργών τα εμπιστεύτηκαν στη Γεννάδεια Βιβλιοθήκη, στα άξια χέρια και την επιμέλεια των Αρχείων της Αμερικανικής Σχολής. Η αφοσίωση της Διευθύντριας των Αρχείων, Ναταλίας Βογκέικωφ-Brogan, έχει δημιουργήσει ένα αληθινό φυτώριο για την ανάδειξη αυτού του υλικού και είμαστε ευτυχείς που χάρη στη δική της έμπνευση απολαμβάνουμε μια έκθεση για το 1922 μέσα από τη λογοτεχνία, βασισμένη σε άγνωστο υλικό που με διεισδυτική ματιά μας μεταφέρει στον κόσμο των σπουδαίων αυτών συγγραφέων. Αυτή η έκθεση είναι η πραγμάτωση ενός από τους πιο σημαντικούς σκοπούς των Αρχείων και της Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών που δεν λειτουργούν μόνο ως αποθετήρια θησαυρών αλλά και ως χώρος παραγωγής γνώσης. Είμαστε πολύ περήφανες που μέσω της έκθεσης αυτής μοιραζόμαστε αυτό το μοναδικό υλικό όχι μόνο με τους ερευνητές αλλά και με το ευρύτερο κοινό.

Ποια είναι τα όρια ανάμεσα στην ιστορική και τη λογοτεχνική αλήθεια; Τι νέο μας προσφέρουν τα προσωπικά αρχεία και τα έργα αυτών των λογοτεχνών; Ως νέοι διανοούμενοι, εφευρίσκουν

καινούργιους τρόπους έκφρασης για να διαχειριστούν το τραύμα του πολέμου και του ξεριζωμού μιας και τα παλαιά καλούπια δεν τους εκφράζουν πλέον. Καταφέρνουν να αρθρώσουν το ανείπωτο και να βάλουν στο χαρτί μνήμες που αντιστέκονται στην αναπαράσταση. Σπάζουν τη σιωπή και κάνουν άμεσα ή έμμεσα κριτική στην επίσημη ιδεολογία και το συλλογικό αφήγημα. Φτάνουν στην κάθαρση.

Τα έργα άλλων σύγχρονών τους καλλιτεχνών αναδεικνύουν διαφορετικά εργαλεία για να κατανοήσουμε τη διαδικασία ανασύνταξης της συνείδησης των Μικρασιατών στο Μεσοπόλεμο ώστε να αντιμετωπίσουν το τραύμα της ήττας και της εξόδου, μέσω της παράδοσης. Χάρη στο ρηξικέλευθο πνεύμα του Θεόφιλου κατανοούμε τις πολυεπίπεδες διαδρομές του εθνικού αφηγήματος γύρω από την ανέφικτη Μεγάλη Ιδέα: νικηφόροι στρατηγοί του αρχαίου και του νεότερου ελληνικού πανθέου, επάλληλες αναπαραστάσεις ηρωικών μαχών από τον Τρωικό πόλεμο, την άλωση της Κωνσταντινούπολης, αλλά και ήρωες του '21 με κορυφαίο τον σφαγιασμό του Γρηγορίου Ε' συνδέουν τα γεγονότα που συνέβαιναν στο Μικρασιατικό Μέτωπο με την ένδοξη ιστορία του Ελληνισμού της Ιωνίας από την εποχή του Ομήρου έως το '21. Ο δε Αϊβαλιώτης Φώτης Κόντογλου ανανεώνει και επικαιροποιεί τη βυζαντινή αγιογραφία ως εύρωστη ρίζα του Ελληνισμού που σφυρηλατεί τη μικρασιατική συνείδηση. Άλλωστε ό ξεριζωμός παίρνει τις βιβλικές διαστάσεις της Εξόδου.

Η λογοτεχνία επεξεργάζεται το τραύμα που είναι χαραγμένο στη μνήμη για να μαλακώσει τον πόνο όχι μόνο του δημιουργού αλλά και του αναγνώστη. Συνάμα χτίζει και τη συλλογική μνήμη: διδάσκει, αφομοιώνει, επουλώνει τις πληγές και εν τέλει λυτρώνει. Ματιές στη λογοτεχνία του «άλλου», των Τούρκων δηλαδή λογοτεχνών που επεξεργάζονται τους ιδρυτικούς μύθους της πατρίδας τους και μοιράζονται τις εμπειρίες του δικού τους έπους, του πολέμου της ανεξαρτησίας, φέρνουν στο προσκήνιο, χάρη στην ερευνητική ματιά της Νατάσας Λαιμού, τη διάκριση ανάμεσα σε μυθοπλασία και ιστορία.

Μέσω της μυθοπλασίας που ενσωματώνει την προσωπική και συλλογική εμπειρία των λογοτεχνών της Μικρασίας στον κορμό της ελληνικής λογοτεχνίας, ανανεώνεται και εμπλουτίζεται η εθνική ταυτότητα. Τα ίδια τα μυθιστορήματα είναι ακόμη εύπλαστα, ξαναδουλεύονται και μετασχηματίζονται ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες, τα αιτήματα της πολιτικής σκηνής ή ακόμη και τη λογοκρισία στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά και αμέσως μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Είναι προφανής η επιρροή που έχει αυτό το ζωντανό υλικό στις συνειδήσεις των αναγνωστών και στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης.

«Ένα ιστορικό αφήγημα δεν μας λέει μόνο ότι το ποιοι είμαστε, δεν είναι θέμα παρούσας περίπτωσης ή προσωπικής επιλογής, αλλά μας λέει επίσης ότι οφείλουμε πίστη σε αυτήν την ταυτότητα επειδή είναι ένα ακριβό δώρο που πληρώθηκε με το αίμα, τον ιδρώτα και τα δάκρυα των προηγούμενων γενεών» γράφει ο κοινωνιολόγος Jeffrey Olick. Αναλύοντας εκατό χρόνια μετά την κληρονομιά που μας άφησαν για το έπος του 1922 οι λογοτέχνες του Μεσοπολέμου από τη Μικρασία, ευχόμαστε και οι σημερινές γενιές να νοιώσουν τη συγκίνηση που προκαλεί το αποτύπωμα της μνήμης στα βιβλία αυτά.

THE EPIC OF ANATOLIA: THE STRUGGLE OF REMEMBERING AND FORGETTING

Maria Georgopoulou
Director, The Gennadius Library

*In the beginning was the War.
Or one might say, In the beginning was Greece with the wounded feet.
Or again, In the beginning was History, the great untamable wave, now up, now down.
And "I" in the midst of History, on the crest of the wave or on the brink of the abyss, which opens
suddenly to swallow everything.
Vertigo! My lot. Our lot.*
George Theotokas, *Leonis* (trans. D. E. Martin), Nostos: Minneapolis 1985, p. 129.

The creative imagination of the writers of the generation of the '30s, who originated from Asia Minor and the Eastern Aegean islands, touched many generations of both young and mature readers. In my teens I considered them my favorites. Without even realizing it at that tender age, their books brought me into contact with the mythical world of Asia Minor, a faraway land, totally foreign to me. At school we did not have time to cover all the material required in history to "get to" 1922. In college, this was not a period that was sufficiently emphasized. In any event, we preferred the true "epics": the Persian wars, the Byzantine victories of Basil II, the Bulgar-slayer, or Epiros in 1940. It is not easy to talk about military defeat, or to look displaced refugees in the face and discuss the ordeals of their integration into an indifferent, if not hostile, Greece. Growing up in an exclusively old-Greece home, I heard next to nothing about Asia Minor ... a cosmopolitan great aunt, a classmate of my grandmother's, with a degree from the Athens School of Commercial Studies and who worked in a bank, always had wonderful stories to share, but Smyrna and the "lost homelands" were not part of my world.

When, at the age of 12 or 13, I first got my hands on the books of Myrivilis, Venezis, and Theotokas, proud treasures in our home library, I was mesmerized; I could not put them down. I still remember the cover, the words on the printed page, the smell, my excitement when a new volume showed up to keep me company during the long summer afternoons when we had to maintain absolute silence. Were these books written for youngsters? Surely my mother thought so, or she loved them so much that she could not wait to share them with me. I imagine she thought I was mature enough to understand this "war" (or maybe antiwar?) literature. For her, however, as for

me, reading them was a sheer pleasure. Without even realizing it, the fascination that *Number 31328* and the *Land of Aeolia, Leonis* and the *Schoolmistress with the Golden Eyes* exerted on me, introduced me to the images of Asia Minor (blurred and confused at first): images that not only opened up the horizons of history for me, but something much deeper – the need to learn more, to read more, to compare sources, to look beyond the limits of my homeland because the world did not end at the borders of Modern Greece.

The nostalgia of teenage memories is surely nothing more than a personal testimony about the magical power of this literature. Many other questions come to mind today, so many decades later. How can you articulate and share tragic and terrible events that have marked your life? How can you find words to describe things unspeakable: the horror of the trenches, the fear of captivity, separation, death, shame, hunger, all the harsh experiences that ripped apart your world, your home, and your family? How can you achieve redemption? Find peace and serenity? After how many years, how many struggles, how many sacrifices? The figures who loom large in our exhibition were eyewitnesses to “epic” victories (and the defeats), heroes and anti-heroes in flesh and blood; we follow their perspective, their own take on the events, tracing how literature communicates and appeases the intense and dramatic history of the time.

Joannes Gennadius signed the deed of gift presenting his library to the American School of Classical Studies on October 18, 1922, while the storm of destruction (the *Catastrophe*) was still raging. Who would have thought at the time that refugees from Asia Minor would constitute the workforce that would build the Gennadeion! Gennadius had retired from the Diplomatic Corps by then and, since he was not active in the talks and diplomatic negotiations of the time, he did not leave us any primary archival material concerning this critical juncture in Greek history as he had for the Balkan wars and earlier milestones in Modern Greek history. Still, from the time that the Gennadeion was inaugurated in 1926 as a research library for the history of Hellenism from Antiquity to the present, it has played an important role in the very constitution of Modern Greek studies as a scholarly enterprise; the Library proudly has attained its status as an arc of Hellenism worthy of preserving historical documents and archives.

A prime position among these collections is occupied by the personal papers of Stratis Myrivilis, Elias Venezis, and George Theotokas. We are grateful to their heirs who entrusted these to the Gennadius Library and the Archives of the American School. The Director of the Archives, Natalia Vogeikoff-Brogan, has created an ideal setting for the promotion of this material. This exhibition explores unknown sources as it reveals the fascinating world of these great writers; it is the fulfillment of one of the most important goals of the Archives and the Gennadius Library of the American School. Both departments strive not to operate solely as repositories of treasures but also as producers of knowledge. We are very proud that we share this unique material not only with researchers but also with the wider public.

What are the boundaries between historical and literary truth? What new do the personal papers and works of these writers offer us? As young intellectuals, they invented new ways of expressing themselves in order to manage the trauma of war and of displacement; they broke away from older literary models. They managed to articulate the unspeakable and put on paper memories that resisted representation. They broke the silence and challenged – directly or indirectly – the official ideology and the collective narrative in order to find catharsis.

Other contemporary artists employed different methods to encapsulate the process of reconstituting the consciousness of the people of Asia Minor in the interwar period, after they faced the twin traumas of defeat and exodus; they worked their way forward by appeal to tradition. Thanks to the folksy yet groundbreaking spirit of Theophilos, a painter active on Lesbos, Smyrna, and Mount Pelion in mainland Greece, we understand the multilayered paths of the national narrative that had developed around the unattainable Great Idea: victorious generals of the ancient and modern Greek pantheon, representations of heroic battles from the Trojan War, the fall of Constantinople to the Ottomans in 1453, and, of course, the heroes of the Greek Revolution of 1821 (among them the Greek Orthodox Patriarch Gregory V, hung by the Turks) connect the events that took place on the Asia Minor front to the glorious history of the Hellenism of Ionia from the time of Homer to 1821. The artist Fotis Kontoglou from Kydonies (Ayvalık) renewed and updated Byzantine hagiography as the robust root of Hellenism that forged the Greek Anatolian consciousness. In fact, the displacement of the Greeks of Asia Minor takes on the biblical dimensions of an exodus.

Literature processes the trauma engraved in memory in order to ease the pain not only of the creator but also of the reader. Glimpses into the literature of the “other,” that is the Turkish writers who elaborate founding myths of their homeland and share the experiences of their own epic and war of independence, bring to the fore, thanks to the research of Natasha Lemos, the distinction between fiction and history.

Through fiction, the creative force that integrated the personal and collective experiences of the writers from Asia Minor into the core of Greek literature, the Greek national identity was renewed and enriched. The novels themselves remained malleable throughout the interwar period, the dictatorship of Metaxas, and the Second World War, their creators reworking and transforming them according to historical circumstances, political exigencies, or censorship. Until the end of Second World War, the material remained alive, and its influence on the consciousness of readers and on the formation of collective memory was palpable for years to come.

As sociologist Jeffrey Olick has noted, “a historical narrative not only tells us that who we are is not a matter of present circumstance or personal choice, but also tells us that we owe faith to this identity because it is an expensive gift that was paid for with the blood, sweat and tears of previous generations.” Today, a century later, by analyzing the legacy of the 1922 epic through the eyes of the native Asia Minor authors who wrote during the interwar period, we hope that younger generations will also feel the deep emotion created by the imprint of memory in these books.

ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΣ. ΟΨΕΙΣ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Χαράλαμπος Λ. Καραόγλου
Ομότιμος καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Η Μικρασιατική Καταστροφή –θέμα πολυδιάστατο και πολύπτυχο– έχει αποτυπωθεί ποικιλοτρόπως: στη λογοτεχνία, στο θέατρο και στον κινηματογράφο, στην παραλογοτεχνία και στην ανώνυμη λαϊκή δημιουργία, στις εικαστικές τέχνες, στη μουσική και στον χορό, σε απομνημονεύματα και αυτοβιογραφίες. Συγγραφείς και καλλιτέχνες που, ως παιδιά, έφηβοι ή ενήλικες, έζησαν τα συνταρακτικά γεγονότα, άντλησαν θέματα από το βίωμά τους, από την «καυτή ύλη», όπως τη χαρακτήρισε ο Βενέζης. Η μνήμη της Μικρασίας διασώζεται στο έργο τους· είναι η παρακαταθήκη που μας άφησαν. Το κείμενο που ακολουθεί, βασισμένο στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, αναφέρεται ενδεικτικά σε έργα λογοτεχνίας και τέχνης έως τη δεκαετία του 1950, με θεματικούς άξονες: την Καταστροφή, την προσφυγιά, την αιχμαλωσία και την αναπόληση των χαμένων πατρίδων.

Από τον ύμνο στον θρήνο

Μετά την υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου της Λήμνου (30 Οκτωβρίου 1918) και τη λήξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, ο ελληνικός στρατός, με τη συγκατάθεση των Άγγλων και των Γάλλων, αποβιβάστηκε στη Σμύρνη, στις 15 Μαΐου 1919, με αποστολή τη διατήρηση της τάξης και την προστασία του χριστιανικού πληθυσμού¹. Το εθνικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας φαινόταν να γίνεται πραγματικότητα· η υπογραφή, τον Αύγουστο του 1920, της Συνθήκης των Σεβρών σαν να το επιβεβαίωνε. Το γεγονός της απόβασης είχε άμεση και μεγάλη απήχηση: ο Κωστής Παλαμάς, τον Ιούνιο του 1919, δημοσίευσε το ποίημα «Σμύρνη»: «Πέρα ως πέρα στη γη της Ιωνίας | δοξαστικό αχολόγησε τροπάρι! | Απ' την Κνωσό ως την Πέργαμο θεία χάρη | στην Ελλάδα, πηγή της αρμονίας. | Και ω Σμύρνη, πάντα εσύ μαργαριτάρι | στα μαλλιά της νεράιδας Μικρασίας!» Σε υψηλούς τόνους κινήθηκαν και άλλοι ποιητές: για παράδειγμα, ο Άγγελος Σημηριώτης, που ζούσε στη Λέσβο, εξέδωσε τη συλλογή *Τραγούδια του λυτρωμού* (1920): ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι ποιημάτων του: «Ωδή στη Σμύρνη», «Το ξύπνημα του μαρμαρωμένου», «2 Μαΐου 1919» («Ήρθες, ήρθες Λυτρωμέ | με του Μάη τ' αηδόνια, | με τον καινούριο ζεστόν ήλιο»).

Όμως, λίγους μήνες μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, η όξυνση των πολιτικών παθών και τα κακά μαντάτα από το μέτωπο των πολεμικών επιχειρήσεων προοιωνίζονταν την επερχόμενη Καταστροφή: οι πιο διορατικοί τη διέβλεπαν. Μέσα από αυτό το κλίμα βγαίνουν τα ποιήματα του Κ. Π. Καβάφη «Πάρθεν» (Μάρτιος 1921) (η γενοκτονία του Ποντιακού ελληνισμού συντελούνταν από το 1914) και «Υπέρ της Αχαικής Συμπολιτείας Πολεμήσαντες» (Φεβρουάριος 1922). Αποφράδα ημέρα: 13 Σεπτεμβρίου 1922, η Σμύρνη καίγεται. Ο Άγγελος Σημηριώτης θα γράψει το ποίημα «Σμύρνη» (από τη συλλογή *Επί των ποταμών Βαβυλώνας*, 1926): «Καλή μου, όταν λαμπάδισε τ' ωραίο κορμί σου ως τ' άστρα | δε βρέθη Θεός, να σου σταθεί μήτ' άνθρωπος εσένα, | μόν' κοίταζ' η μέρα βουβή κι η νύχτ' αναγελάστρα, | γιατί' οι ανθρώπ' ήταν θεριά κι έλειπε ο Θεός στα ξένα». Ο Μανόλης Καλομοίρης θα αναπολήσει τη Σμύρνη των παιδικών του χρόνων: «Σμύρνη! Το περιβόλι θυμάμαι όπου έπαιζα παιδί, | κάτω απ' τον ίσκιο της μουριάς, | κι η νενέ μου καθισμένη σε σκαμνί | μου έλεγε λογίων των λογίων παραμύθια· αμέσως παρακάτω θα τη θρηνήσει: «Μα ξάφνου χάθηκαν και τ' όνειρο κι οι νεράιδες | κι μουριά, κι η γιαγιά μου και η Μαρούσκα, | κι

¹ Οι ημερομηνίες ακολουθούν το Γρηγοριανό ημερολόγιο.

αχ! Κι η Σμύρνη! Κι η Σμύρνη!...» («Νοσταλγία»· από το ορατόριο *Ζωή και καημοί* του Καπετάν Λύρα). Στα ίδια μοτίβα και σίχοι του Γιώργου Αθάνα (από τη συλλογή *Ειρμός*, 1929): «Σμύρνη, που εγέλας κι έπαιζες με το πιο μάγο νάζι | κι όπου τ' αηδόνι κελαηδεί κι όπου το κύμα σπάζει | τα θέλγητρά σου τα γλυκά ποτέ δε θα ξεχάσω!» («Σμύρνη») και «Όλα μας τα καράβια πίσω γυρίσανε! | Σπασμένα τα κατάρτια, σκισμένα τα πανιά, | ήρθαν από τη Σμύρνη κι από τα Μουντανιά» («Το καράβι της ελπίδας»)· και του Σμυρνιού Νίκου Τουτουντζάκη (από τη συλλογή *Ιωνία*, 1947): «Τούτη τη λιόχαρη μέρα | που στο φως γιορτάζει η Αθήνα | εσένα σκέφτομαι, Ιωνία πατρίδα. || Τις πλημμύρες του φωτός σου στοχάζομαι | και τα γαλάζια σου εωθινά | που νωχελικά απ' τις πλαγιές κατεβαίνουν | να σε ξυπνήσουν πασίχαρα».

Για τη Μικρασία έχουν δημοσιευτεί δεκάδες ποιήματα· αποτελούν κοινό τόπο στο έργο των περισσότερων προσφύγων ποιητών: Μιχαήλ Αργυρόπουλου, Όλγας και Φιλής Βατίδου, Απόστολου Μαγγανάρη, Όμηρου Μπεκέ, Στέλιου Σπεράντζα και πολλών άλλων.

Ειδικότερα για την Καταστροφή, αξίζει να θυμηθούμε την αντίδραση του Καβάφη, όπως τη διασώζει ο Πόλυς Μοδινός: «Μέσα Σεπτεμβρίου 1922, [...]. Ο Καβάφης καθισμένος στη συνηθισμένη θέση του στο σαλόνι, σκυθρωπός, αμίλητος και περίλυπος. Ξαφνικά με πνιγμένη φωνή ξέσπασε: "Είναι τρομερό αυτό που μας συμβαίνει. Χάνεται η Σμύρνη, χάνεται η Ιωνία, χάνονται οι Θεοί...". Δεν μπόρεσε να συνεχίσει. Στο φως της λάμπας είδα τα δάκρυα να κυλούν στο ρυτιδωμένο πρόσωπό του».

Η αίσθηση της καταστροφής και της απώλειας διατρέχει υπογείως (με τη «μυθική μέθοδο») την ποίηση του Γιώργου Σεφέρη, ιδίως το *Μυθιστόρημα* (1935): «Περάσαμε κάβους πολλούς πολλά νησιά τη θάλασσα | που φέρνει την άλλη θάλασσα, γλάρους και φώκιες. | Δυστυχισμένες γυναίκες κάποτε με ολολυγμούς | κλαίγανε τα χαμένα τους παιδιά | κι άλλες αγριεμένες γύρευαν το Μεγαλέξαντρο | και δόξες βυθισμένες στα βάθη της Ασίας. | [...] Οι σύντροφοι τέλειωσαν με τη σειρά, | με χαμηλωμένα μάτια. Τα κουπιά τους | δείχνουν το μέρος που κοιμούνται στ' ακρογιάλι. || Κανείς δεν τους θυμάται. Δικαιосύννη. («Αργοναύτες») και στην *Κίχλη* (1947): «Τα σπίτια που είχα μου τα πήραν. Έτυχε | να 'ναι τα χρόνια δίσεχτα· πολέμοι χαλασμοί ξενιτεμοί» («Το σπίτι κοντά στη θάλασσα»). Για τον Σεφέρη, η Σκάλα των Βουρλών ήταν «ο μόνος τόπος που, και τώρα ακόμη, μπορώ να ονομάσω πατρίδα με την πιο ριζική έννοια της λέξης: όπου βλάστησαν τα παιδικά μου χρόνια» («Χειρόγραφο Σεπ. '41»)· σύμβουλος της Πρεσβείας μας στην Άγκυρα (1948-1950), «επιστρέφει» στη Σμύρνη και στην Πόλη (*Μέρες Ε'*), και, αργότερα, δίνει το οδοιπορικό *Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας* (1953).

Εικόνες του πρόσφυγα

Με την κατάρρευση του πολεμικού μετώπου, τον Αύγουστο του 1922, και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών που επέβαλε η Συνθήκη της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923), ολοκληρώθηκε το ξεριζώμα του μικρασιατικού ελληνισμού: εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες κατέφυγαν στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στην ηπειρωτική Ελλάδα, στις παρυφές μεγάλων αστικών κέντρων, σε πρόχειρους καταυλισμούς.

Λογοτέχνες και καλλιτέχνες έχουν αποτυπώσει, με (διαφόρων διαβαθμίσεων) ρεαλισμό, την εξαντλητική οδοιπορία των προσφύγων, τον αγώνα για επιβίωση, την απόγνωση τους από την κρατική αδιαφορία και την (εχθρική συνήθως) συμπεριφορά των ντόπιων.

Ενδεικτικά έργα (ειδολογικά, με χρονολογική σειρά): ΠΟΙΗΣΗ: «Το τραγούδι των προσφύγων» (3 Νοεμβρίου 1922) του Κωστή Παλαμά· «Ο θρήνος των προσφύγων» (αρχές του 1923) του Ρώμου Φιλύρα (οι πρόσφυγες κατεβαίνουν στο κέντρο της Αθήνας «και το χέρι τους | απλώνουνε, ζητιάνοι»)· η ποιητική συλλογή *Προσφυγικοί καημοί* (1924) του Σωτήρη Σκίπη· *Η Ανατολή της Έλλης Παπαδημητρίου*, θεατρικό ποίημα, με υπότιτλο «Εξιστόρηση και παράσταση της Μικρασιατικής Καταστροφής» (γραφή: 1930-1935, έκδοση: 1952). ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ: Ιδιαίτερως

αξιομνημόνευτα θεωρούνται δύο έργα του Φώτη Κόντογλου που εκφράζουν «το αίσθημα της οδύνης και του κατατρεγμού των προσφύγων»: «Ο τυφλός πρόσφυγας που ζητιανεύει» (1923) και «Οι πρόσφυγες. Η κοιλάδα του Κλαυθμώνος» (ελαιογραφία, 1930)· αργότερα, από τη δεκαετία του 1950, ο Γιώργος Σικελιώτης θα αρχίσει να ζωγραφίζει τις «Παράγκες της Καισαριανής». ΘΕΑΤΡΟ: *Το πουλί της νύχτας*, τρίπρακτο δράμα του Κωστή Μπαστιά, με θέμα την ιστορία μιας ορφανής μικρής προσφυγοπούλας που έπεσε στα δίχτυα εκμεταλλευτών που συνεργάζονταν με τη χωροφυλακή· το έργο ανέβασε η Μαρίκα Κοτοπούλη τον Σεπτέμβριο του 1924 (διασκευή του δημοσιεύτηκε στην εφ. *Δημοκρατία*, 1 Ιανουαρίου - 8 Μαΐου 1925). ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ: επίκαιρες κινηματογραφήσεις της πυρπόλησης της Σμύρνης, των πρόχειρων καταυλισμών των προσφύγων κτλ.· η ταινία *Η προσφυγοπούλα* (1938) του Togo Mizrahi (σενάριο σε συνεργασία με τον Δημήτρη Μπόγρη), με τη Σοφία Βέμπο στον ρόλο της προσφυγοπούλας από τον Καύκασο, που παντρεύεται έναν πλούσιο γαιοκτήμονα του θεσσαλικού κάμπου.

Αφηγηματικά έργα με αποκλειστικό ή κύριο θέμα τον πρόσφυγα δημοσιεύονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Βιωματικά τα περισσότερα, μπορεί να θεωρηθούν «μαρτυρίες» ή «χρονικά» του προσωπικού ή και του συλλογικού τραύματος και δράματος του πρόσφυγα, του ανθρώπου που «ξεριζώθηκε» από τη γενέθλια γη, που έχασε τα πάντα, και που, για να «ριζώσει» σε μια «άλλη» γη -όσο και αν αυτή ήταν η μεγάλη πατρίδα, η Ελλάδα- έπρεπε να αντιμετωπίσει τα πρωταρχικά προβλήματα επιβίωσης (στέγη, τροφή, εργασία). Η σύγκριση παρελθόντος και παρόντος έχει καταλυτική επίδραση στην ψυχολογική του κατάσταση· οι μνήμες από τον χαμένο παράδεισο αναπηδούν αυτόματα και επιτείνουν τα συναισθήματα που γεννά η έσχατη εξαθλίωση και η καταρράκωση της αξιοπρέπειάς του. Στα έργα της εποχής, η εικόνα του ρακένδυτου πρόσφυγα, του επαίτη, αποτελεί κοινό τόπο· οι πρόσφυγες αισθάνονται (και είναι) εγκαταλελειμμένοι από την πολιτεία, παρίες της κοινωνικής ζωής και, συχνά, ανεπιθύμητοι, «ξένοι στο τόπο τους», αφού η συμπεριφορά των ντόπιων κατοίκων είναι επιφυλακτική έως εχθρική και ρατσιστική, καθώς αμφισβητείται η ελληνικότητά τους (τους λένε «τουρκόσπορους»). Ενδιαφέρον έχει η αυτοεικόνα και η αυτοσυνείδηση του πρόσφυγα, η διάκρισή του από τον ντόπιο αλλά και από τον Τούρκο, ο οποίος δεν είναι πάντα ο απάνθρωπος, ο μισητός εχθρός, αλλά ο άνθρωπος με τον οποίο ο σημερινός πρόσφυγας κάποτε συμβίωνε αρμονικά.

Ενδεικτικά έργα (με χρονολογική σειρά):

Στο «μικρασιατικό ιστορικό μυθιστόρημα» *Σαν ψέματα και σαν αλήθεια* (1928) του Σωκράτη Α. Προκοπίου, η αφήγηση καλύπτει τα χρόνια πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι και την Καταστροφή. Τα πρόσωπα του έργου ζουν τα σύγχρονά τους πολιτικά και πολεμικά γεγονότα: το πώς ζούσαν πριν από τον Πόλεμο, τον Πόλεμο και τη στρατολογία των Χριστιανών, τους θριάμβους και την ήττα του ελληνικού στρατού, την τρομοκρατία και τις σφαγές των Χριστιανών (τους υπερασπίζεται ένας ιμάμης), την πυρπόληση και την τραγωδία στην προκυμαία της Σμύρνης, την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, όπου αντιμετωπίζουν την κρατική αδιαφορία. Ο Προκοπίου, μέσα στην Κατοχή, θα δώσει τη νοσταλγική προσωπογραφία της Σμύρνης, ένα πολυστιχο «διηγηματικό στιχούργημα» με αναμνήσεις από την κοινωνική ζωή της πόλης (*Σεργιά-νι... στην παλιά Σμύρνη*, 1941, ²1949) και, αργότερα, το *Αναζητώντας τη Σμύρνη μας* (1956).

Οι *Πρόσφυγες* (Παρίσι, 1929) του Πέτρου Αφθονιάτη είναι αφιερωμένο «μ' αληθινό πόνο στις ξεριζωμένες ζωές που ψάχνουν πάλιν να ριζώσουν μέσα στην περιπλάνηση, στην επανάσταση, στη ζωή». Ο συγγραφέας-αφηγητής αφηγείται τρεις διαφορετικές ιστορίες προσφύγων, με ένα βασικό κοινό σημείο: οι τρεις ήρωες, φιλομαθείς, εργατικοί και ικανοί στη δουλειά τους, επιβιώνουν αλλά δεν καταφέρνουν να ενσωματωθούν στο νέο κοινωνικό περιβάλλον· με ενδιαφέροντα πολιτικά και κοινωνιολογικά, μετέχουν στην πολιτική ζωή (σοσιαλιστική και συνδικαλιστική) αλλά απογοητεύονται.

Στο μυθιστόρημα *Οι πρώτες ρίζες* (1936=1935) της Τατιάνας Σταύρου, «το έπος της προσφυγιάς» (Τέλλος Άγρας), όλα σχεδόν τα πρόσωπα, κύρια και δευτερεύοντα, είναι πρόσφυγες

(κυρίως γυναίκες), που αγωνίζονται να επιβιώσουν στο άξενο αστικό/αθηναϊκό περιβάλλον, κάνοντας διάφορες δουλειές του ποδαριού (λ.χ., ο γιατρός έγινε σαράφης). Ενδεικτική είναι η εικόνα των προσφύγων, στην αρχή του μυθιστορήματος:

«Με το πρώτο βήμα τους το πρωί στον Πειραιά πήρανε μιαν ιδέα του κακού. [...] Οι αποθήκες ένα γύρω ξεχειλούσαν από δέματα, μπόγους, παιδιά, γέρους. Ανάκατα. Κάτι πρόχειρες παράγκες από σανίδι είχαν μέσα οικογένειες ολόκληρες. Γυναίκες με ρούχα και παπούτσια αντρικά ζητιάνευαν. Παιδιά φορούσαν όλων των ειδών τα ντυσίματα εκτός από παιδιάτικα. Άντρες κουκουλωμένοι απ' το κεφάλι με κουρέλια. Ένας κόσμος αλλιώτικος. Πλήθος άνθρωποι που πηγαίνανε σα ζαλισμένοι, σαν ναρκωμένοι από κακό βότανο».

Στην *Αργώ* (1933, 1936) του Γιώργου Θεοτοκά, ο Δαμιανός Φραντζής, κομμουνιστής φοιτητής, με καταγωγή από ξεπεσμένη οικογένεια εμπόρων της Πόλης, δεν θέλει να θυμάται τίποτε· το εφηβικό παρελθόν προκαλεί στον νεαρό πρόσφυγα «μιαν αυθόρμητη απέχθεια, ένα είδος ψυχικού κορεσμού, που δεν μπορούσε να τον κατανικήσει». Σε γενικό πλάνο της Αθήνας, οι πρόσφυγες μα και οι «αιχμάλωτοι» απεικονίζονται με άκρως μελανά χρώματα:

«Οι μυριάδες των προσφύγων, μισόγυμνοι και πειναλέοι, στοιβαζόντανε όπου υπήρχε μια στέγη διαθέσιμη, στα παλάτια των εξόριστων βασιλιάδων, στα προαύλια των εκκλησιών, στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα δημόσια κτίρια, στα μισόχτιστα σπίτια. Γυναίκες γεννούσανε, άρρωστοι βογκούσανε και ξεψυχούσανε απάνω στα πεζοδρόμια των πιο κεντρικών δρόμων, μες σε μια ακαθαρσία απεριγράπτη. Η Αθήνα βρωμούσε ολούθε την αρρώστια, την πείνα, τη φανταρίλα, το μπαρούτι. Ο λαός τα είχε χάσει, δεν ήξερε πια τι του γινότανε και πάλευε, ορμέμφυτα, μονάχα για ψωμί και για νερό. Νερό να πιει. Για πλύσιμο ούτε λόγος γινότανε. Μες στο παραζαλισμένο πλήθος διαβαίνανε πότε πότε κάτι άνθρωποι σα φαντάσματα, ντυμένοι με κουρελιασμένες στολές χακί, λιγνοί πετσί και κόκαλο, καμπουριασμένοι, με τα χέρια κρεμασμένα και άβουλα σαν ξύλινα, με τα μάτια γουρλωμένα, αμίλητοι, ανέκφραστοι, αποβλακωμένοι. Ήταν οι αιχμάλωτοι, που γυρνούσαν από τη Μικρασία και πήγαιναν στην τύχη, χωρίς σκοπό, ζητώντας με μουγκρητά ψωμί και νερό. Μονάχα ψωμί και νερό».

Στο *Ο άνθρωπος της εποχής* (1939) του Παύλου Γ. Φλώρου, εκτυλίσσονται ιστορίες μεγαλοαστικών οικογενειών. Τα κεντρικά πρόσωπα των προσφύγων (ένας πλούσιος Ανατολίτης, ένας νέος που σπουδάζει στη Ζυρίχη και γίνεται καθηγητής Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ένας δικηγόρος κ.ά.) δεν συναντούν δυσκολίες εγκατάστασης και προσαρμογής, δεν αναπολούν τον γενέθλιο τόπο και δεν αισθάνονται την απώλειά του.

Ο Στράτης Μυριβήλης, στο *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* (1932/1933) και στο *Η Παναγιά η γοργόνα* (1939-1949) παρουσιάζει δύο διαφορετικές εικόνες προσφύγων. Στο πρώτο, εκτός από λίγες αναφορές γενικά σε πρόσφυγες και σε μια δυστυχισμένη Μικρασιάτισσα με κομμένη γλώσσα, ο συγγραφέας κατασκευάζει δύο αρνητικούς χαρακτήρες: τον Σισμάνογλου (είναι «ένας χάσικος τύπος Σμυρνιού», «πολυλογάς, ερωτιάρης, επιπόλαιος, ανοιχτόκαρδος, γλεντζές»), ο οποίος, ως επιχειρηματίας, με την καπατσοσύνη του, πλούτισε αναλαμβάνοντας τον Εφοδιασμό του στρατού μας στη Σμύρνη, και τον Σιλέλλη από το Αϊβαλί, έναν «καπάτσο προσφυγοπατέρα» που εκμεταλλεύεται τους άλλους πρόσφυγες. Αντίθετα, στο δεύτερο μυθιστόρημα, οι πρόσφυγες είναι ψαράδες από το Αϊβαλί, απλοί και αγράμματοι άνθρωποι, που αγωνίζονται σκληρά για να ριζώσουν στη νέα τους πατρίδα, καλλιεργώντας ελιές, στον πλούσιο τόπο, στη Σκάλα της Μουριάς. Οι ντόπιοι, στην αρχή, είναι φιλικοί και πρόθυμοι να τους βοηθήσουν, αλλά, κατόπιν, τους κατηγορούν (για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους)· στο τέλος, πρόσφυγες και ντόπιοι συμφιλιώνονται. Για τους πρόσφυγες, η γενέθλια γη είναι τώρα «παραμύθι»: «Σα μια χώρα που δεν είναι πια, μόνο στάθηκε κάποτες μέσα στα παραμύθια και μέσα στα ονείρατα κι απόμεινε κει, στορησμένη από τη φαντασία. Να την αναθυμιάσουν οι άνθρωποι στον ύπνο τους, να τη μελετάνε στον ξύπνιο τους και να τη σέρνουνε στην κουβέντα, παραμύθι».

Ο Ηλίας Βενέζης θα δώσει την εικόνα των προσφύγων πρώτα στο διήγημα «Το Λιος» (1928) και κατόπιν στο μυθιστόρημα *Γαλήνη* (1939). Στο διήγημα, μια ομάδα προσφύγων αγωνίζεται να

επιβιώσει στη Θερμή Λέσβου. Μεγαλύτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον έχει, όχι ο αγώνας των προσφύγων, αλλά η εικόνα του Τούρκου: ο κεντρικός ήρωας, η Νυχτερίδα, ψαρεύοντας σε τουρκικά χωρικά ύδατα (στο νησάκι Λιος), θυμάται ότι στο Πλωμάρι, το 1922, είχε λάβει μέρος στην άγρια δολοφονία τριών ντόπιων Τούρκων· η Νυχτερίδα συλλαμβάνεται από τουρκικό περιπολικό, αλλά, χάρη σε Τουρκοκρητικούς ψαράδες, απελευθερώνεται και επιστρέφει στη Θερμή. Στη *Γαλήνη*, ένα μυθιστόρημα, όπως της Τατιάνας Σταύρου, εξ ολοκλήρου για τους πρόσφυγες, οι ξεριζωμένοι Μικρασιάτες (από τη Φώκαια και από τα ορεινά της Ανατολής), τον Ιούλιο του 1923, εγκαθίστανται σε παραθαλάσσιο τόπο, έρημο (αρχαίο νεκροταφείο), άνυδρο και άγονο, στην Ανάβυσσο, ο οποίος μεταμορφώνεται σε γόνιμη γη, χάρη στη θέληση, στον σκληρό και επίμονο αγώνα τους. Απώτερος σκοπός είναι η γαλήνη, η αναζήτηση της ισορροπίας που χάθηκε με τον εκπατρισμό· η ανάμνηση της γενέθλιας γης, του χαμένου παραδείσου, καθιστά ακόμη πιο δύσκολο τον αγώνα τους, καθώς, μάλιστα, έχουν να αντιμετωπίσουν και την εχθρότητα των ντόπιων (βουνίστιων βλάχων βοσκών), οι οποίοι σαμποτάρουν τις προσπάθειές τους, αν και, τελικά, αναγνωρίζουν την αξία τους. Οι πρόσφυγες ζουν χωρίς ελπίδα επιστροφής, αλλά και, μερικοί γέροι, χωρίς προοπτική να ριζώσουν στη νέα γη.

✱

Η προσφυγιά, εύλογα, αποτελεί κοινό θεματικό τόπο στους περισσότερους πρόσφυγες συγγραφείς του Μεσοπολέμου. Πώς όμως αντιδρούν συγγραφικά Ελλαδίτες ομότεχνοί τους; Έχει παρατηρηθεί ότι, στον αφηγηματικό τους κόσμο (μεγαλοαστικό, μικροαστικό, περιθωριακό ή προλεταριακό), ο πρόσφυγας (άτομο ή ομάδα) δεν έχει θέση· ενδεικτικά αναφέρονται οι συγγραφείς: Δημοσθένης Βουτυράς, Μ. Καραγάτσης, Λιλίκα Νάκου, Κώστας Παρορίτης, Ιουλία Περσάκη, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Πέτρος Πικρός, Άγγελος Τερζάκης.

Ενδεικτικές εξαιρέσεις:

Ο Κ. Γ. Καρυωτάκης, στο μικρό διήγημα «Ένας πρακτικός θάνατος», εικονογραφεί πολύ λιτά την κρατική αδιαφορία και τις δραματικές συνθήκες της ζωής των προσφύγων: σε μίαν αποθήκη, όπου τους «έριξαν», «ακινήτουσαν ή εσάλευαν σκιές ανθρώπων». Αξίζει να θυμηθούμε τις ποιητικές αντιπολεμικές του σάτιρες «Ο Μιχαλιός» και «Εις Ανδρέαν Κάλβον».

Ο Γ. Χρήστου (= Γεώργιος Μόδης) περιγράφει την άφιξη 250 προσφυγικών οικογενειών στη Φλώρινα («Η προσφυγοπούλα», *Μακεδονικές ιστορίες*, 1929).

Στο κοινωνικό μυθιστόρημα *Πρόσφυγες* (1934) του Γρηγορίου Ξενόπουλου αποτυπώνονται οι συνθήκες ζωής των προσφύγων στην Αθήνα του 1922 και, ιδίως, οι σχέσεις δύο οικογενειών: μίας προσφυγικής και μίας αθηναϊκής. Η κεντρική ηρωίδα, η Σμαράγδα από τη Σμύρνη, βρίσκει στήριξη στην οικογένεια του Μάνου Κυριακίδη και, πολύ σύντομα, αποκαθίστανται τόσο η ίδια (η ερωτική της ιστορία έχει ευτυχισμένο τέλος) όσο και η οικογένειά της.

Στη *Λεηλασία μιας ζωής* (1935) του Αντώνη Κ. Τραυλαντώνη, ο κεντρικός ήρωας, ειρηνοδίκης σε «μακρινό ξηρονήσι του Αιγαίου», επιστρέφοντας στην Αθήνα, βλέπει, από το λιμάνι έως την Ομόνοια και από τον Υμηττό έως το Αιγάλεω, μια «στυγερή εικόνα»: εξαθλιωμένοι πρόσφυγες, που, για να επιζήσουν, κατασπαράζουν ο ένας τον άλλον.

Στο νοσταλγικό *Το χρονικό μιας πολιτείας* (1938), ο Παντελής Πρεβελάκης διασώζει το μυθικό παρελθόν της γενέτειράς του, όπου Τουρκοκρητικοί και Χριστιανοί συμβίωναν αρμονικά. Μερικές σελίδες αναφέρονται στον ξεριζωμό των Τουρκοκρητικών (από τις 50.000, σε όλο το νησί, «δύσκολα να βρισκες διακόσιους που να στέργουν να ξενιτευτούν») και στην άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι «πιάσαν πολλές από τις τέχνες των αλλόπιστων και τις πρόκοψαν στα χέρια τους, και κανένας δεν στεναχωρέθηκε από την αλλαγή. Σ' ένα μονάχα μέρος, στο λιμάνι, το νιώσαν πως έλειψαν οι Τούρκοι και πολλές φορές τους αποζητούσαν και φέρανε στα χείλη τους το καλό τους όνομα». Ο Πρεβελάκης, δέκα χρόνια πριν, είχε εκδώσει το επύλλιο *Στρατιώτες* (1928) για τα κρητικά παλικάρια που έπεσαν στη Μικρά Ασία.

Στην *Αστροφεγγιά* (1945) του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, οι πρώτοι πρόσφυγες στον Πειραιά απεικονίζονται σε κατάσταση απόλυτης εξαθλίωσης και απελπισίας: «Κατάχαμα, σε μια κουρελιασμένη κουβέρτα, ένας γέρος βογκούσε· ήταν σπασμένο το πόδι του [...]· το αγγόνι καθόταν πλάι του· έν' αγόρι ίσαμε τέσσερω χρόνω, ένα πεινασμένο παιδί, που του ζητούσε ψωμί [...]. Μια γυναίκα παραπέρα δερνόταν· ήταν ξεστηθιασμένη κι ολοσούσουμη, με τα χέρια πρησμένα, με τα μάτια φουσκωμένα, γεμάτα δάκρια [...]». Στο ίδιο πλάνο, και τα μέλη Επιτροπής Περίθαλψης, «που τρέχανε πέρα δώθε και φώναζαν σα δαιμονισμένοι και δεν απόσωναν τίποτα» ή χαρακτηρίζαν τους πρόσφυγες «σκυλολόι».

Ο Νίκος Καζαντζάκης, στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* (γράφτηκε το 1948, εκδόθηκε το 1954), δίνει μια διαφορετική ιστορία προσφύγων, μια εμφύλια διαμάχη Ελλήνων από δύο χωριά της Μικρασίας: στα 1920-1921, μια ομάδα Ελλήνων από τον Άι-Γιώργη, καταδιωγμένη από τους Τούρκους, ύστερα από τρίμηνη οδοιπορία, καταφεύγει σε άλλο πλούσιο ελληνικό χωριό, στη Λυκόβρυση. Όμως, οι κάτοικοί της, υποκινούμενοι από τον παπα-Γρηγόρη και τους προεστούς, διώχνουν τους πρόσφυγες, που αναγκάζονται να εγκατασταθούν σε σπηλιές στα γύρω βουνά, όπου τους βοηθούν κρυφά μερικοί Λυκοβρυσιώτες. Οι υπόλοιποι επιζητούν την εξόντωσή τους, γιατί, λένε, οι πρόσφυγες έχουν χολέρα και είναι μπολσεβίκοι.

Ιστορίες αιχμαλωσίας

Τον Σεπτέμβριο του 1922, ο τουρκικός στρατός μπήκε θριαμβευτής στο Αϊβαλί, όπου είχαν παραιμείν 40.000 περίπου Έλληνες. Οι Τούρκοι κήρυξαν στρατιωτικό νόμο και συνέλαβαν τους άνδρες ηλικίας 18-45 ετών –μεταξύ αυτών και τον Ηλία Βενέζη, που μόλις είχε κλείσει τα δεκαεπτά του χρόνια· η αιχμαλωσία του θα διαρκέσει δεκατέσσερις μήνες. Αμέσως μετά την απελευθέρωσή του, ο Βενέζης, όντας στη Μυτιλήνη, έχει την εξής στιχομυθία με τον Μυριβήλη: «– “Τι σκοπεύεις να κάνεις τώρα;” – “Να ξεχάσω!”, είπα απλά. – “Πρέπει να τα γράψεις όλα.” – “Όλα!”” ρώτησα με αγωνία. – “Όλα!”». Έτσι, με τη δραστική παρότρυνση του Μυριβήλη, γράφεται *Το Νούμερο 31328* και, μια πρώτη μορφή του, δημοσιεύεται στην *Καμπάνα* της Μυτιλήνης (Φεβρουάριος-Ιούνιος 1924)· το έργο, ξαναδουλεμένο, εκδόθηκε αυτοτελώς το 1931, με υπότιτλο «Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής», και σε νέα έκδοση το 1945 με τον οριστικό υπότιτλο: «Το βιβλίο της σκλαβιάς».

«Το βιβλίο τούτο είναι γραμμένο με αίμα», εξομολογείται ο Βενέζης. «Με είχε πολύ βασανίσει, όταν το έγραφα, με είχε αναστατώσει το επίμονο στριφογύρισμα στην πυκνή και φοβερή ύλη της πικρής αυτής ζωής που έπρεπε να πάρει έκφραση. Είχα τότε περάσει πολλές νύχτες που, κυνηγημένος απ' τους εφιάλτες και τις αναμνήσεις, δεν μπορούσα να βρω καταφύγιο μήτε στον ύπνο». Το βαθύτατο ψυχосωματικό τραύμα δεν έχει επουλωθεί – δεν ήταν δυνατόν να επουλωθεί· τον συγγραφέα τον κατατράχουν όσα τράβηξε ο ίδιος και οι χιλιάδες αιχμάλωτοι στα κάτεργα της Ανατολής. Η εξιστόρηση των γεγονότων δεν μπορεί παρά να είναι επώδυνη· η «ύλη καίει» και για έναν συγγραφέα «δεν υπάρχει ύλη πιο επικίνδυνη από αυτήν» («Εξ αφορμής ενός βιβλίου», εφ. *Το Βήμα*, 19 Δεκεμβρίου 1950). *Το Νούμερο* δεν είναι μυθοπλασία που μπορεί να διαβαστεί και ως μαρτυρία· είναι βίωμα, χρονικό της αιχμαλωσίας, με αφηγηματικές αρετές και χαρακτηριστικά λογοτεχνικού έργου. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι το έργο, από την έκδοσή του το 1931, είχε τεράστια κυκλοφορία και ότι απασχόλησε έντονα την κριτική.

Το 1923, ένα χρόνο πριν δημοσιευτεί *Το Νούμερο*, εκδόθηκε ανωνύμως το βιβλίο *Από την αιχμαλωσία. Κατά το ημερολόγιο του αιχμάλωτου αεροπόρου Β.Κ.* Η έκδοση πέρασε ασχολίαστη παρά την εκδοτική της επιτυχία (β' έκδοση το 1924). Σήμερα (από το 2005) γνωρίζουμε ότι είναι ο Μάρκος Αυγέρης που «μεταφέρει» το ημερολόγιο του λοχαγού Β.Κ. (Βασίλη Κοτρότσου), που είχε συλληφθεί, όταν το αναγνωριστικό αεροπλάνο του έπεσε πίσω από τις εχθρικές γραμμές. Για τον Κοτρότσο δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα· πάντως, το όνομά του και ο βαθμός του ανα-

φέρονται στον κατάλογο των αξιωματικών αιχμαλώτων που αφίχθηκαν στην Αθήνα (εφ. *Μακεδονία*, 15 Απριλίου 1923)· όμως, για το πώς το ημερολόγιό του έφτασε στα χέρια του Αυγέρη και για τις τυχόν παρεμβάσεις στο κείμενο μόνον εικασίες μπορούμε να διατυπώσουμε. Στο δεύτερο από τα τρία αριθμημένα μέρη του βιβλίου, οι ημερολογιακές εγγραφές είναι συγκεκριμένες: από 13 Αυγούστου 1921 έως 18 Ιουλίου 1922. Η αφήγηση, σε πρώτο πρόσωπο, επικεντρώνεται στη σύλληψη, στην ανάκριση, στην αιχμαλωσία, στις συνθήκες κράτησης των αιχμαλώτων και στα εγκλήματα των Τούρκων σε διάφορα στρατόπεδα. Για τη μικρασιατική τραγωδία, ο Κοτρότσος καταλογίζει ευθύνες στους Ευρωπαίους (ιδίως στους Γάλλους), ενώ κατακρίνει και τη Ρωσία των μπολσεβίκων για τη στάση της.

Στην *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* (1929), ο Στρατής Δούκας «μεταφέρει» τα περιστατικά της αιχμαλωσίας του στρατιώτη Νικολάου Κοζάκογλου, τον οποίον είχε γνωρίσει το φθινόπωρο του 1928, σε καφενείο, στο χωριό Στουπί (Νέα Έφεσο) της Ημαθίας (σχετικό ντοκιμαντέρ στο αρχείο της ΕΡΤ). Ο Κοζάκογλου εξιστορεί την αιχμαλωσία του, τον Αύγουστο του 1922 στη Σμύρνη, τις κακουχίες και τη βάνανυση συμπεριφορά των Τούρκων στρατιωτών και του εξαγριωμένου πλήθους κατά την πεζοπορία του, μαζί με άλλους αιχμαλώτους, από τη Σμύρνη στη Μαγνησία (40 χλμ.)· καταφέρνει να αποδράσει και, επί ένα χρόνο, αγωνίζεται να επιβιώσει μέχρι να φτάσει στην Πόλη και από εκεί στη Μυτιλήνη. Ο Δούκας απέδωσε την προφορικότητα της αφήγησης και τη λιτότητα του ύφους του Κοζάκογλου. Σε σύγκριση με *Το Νούμερο*, η *Ιστορία* δεν είχε ευρεία κυκλοφορία και, μετά τις πρώτες ευάριθμες θετικές κρίσεις, το έργο έπεσε σε αφάνεια για σαράντα χρόνια.

Σε αντίθεση με τις τρεις προηγούμενες ιστορίες αιχμαλωσίας, στην αυτοβιογραφική νουβέλα του Πειραιώτη Λάμπη Ν. Βολανάκη (1901-1983) «Κάτ' απ' τις λεύκες του Πασάκιοϊ» (περιλαμβάνεται στην ομότιτλη συλλογή του, 1939), η εικόνα του Τούρκου είναι εντυπωσιακά θετική: ο αφηγητής -αιχμάλωτος στρατιώτης, άρρωστος βαριά σε νοσοκομείο- θυμάται με ευγνωμοσύνη τον Τούρκο αρχίατρο που τον έσωσε από βέβαιο θάνατο, τον φρουρό Αλή και την όμορφη Λατιφέ Χανούμ που του συμπεριφέρθηκαν με καλοσύνη.

Νόστος στον χαμένο παράδεισο

Συχνά, οι πρόσφυγες συγγραφείς αναπολούν τη γενέθλια γη, επιστρέφοντας έτσι σε έναν διττό χαμένο παράδεισο: στον χαμένο παράδεισο του τόπου και του χρόνου της παιδικής ηλικίας. Εγκαταστημένοι πια σε «άλλη» γη, σε νέα πατρίδα, κουβαλούν μέσα τους τη γενέθλια γη. Αξίζει να σημειωθεί ότι κάποια έργα είναι γραμμένα στα δισεκτα χρόνια της Κατοχής. Η κοινόχρηστη λέξη νοσταλγία (νόστος + άλγος) αποδίδει ακριβέστερα, ίσως, από οποιαδήποτε άλλη το νόημα και τον χαρακτήρα αυτής της επιστροφής. Οπωσδήποτε, κάθε έργο δίνει μια εικόνα της πόλης, λίγο ή πολύ, διαφορετική· έτσι, για την ίδια πόλη (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη ή άλλη) έχουμε όχι μία αλλά πολλές (απ)όψεις. Ειδικότερο, πάντως, ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνα τα έργα στα οποία η πόλη είναι όχι φυσικό ντεκόρ αλλά βασικό θέμα της αφήγησης· η πόλη σε ρόλο πρωταγωνιστικό, είτε μεταμορφωμένη σε «πόλη της λογοτεχνίας», είτε ρεαλιστική, πιστή απεικόνιση της πραγματικής πόλης. Ο τόπος, οι λεπτομερείς περιγραφές της (πλατείες, κεντρικοί δρόμοι, συνοικίες), η φυσιογνωμία της, η ιστορία της, σε σύζευξη με την ιστορία και τη δράση των προσώπων.

Η ΣΜΥΡΝΗ:

Στο «συμυρναϊκό διήγημα» *Μέσα στα γιασεμιά* (1923) του Πλάτωνος Ροδοκανάκη (πέθανε από φυματίωση, τον Γενάρη του 1919, σε ηλικία 36 ετών), κυριαρχούν οι εικόνες των δρόμων της Σμύρνης να «γεμίζουν από ζευγαράκια» και τα νιάτα της πόλης να κατέχονται «από καλπάζουσα ερωτοπάθεια».

Ο Κώστας Ζουμπουλίδης, στο «συμυρναϊκό αισθηματικό μυθιστόρημα» *Νιόβη* (1926), βραβευ-

μένο σε διαγωνισμό το 1924, «με ύφος πότε αληθινά και σωστά αφηγηματικό και πότε μεταπεσμένο σε πολύ λυρικό μάς ιστορεί την αισθηματική και την κοινωνική ζωή της ελληνικής Σμύρνης –ελληνικής άλλοτε!»

Ο Παντελής Ι. Καψής, στο «ιστορικό μυθιστόρημα» *Η αρχοντοπούλα της Σμύρνης ή Οι τελευταίες ημέρες της Ανατολής* (1927), αφηγείται τα πολεμικά κυρίως γεγονότα που διαδραματίζονται στη Σμύρνη και στις γύρω περιοχές (στα Βουρλά και αλλού), από το 1914 έως και την Καταστροφή: τις διώξεις των Ελλήνων, τη γενοκτονία των Αρμενίων κ.ά. Αφηγηματικά, η πόλη δεν παίζει κανέναν σχεδόν ρόλο· περιγράφονται τα συναισθήματα των κατοίκων στις κρίσιμες ιστορικές στιγμές: στην απόβαση του ελληνικού στρατού το 1919 και στην αποχώρησή του τον Αύγουστο του 1922. Το έργο είναι αφιερωμένο «Στην ψυχή του εθνομάρτυρος Χρυσοστόμου, Μητροπολίτου Σμύρνης».

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ:

Ο Θράσος Καστανάκης, στο «μυθιστόρημα της ελληνικής ζωής» *Η φυλή των ανθρώπων* (1932), εικονογραφεί χαρακτήρες της μεγαλοαστικής κυρίως κοινωνίας της Πόλης, με έμφαση στα ερωτικά τους πάθη. Οι ιστορίες τους εκτυλίσσονται τα χρόνια 1915-1930, αλλά τα ιστορικά γεγονότα (ο πόλεμος ή η Καταστροφή) απουσιάζουν· οι περιορισμένες αναφορές στην Πόλη (στο Νιχώρι) αποτελούν απλώς το φυσικό ντεκόρ της δράσης των ηρώων. Η τριλογία της Πόλης θα ολοκληρωθεί με τα μυθιστορήματά του *Χατζή Μανουήλ* (1956) και *Η παγίδα* (1962).

Στη συλλογή διηγημάτων *Εκείνοι που έμειναν* (1933) της Τατιάνας Σταύρου, οι εικόνες της Πόλης (του Βοσπόρου) είναι ελάχιστες και χωρίς κάποιον ρόλο στην εξέλιξη της αφήγησης. Κοινό θέμα των διηγημάτων είναι η εξαθλίωση (η ακραία φτώχεια και η πείνα) των απλών ανθρώπων κατά τη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Η αφήγηση επικεντρώνεται σε χαρακτήρες γυναικών, που σηκώνουν όλο το βάρος της επιβίωσης· για παράδειγμα, στο πρώτο διήγημα («Ζωή χαμένη»), μια νέα κοπέλα, η Τασία, ως προστάτης της οικογένειάς της, αναγκάζεται να συνάψει διαδοχικές ερωτικές σχέσεις με Τούρκους (έναν πασά, ένα Αστυνόμο και έναν δούλο) που της εξασφάλιζαν τροφή: «Μπροστά της [στην πείνα] όλα λύγιζαν και τσάκιζαν. Τίποτα δεν μπόρεσε να σταθεί ορθό άντικρυ στη δύναμή της. Αξιοπρέπεια, ιδέες τιμής, τύποι, προλήψεις, όλα σκορπίστηκαν σαν παλιόχαρτα μπρος σ' ένα φύσημα της Μαύρης Θάλασσας».

Στην Κωνσταντινούπολη (από το 1914 έως την Καταστροφή) τοποθετείται η δράση στο μυθιστόρημα εφηβείας *Λεωνής* (1940) του Γιώργου Θεοτοκά. Ο Λεωνής, γόνος μεγαλοαστικής οικογένειας της Πόλης, πρόσφυγας το 1922 στην Αθήνα, αναπολεί την πόλη των παιδικών του χρόνων, την πόλη που έχασε (τον Δημοτικό Κήπο του Ταξιμού με τη ζωηρή κοινωνική ζωή κτλ.). Στην εξέλιξη της αφήγησης, η ίδια η πόλη παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς συμμετέχει στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης του ήρωα: «Την ώρα της δύσης, το Σκούταρι άστραφτε ολόκληρο σαν να ήτανε χτισμένο από μάλαμα και ασήμι, για τούτο όλα τα Ελληνόπουλα ήξεραν πως το Σκούταρι, με το αληθινό του όνομα, λεγότανε Χρυσούπολη. Έτσι το έλεγαν οι πατέρες μας οι Βυζαντινοί, οι μεγάλοι Αυτοκράτορες». Ο Λεωνής και η πόλη ζουν μέσα στην ταραχή του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Ο Χρήστος Ευελπίδης, στα *Πολίτικα* (1945), αναπολώντας το ευτυχισμένο παρελθόν («ζούμε με την ανάγκη της επιστροφής», γράφει στον πρόλογο), δίνει λεπτομερείς (και, συχνά, ειδυλλιακές) εικόνες της Πόλης και των γύρω περιοχών, εμπλουτισμένες με ιστορικά στοιχεία· αναπαριστά την καθημερινή ζωή των κατοίκων της (αστών διαφόρων στρωμάτων), μέσα στο πλαίσιο των γεγονότων από το τέλος του 19ου αιώνα έως τις 31 Οκτωβρίου 1918, όταν το θωρηκτό «Αβέρωφ» εισήλθε στον Βόσπορο και ύψωσε την ελληνική σημαία στην Κωνσταντινούπολη.

ΚΙΜΙΝΤΕΝΙΑ:

Στην *Αιολική γη* (1943) του Ηλία Βενέζη, πρωταγωνιστής είναι όχι το αστικό περιβάλλον (του Αϊβαλιού) αλλά το κτήμα του παππού, στα Κιμιντένια όρη, πριν το 1914. Εκεί περνούσε τα καλοκαίρια του ο αφηγητής, όταν ήταν παιδί, μαζί με τις τέσσερις αδελφές του, ακούγοντας ιστορίες και παραμύθια από τον παππού και τη γιαγιά. Ο αφηγητής, ανακαλώντας το παρελθόν, ξαναζει

τις μέρες της απόλυτης ευτυχίας του. Ο ρόλος των στοιχείων της φύσης (έχουν ανθρώπινες ιδιότητες) είναι καθοριστικός στη διαμόρφωση της παιδικής ψυχής, στην ανάπτυξη στενότερων δεσμών με τη γη: «Έτσι έμαθα με τον καιρό ν' αγαπώ κι εγώ αυτή τη γη όπου είχε αράξει η ειρήνη». Κορυφαία σκηνή: Όταν ξεσπά ο πόλεμος και αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον επίγειο παράδεισό τους, ο παππούς «βγάζει το καλπάκι, γονατίζει ταπεινά, σκύβει και φιλά το χώμα που το βλόγησε με τη ζωή του»· φεύγοντας, βάζει σ' ένα μαντίλι λίγο χώμα, «για να φυτέψουν ένα βασιλικό στον ξένο τόπο που θα πάνε». Και η τελευταία φράση του έργου: «Γη, Αιολική Γη, Γη του τόπου μου».

✱

Είκοσι πέντε χρόνια μετά την Καταστροφή, ο Ηλίας Βενέζης, δικαιολογημένα ανήσυχος για τη διάσωση της μνήμης της Μικρασίας, έγραφε: «Κάποτε θα πρέπει όλοι να το μάθουμε πως η μνήμη της πικρίας και του μεγαλείου μας είναι απ' τα πιο πολύτιμα πράγματα που έχει αυτή η γη» (εφ. *Το Βήμα*, 9 Νοεμβρίου 1947). Πριν, ωστόσο, από τον πρόωρο θάνατό του (3 Αυγούστου 1973), η αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού «προσφυγικών» έργων μετά το 1950 θα καταπράυνε κάπως τον καημό του. Πράγματι, από τότε και μέχρι σήμερα (από αφορμή κάποιο επετειακό έτος (τα 40, 50, 60 κτλ.) εκδόθηκαν (και συνεχίζουν να εκδίδονται ή να επανεκδίδονται) πολλά και αξιόλογα μυθιστορήματα και διηγήματα παλαιότερων όσο και νεότερων συγγραφέων. Από τον μακρύ κατάλογο αναφέρω ενδεικτικά τα εξής: *Το ποινικό μητρώο μιας εποχής* (1956) του Κώστα Σούκα, *Οι νεκροί περιμένουν* (1959), *Μέσα στις φλόγες* (1961) και *Ματωμένα χώματα* (1962) της Διδώς Σωτηρίου, *Αίβαλι η πατρίδα μου* (1962) του Φώτη Κόντογλου, *Λωξάντρα* (1963) της Μαρίας Ιορδανίδου, *Στου Χατζηφράγκου* (1963) του Κοσμά Πολίτη (αναπλάθεται η ζωή ανηλίκων και ενηλίκων στην ομώνυμη λαϊκή συνοικία της Σμύρνης, γύρω στα 1900, «με τις καθημερινές έγνοιες και τις μικροχαρές τους»), *Ο κοινός λόγος* (1972) της Έλλης Παπαδημητρίου, *Σπορά δίχως θερισμό* (1975) του Παύλου Φλώρου (εικονογραφείται η αστική κοσμοπολίτικη κοινωνία της Ιωνίας πριν την Καταστροφή), *Ξεριζωμένη γενιά. Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη* (1977) και *Εδώ Σμύρνη... Σμύρνη* (1985) της Ιφιγένειας Χρυσόχοου, *Τα παιδιά της Νιόβης* (τ. Α'-Β', 1988, τ. Γ'-Δ', 1995) του Τάσου Αθανασιάδη, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Βαλκανικοί-22* (2000) του Θανάση Βαλτινού, *Αθώοι και φταίχτες* (2004) της Μάρως Δούκα, *Καιρός για θαύματα* (2005) του Κώστα Ακρίβου, *Επιστροφή στη Σμύρνη* (τριλογία, 2010-2011) του Βαγγέλη Μαυρουδή, *Η αναζήτηση* (1998) και *Η αναλαμπή* (2012) του Νίκου Θέμελη, *Επιστροφή της Πηνελόπης. Οκτώ μέρες στη Σμύρνη* (2021) της Νοέλ Μπάξερ.

Παρ' όλα αυτά, ωστόσο, το ερώτημα είναι αν, για μας σήμερα, «η μνήμη της πικρίας και του μεγαλείου μας» έχει ουσιαστικό νόημα. Αν η μνήμη της Μικρασίας, που διασώζεται μέσω της «προσφυγικής» λογοτεχνίας και άλλων αφηγήσεων, ενσωματώθηκε στη συλλογική (εθνική), πολιτισμική και πολιτική μνήμη μας. Μήπως, ακόμη και σήμερα, παρά την αδιαμφισβήτητη συμβολή των προσφύγων της Μικρασίας, του Πόντου και της Θράκης στη διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους, ο πρόσφυγας, στη κοινή συνείδηση μερίδας Ελλαδιτών, εξακολουθεί να θεωρείται «άλλος», αν όχι «ξένος»;

Εν πάση περιπτώσει, ας μην παραβλέψουμε το έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (η «Κιβωτός» του μικρασιατικού ελληνισμού εκδίδει, μεταξύ άλλων, το μνημειώδες έργο *Έξοδος*) και δεκάδων προσφυγικών συλλόγων ή ενώσεων με πλούσια και ποικίλη δραστηριότητα. Ας λάβουμε επίσης υπόψη ότι, κάθε τόσο, έρχονται στο φως νέα στοιχεία και μαρτυρίες και ότι δημοσιεύονται σχετικές μελέτες διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Αρκούν όλα αυτά; Όχι, βέβαια· χρειάζεται να γίνουν ακόμη πολλά, για να διασωθεί και να μελετηθεί αρχειακό υλικό (οπτικοακουστικά και έντυπα τεκμήρια, έγγραφα, δημόσια και ιδιωτική αλληλογραφία, ημερολόγια κτλ.). Χρέος της πολιτείας είναι να συνδράμει και να ενισχύει οικονομικά αρμόδιους φορείς και ερευνητές.

Καθένας και λιθογράφος Τεσσάρων Δραστηρίων
Παράρτημα 4
Απαγορεύεται ή διανομή τους

Η ΕΛΛΑΣ ΣΤΟ ΝΙΚΗΤΗ

I

Χαίρε Μεγάλε Βασιλέα
Τρισηοξασμένη Κοίτη
Παλαιούγων γέννημα
Διοντάρι Κωνσταντίνε.

II

Ἐσὲ ποῦ θεινοπάθησες
για τὴν τρανὴ τιμὴ μου
Σὺ τώρα πάλι ζώσθησες
τὸ Δαμωσκί σπαθί μου.

Ἀθήναι 1921

III

Ἐσὲ τὴ Βάρβαρη Τουρκία
σὲν πρώτα θὰ Νικήσης.
γιατ' ἦν γραφτὸ τὸ Θρόνο σου
στὴ Πόλι για γὰ στήσης.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΑΚΗΣ
(Μέλος Τουρκίας)

Καθένας και λιθογράφος Τεσσάρων Δραστηρίων
Παράρτημα 4
Απαγορεύεται ή διανομή τους

Η Ελλάς στο νικητή. Λιθογραφία με ποίημα του Λεωνίδα Δ. Πετροπουλάκη στο κάτω περιθώριο. Επικολημένο στην πίσω όψη αυτόγραφο τετράστιχου ποιήματος του Πετροπουλάκη («Στον Θεόν Βασιλέα μου»), χρονολογημένο και υπογεγραμμένο από τον ίδιο («Αθήναι Οκτώβριος 1921 Ταπεινός τραγουδιστής Λ. Πετροπουλάκης»). Λιθογραφία Ιωάννη Δημητρίου, Αθήνα [1921]. ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Greece to the Victor. Lithograph with a poem by Leonidas D. Petropoulakis in the lower border. Glued on the back a four-line poem "To God, my King," by Petropoulakis, written in his own hand and signed "Athens October 1921. His humble minstrel L. Petropoulakis." Lithography Ioannis Dimitriou, Athens [1921]. ASCSA, Gennadius Library

REMEMBERING ASIA MINOR: THE HISTORY IN FICTION*

Charalampos L. Karaoglou
Professor Emeritus, Aristotle University of Thessaloniki

The Asia Minor Catastrophe – a theme with multiple dimensions and aspects – has been variously recorded: in literature, on stage, on film, in paraliterature and in anonymous popular invention, in the pictorial arts, in music and dance, in memoirs and autobiographies. Writers and artists who as children, adolescents or adults, lived through those shattering events, sourced their themes from this experience, from the "red-hot material" as Elias Venezis put it. The memory of Asia Minor is preserved in their work; it is their legacy to us. What follows, based on the existing bibliography, cites examples of literary and artistic works, up to the 1950s, which are principally concerned with the Catastrophe, refugeedom, captivity and reminiscences of the lost homelands.

From Hymn to Lamentation

After the signing of the Armistice of Mudros on Lemnos (October 30, 1918) and the end of the First World War, the Greek army, with the consent of the British and the French, landed at Smyrna on May 15, 1919, commissioned to restore order and protect the Christian population.¹ The national dream of the Great Idea seemed to be on the way to becoming reality, and the signing in August 1920 of the Treaty of Sèvres appeared to clinch it. The response was immediate and powerful. In June 1919 Kostis Palamas published his poem "Smyrna": *From end to end of the land of Ionia | echoes a hymn of praise! | From Knossos to Pergamon divine grace | in Greece, the source of harmony. | And you, ah Smyrna, forever adorn Asia Minor | like the pearl in a nymph's hair!* Other poets, too, expressed themselves in elevated tones: for example, Angelos Simiriotes, who lived on Lesbos, brought out his collection *Songs of Liberation* (1920). The titles of the poems are indicative: "Ode to Smyrna," "The Awakening of the Marble King," "2nd May 1919," which contains the lines: *You have come, you have arrived, Freedom | with the nightingales of May, | with the new warmth of the sun.*

Yet a few months after the election defeat of Venizelos, the escalation of political tensions and the bad news from the battle front presaged the coming disaster, and the more clear-sighted could discern it. In this climate Cavafy's poems came out: "Parthen" [Taken] (March 1921) (the genocide of the Pontian Greeks had been ongoing since 1914), and "Those who Fought for the Achaean League" (February 1922). The ill-starred day, September 13, 1922, arrived, when Smyrna was burned down.

Angelos Simiriotes wrote of it in his poem "Smyrna" (from the collection *By the Waters of Babylon*, 1926): *Beloved, when your comely body flared up to the stars | neither God nor man stood by you, | day merely looked on dumbly and night in mockery, | for men were wild beasts and God was away in foreign parts.* Manolis Kalomoiris recalled the Smyrna of his childhood (in "Nostalgia," from the oratorio *The Life and Sorrows of Captain Lyras*): *Smyrna! I remember the garden where I played as a child | under the shade of the mulberry tree | and my granny sitting on a stool | told*

¹ All dates in the Gregorian calendar.

* The original Greek text was translated by Liadain Sherrard.

me all kinds of stories. This is followed immediately by a lament: *But suddenly the dream and the fairies vanished | along with the mulberry tree and my granny and Marouska, | and oh, Smyrna also, Smyrna too...*

George Athanas wrote about the same subjects in the collection *Sequence*, 1929: *Smyrna, you laughed and played with bewitching coquetry, | where the nightingale sings and the wave breaks, | I shall never forget your sweet allurements!* (from "Smyrna") and *All our ships have come back! | with broken masts and torn sails they came from Smyrna and Moundania* (from "The Ship of Hope"); and Nikos Toutoudzakis, a native of Smyrna, wrote in the collection *Ionia*, 1947: *On this sunlit day | when Athens revels in the light | I think of you, | Ionia my homeland. I think of your torrents of light | and your azure daybreaks | descending leisurely from the hillsides | to awaken you with joy.*

Dozens of poems have been published about Asia Minor; they are a common theme in the work of most of the refugee poets: Michael Argyropoulos, Olga and Fili Vatidou, Apostolos Mangararis, Omiros Bekes, Stelios Speranzas, and many more.

With reference to the Catastrophe, it is worth recalling Cavafy's reaction, as related by Polys Modinos: "Mid-September 1922, [...] Cavafy was sitting in his usual place in the living room, morose, unspeaking and weebegone. Suddenly, in a choked voice, he burst out: 'What is happening to us is terrible. Smyrna is going, Ionia is going, the Gods are going...' He was unable to continue. In the lamplight I saw tears running down his wrinkled face."

The sense of disaster and loss forms the undercurrent (in the 'mythical mode') of the poetry of George Seferis, especially in *Mythistorema* (1935):² *We passed many capes many islands the sea | leading to another sea, gulls and seals. | Sometimes unfortunate women wept | lamenting their lost children | and others raging sought Alexander the Great | and glories buried in the depths of Asia ... | The companions died in turn, | with lowered eyes. Their oars | mark the place where they sleep on the shore. | No one remembers them. Justice.* (From "Argonauts.") Then again in *Thrush* (1947): *The houses I had they took away from me. The times | happened to be unpropitious: war, destruction, exile.* (From "The House near the Sea.") For Seferis, the village of Skala (Iskele) near Vourla (Urla) was "the only place, even now, that I can call my homeland in the most radical sense of the word: the place where my childhood years took root." (From "Manuscript Sept. '41.") As Councillor in the Greek Embassy in Ankara (1948-1950), he returned to Smyrna and to Constantinople (*A Poet's Journal: Days of 1945-1951*) and later, he wrote the travelogue *Three Days in the Monasteries of Cappadocia* (1953).

Representations of Refugees

With the collapse of the battle-front in August 1922, and the compulsory exchange of populations imposed by the Treaty of Lausanne (July 24, 1923), the uprooting of the Hellenism of Asia Minor was accomplished: hundreds of thousands of refugees sought refuge in the islands of the Eastern Aegean and mainland Greece, in the outskirts of the big urban centres, and in improvised shelters.

Writers and artists have recorded, with varying degrees of realism, the exhausting treks of the refugees, their struggle to survive, their frustration at government negligence, and the (generally hostile) attitudes of the local people.

By type and in chronological order, the following are some representative works:

POETRY: *The Song of the Refugees* (November 3, 1922) by Kostis Palamas; *The Refugees' Lament* (early 1923) by Romos Filyras (the refugees arrive in central Athens "and hold out | their hands, like beggars"); the collection *The Sorrows of the Refugees* (1924) by Sotiris Skipis; *Anatolia* by Elli Papadimitriou, a theatrical poem subtitled *Depiction and Presentation of the Asia Minor Catastrophe* (written in 1930-1935, published in 1952).

2 The translations of poems of *Mythistorema* and *Thrush* from George Seferis, *Collected Poems*. Translated, edited, and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard, Princeton 1995.

PAINTING: Two works by Fotis Kontoglou are considered particularly notable in their portrayal of the sense of suffering and oppression among the refugees: *The Blind Refugee Begging* (1923), and *The Refugees. Plain of Klafthmonos* (oil, 1930). Later, in the 1950s, George Sikeliotis painted *The Slums of Kaisariani*.

THEATER: *The Bird of Night*, a three-act play by Kostis Bastias, about a young orphan refugee girl who has fallen into the trap of opportunists who are police collaborators. The work was staged by Marika Kotopouli in September 1924 (an adaptation was published in the newspaper *Δημοκρατία*, January 1-May 8, 1925).

CINEMA: contemporary filmshots of the burning of Smyrna, of the makeshift camps of the refugees, etc.; the film *The Little Refugee Girl* (1938) by Togo Mizrahi (in collaboration with Dimitris Bogris), with Sophia Vembo in the role of the refugee girl from the Caucasus who marries a wealthy landowner from the Thessalian plain.

Narrative works which focus uniquely or mainly on the refugees were being published from the mid-1920s. Most of them were written from first-hand experience and can be viewed as testimonies or accounts of the personal and collective trauma and drama of the refugees, the people who were uprooted from their native soil, who lost everything, and who in order to take root in an alien soil – despite the fact that Greece was the great motherland – had to confront the basic problems of survival (shelter, food, work). The contrast between past and present had a decisive influence on their mental state; memories of the lost paradise arose automatically and increased the feelings of total abasement and the destruction of dignity. In the works of that period, the image of the mendicant refugee in rags was commonplace; the refugees felt – and were – abandoned by the state, pariahs in society, and often undesirables, ‘strangers in their own country’, since the behaviour of the local inhabitants was wary to the point of hostility and racism, and called into question their Greekness (their name for the refugees was “Turk-spawn”). In this connection, the self-image and self-awareness of the refugee are of interest in that he made a distinction both between himself and the local population and between himself and the Turks, who were not always regarded with loathing as the inhuman enemy, but as the people with whom he, who was now a refugee, once co-existed in harmony.

Representative works in chronological order:

In the Asia Minor historical novel entitled *Lies and Truth* (1928) by Socrates A. Prokopiou, the narrative covers the years from before the First World War up until the Catastrophe. The characters in the book are presented in the context of the political events and wars of their times: how they used to live before the War, the War and the recruiting of Christians, the victories and the defeat of the Greek army, the terrorism and the slaughter of Christians (who are defended by an Imam), the burning and the tragedy on the quai of Smyrna, the arrival of the refugees in Greece and their encounter with the government’s apathy. Prokopiou, during the [German] Occupation, presented a nostalgic portrait of Smyrna, in the form of a lengthy narrative poem recalling the social life of the city (*A Ramble Through Old Smyrna*, 1941, ²1949), followed later by *In Search of our Beloved Smyrna* (1956).

Refugees (Paris 1929) by Petros Afthoniatis is dedicated “with genuine grief to the uprooted lives seeking to re-root themselves in the midst of transience, revolution, life.” The writer-narrator tells three different stories about refugees with a common theme: the three heroes, educated, industrious and good at their jobs, survive but do not manage to become part of their new social environment; their political and social concerns motivate them to take part in politics (socialist and syndicalist) but they get nowhere.

In the novel *Putting Down Roots* (1936=1935) by Tatiana Stavrou, defined by Tellos Agras as “the epic of refugeedom,” almost all the characters, principal and minor, are refugees (mainly women), who struggle to survive in the unwelcoming urban/Athenian environment, doing various temporary jobs (for example, the doctor becomes a money-changer). There is a revealing depiction of refugees at the start of the novel:

Their first steps in the morning through Piraeus sufficed to give them an idea of just how bad things were. [...] The warehouses all around were spilling over with parcels, bundles, children, old people, pell-mell. Some jerry-built plank sheds housed entire families. Women dressed in men's clothing and shoes were begging. Children wore any and every kind of garment except children's clothes. Men were enveloped from head to foot in rags. Another world. Crowds of people wandered around as though in a daze, as though drugged by some poisonous herb.

In *Argo* (1933, 1936) by George Theotokas, Damianos Frantzis, a communist student from an impoverished family of Constantinopolitan merchants, does not want to remember anything; his adolescent past arouses in the young refugee "a spontaneous revulsion, a sense of mental surfeit, which he was unable to overcome." Against the general background of Athens, he paints a black picture of the refugees and the prisoners:

The thousands of refugees, half-naked and famished, were crowded into every available shelter, the palaces of the exiled royals, church porches, railway stations, public buildings, half-built houses. Women gave birth, sick people moaned and died on the pavements of the main streets, in indescribable squalor. The whole of Athens stank of disease, starvation, unwashed soldiery, gunpowder. People were out of their minds, they didn't know what was happening to them and they fought instinctively just for bread and water. Water to drink, no one talked about washing. Now and then through the distracted hordes certain people passed like ghosts, wearing tattered khaki uniforms, worn down to skin and bone, bent and bowed, their hands dangling limp as though made of wood, with staring eyes, mute, expressionless, dazed. They were prisoners returning from Asia Minor, going where chance led them, begging with groans for bread and water. Just bread and water.

In *A Man of his Time* (1939) by Pavlos G. Floros, the stories are about upper-middle-class families. The main refugee characters (a wealthy man from Asia Minor, a young man who is studying in Zurich and becomes a professor of Sanitation at Athens University, a lawyer, and others) have no problems in settling down and adapting, do not miss their native country and are not conscious of its loss.

Stratis Myrivilis, in *The Schoolmistress with the Golden Eyes* (1932/33) and *The Mermaid Madonna* (1939-1949) draws two different pictures of the refugees. In the former, apart from a few general references to refugees and to an unfortunate Asia Minor girl whose tongue has been cut out, the author invents two negative characters: Sismanoglou ("a worthy type of man from Smyrna," "talkative, a womaniser, superficial, generous, a party animal"), who, as a wily businessman, had become wealthy by supplying equipment to the Greek army in Smyrna; and Silellis from Ayvalık, a "cunning advocate for the refugees" who in fact exploits them. By contrast, in the second novel, the refugees are fishermen from Ayvalık, simple, unlettered men, who try hard to put down roots in their new country, cultivating olive trees in the rich soil of Skala at Mouria. To begin with the local people are friendly and willing to help, but later find fault with them (on political and economic grounds); finally, the refugees and the locals end up on friendly terms. For the refugees, their motherland has become "a fairy-tale:" "Like a country which no longer exists, which only existed in fairy-tales and dreams and remained there, a picture drawn by the imagination. A place that people remembered in their dreams, thought about in their waking hours and talked about, like a fairy-tale."

Elias Venezis first described refugees in his short story "Lios" (1928) and then in the novel *Galini* (*Tranquility*) (1939). In the short story, a group of refugees struggles to survive in Thermi, on Lesbos. Even more interesting, however, than the struggle of the refugees is the depiction of the Turk: the main character, nicknamed the Bat, while fishing in Turkish waters round the little island of Lios, remembers that at Plomari in 1922 he had taken part in the brutal murder of three local Turks. He is arrested by a Turkish patrol boat, but thanks to the Turcocretean fishermen, is released and returns to Thermi. In *Tranquility*, a novel, like that by Tatiana Stavrou, exclusively about refugees, the uprooted inhabitants of Asia Minor (from Phokaia and the mountains of Anatolia), in July 1923 settle

on a stretch of coast, isolated (an ancient burial ground), waterless and infertile, in Anavyssos, which they turn into fertile land through their persistence and their hard unremitting labor. Their ultimate aim is tranquility, the search for an equilibrium which was lost at their exile; the recollection of their native land, of the lost paradise, makes their struggle even harder, especially as they also have to deal with the hostility of the locals (Vlach mountain herdsman), who sabotage their efforts, while eventually acknowledging their worth. The refugees live with no hope of returning, and in the case of some of the old men, with no prospect of putting down roots in the new land.

Needless to say, refugeedom is a common theme in the writings of most of the refugee writers of the interwar period. But what about the writings of their Greek counterparts? It has been observed that in their narrative world (upper middle class, lower middle class, marginal or proletarian), the refugee (either as an individual or a group) has no place, as for example in the case of the writers Demosthenes Voutyras, M. Karagatsis, Lilika Nakou, Kostas Paroritis, Ioulia Persaki, Thanassis Petsalis-Diomedes, Petros Pikros, and Angelos Terzakis.

There are some exceptions to the rule, such as the following: K. G. Karyotakis, in the brief short story *A Practical Death*, starkly described government inaction and the tragic conditions of the lives of the refugees: "discarded" in a shed, "the shadows of people moved or were still." We should remember his antiwar poetic satires *Michalios* and *To Andreas Kalvos*. G. Christou (= George Modis) described the arrival of 250 refugee families at Florina ("The Refugee Girl," in *Stories from Macedonia*, 1929).

In the social novel *Refugees* (1934), by Grigorios Xenopoulos, the living conditions are described of the refugees in Athens in 1922, and more specifically the relations between two families, one refugee, the other Athenian. The heroine, Smaragda, from Smyrna, finds support in the family of Manos Kyriakidis and very soon she settles down (her love story has a happy end) as does her family.

In *The Looting of a Life* (1935) by Antonis K. Travlondonis, the central character, a magistrate on "a distant arid island in the Aegean," on returning to Athens, sees, stretching from the port to Omonia Square and from Hymettus to Aigaleo, an "atrocious sight:" abject refugees who in order to survive tear each other to pieces.

In the nostalgic *Tale of a Town* (1938), Pantelis Prevelakis perpetuates the mythical past of his native Crete, where Turcocretans and Christians co-existed in harmony. Some parts refer to the uprooting of the Turcocretans (out of 50,000 in the entire island "you would scarcely find two hundred who would consent to be exiled") and to the arrival of the Asia Minor refugees, "who learned many of the crafts of the unbelievers and improved on them, and no one was upset by the change. In one place only, the port, they missed the Turks and they often wished for them back and gave them a good name." Ten years previously, Prevelakis had published the short epic poem *Soldiers* (1928), about the young Cretan men who had fallen in Asia Minor.

In *Starlight* (1945) by I. M. Panagiotopoulos, the first refugees to arrive in Piraeus are depicted in a state of total wretchedness and despair: "On the ground, lying on a ragged blanket, an old man was groaning; he had a broken leg [...]; his grandson sat beside him, a boy about four years old, hungry, who asked him for bread [...]. Further off a woman was wailing; she was bare-breasted, her features distorted, her arms swollen, her eyes puffy and full of tears [...]." In the same setting, members of the Medical Committee "rushed about here and there shouting as though possessed, and got nothing done," or referred to the refugees as "the rabble."

Nikos Kazantzakis in *Christ Recrucified* (written in 1948, published in 1954) tells a different story about refugees, a civil conflict between Greeks from two villages in Asia Minor: in 1920-1921, a group of Greeks from Ai-Giorgi who are being pursued by the Turks, after three months on the

road, take refuge in another wealthy Greek village, Lykovrysi. But the inhabitants of the latter, spurred on by Father Grigori and the headmen, chase off the refugees, who are obliged to find dwellings in caves in the mountains around, helped in secret by some of the inhabitants of Lykovrysi. The rest want to kill them because, they say, the refugees carry cholera and are Bolsheviks.

Tales of Captivity

In September 1922, the Turkish army marched victorious into Ayvalık, where there were about 40,000 Greeks remaining. The Turks proclaimed martial law and arrested the men aged 18 to 45 – among them Elias Venezis, who had just turned 18; his captivity lasted fourteen months. Immediately after his release, Venezis, who was in Mytilene, had the following exchange with Myrivilis: “What do you intend to do now?” | “To forget!” he replied simply. | “You must write it all down.” | “Everything?” he asked anxiously. | “Yes, everything!” Thus, it was at the active prompting of Myrivilis that Venezis wrote *Number 31328*, a first version of which was published in the Mytilene newspaper *Karónava* in February-June 1924. It was revised and was published in its entirety in 1931, with the subtitle *Slaves in the Labor Battalions of Anatolia*, and a new edition came out in 1945 with the definitive subtitle *The Book of Slavery*.

“This book is written in blood,” confessed Venezis. “It tormented me while I was writing it, I was distressed by having to thrash around in the dense, dreadful substance of that bitter life which sought to find expression. During that time I spent many nights in which I was pursued by nightmares and memories and was unable to find a refuge even in sleep.” The profound physical and mental trauma had not healed – healing was out of the question; the writer was haunted by what he himself had suffered along with thousands of other prisoners in the Anatolian labor camps. Describing the events cannot but be painful; it is “a burning issue” and for a writer “there is no material more dangerous than this” (*Concerning a Book*, in the newspaper *To Bήμα*, December 19, 1950). *Number 31328* is not fiction, which can also be read as a testimony; it is an experience, an account of captivity, with narrative qualities and the character of a literary work. It is not without significance that the work, since its publication in 1931, has had a huge readership and was a favourite with literary critics.

In 1923, a year before *Number 31328* was published, a book by an anonymous author came out entitled *From Captivity: The Diary of Air Force Captain B.K.* The book went unremarked despite its success (it was reprinted in 1924). Since 2005 we know that it was Markos Avgeris who brought us the diary of Captain B.K. (Basil Kotrotsos), who was captured when his reconnaissance plane fell behind enemy lines. About Kotrotsos we know practically nothing, but his name and rank appear in the list of captured officers who were released in Athens (newspaper *Μακεδονία*, April 15, 1923). Yet we can only speculate as to how his diary fell into the hands of Avgeris and whether the text has been tampered with. In the second of the three numbered sections of the book, the diary entries are clearly defined, running from August 15, 1921 to July 18, 1922. The text, narrated in the first person, concentrates on the capture, the interrogation, imprisonment, prison conditions and the crimes committed by the Turks in various different camps. Speaking of the Asia Minor tragedy, Kotrotsos ascribes responsibility to the Europeans, especially the French, and also criticises Bolshevik Russia for its stance.

In *The Story of a Prisoner* (1929), Stratis Doukas relays the account of the captivity of Nikolaos Kozakoglou, a soldier whom he met in the autumn of 1928 in a cafe in the village of Stoupi (New Ephesus) in Imathia (a documentary about this exists in the ERT archives). Kozakoglou describes his captivity in August 1922 in Smyrna, the ill-treatment and the brutal behaviour of the Turkish soldiers and of the angry crowds during his 40-kilometer march with other prisoners from Smyrna to Magnesia. He manages to escape and for a year he struggles to survive until he reaches Con-

stantinople and goes from there to Mytilene. Doukas captures the spoken nature of the narrative and the simplicity of Kozakoglou's style. Compared with *Number 31328*, the *Story of a Prisoner* did not have a wide circulation and after a fair number of positive reviews initially, the work was forgotten for the next forty years.

A contrast to the last three stories of captivity is provided by the autobiographical novella by Lampis N. Volanakis, from Piraeus (1901-1983), *Beneath the Poplars at Pasakioi* (part of his collection of stories with this title). Here the description of the Turks is startlingly positive: the narrator – a captive soldier, seriously ill in hospital – remembers with gratitude the Turkish head doctor who saved him from certain death, the guard Ali, and the pretty Latife Hanoum who showed him so much goodwill.

Return to the Lost Paradise

Refugee writers frequently hark back to their native land, and return thus to a paradise lost twice over: the paradise of their homeland, and of their childhood years. Established henceforth in “another” country, a new homeland, they still cling within themselves to the country of their birth. It is worth noting that some of these books are written in the ill-fated years of the [German] Occupation. The often-used word “nostalgia” conveys more accurately, perhaps, than any other the meaning and nature of such a return. Of course, every work paints a somewhat different picture of a city, and so with regard to Smyrna, Constantinople or any other, we obtain not one but many views. Nevertheless, the most interesting books are those where the city is not the physical background but the main theme of the narrative, where it plays the chief role, whether as a fictional city or as a realistic, faithful depiction of the actual thing: the place, the descriptive details (squares, main streets, neighbourhoods), its appearance, its history, in combination with the history and actions of the characters.

SMYRNA

In the Smyrna-based story *Among the Jasmines* (1923) by Platon Rodokanakis (who died of tuberculosis in January 1919 at the age of 36), the main pictures that emerge are those of the streets of Smyrna “full of young couples,” and the youth of the city possessed by “rampant eroticism”.

Kostas Zoumpoulidis, in the sentimental novel set in Smyrna and entitled *Niobe* (1926), which won a prize in a competition in 1924, “in a style that is sometimes purely and strictly narrative and sometimes veers towards the very lyrical, describes the emotional and social life of what used to be Greek Smyrna.”

Pantelis I. Kapsis in the historical novel *The Little Lady of Smyrna or the Final Days of Anatolia* (1927), describes the mainly military happenings which took place in Smyrna and the surrounding regions (in Vourla and elsewhere) from 1914 up until the Catastrophe: the persecution of the Greeks, the Armenian genocide, etc. In narrative terms the city plays almost no role; it is the feelings of the inhabitants that are described at the critical historical junctures, such as the landing of the Greek army in 1919 and its departure in August 1922. The work is dedicated “To the soul of the national martyr Chrysostomos, Metropolitan of Smyrna.”

CONSTANTINOPLE

Thrasos Kastanakis, in his account of Greek life entitled *The Race of Men* (1932), describes characters who belong for the most part to the upper middle-class society of Constantinople, and is concerned mainly with their love affairs. These stories cover the years 1915-1930, but the historical events (the war, the Catastrophe) are missing; the few references to the city (to Nichori) merely

form the background to the actions of the protagonists. The Constantinople trilogy was completed with the novels *Chadzi Manouil* (1956) and *The Trap* (1962).

In her collection of short stories *Those Who Stayed on* (1933) by Tatiana Stavrou, images of the Constantinople on the Bosphorus are few and far between, and play no part in the unfolding of the narrative. The common theme of the stories is the wretchedness (extreme destitution and starvation) of ordinary people during the First World War. The story focuses on the women who shoulder all the burden of survival; for example, in the first story *A Lost Life*, Tasia, a young woman who is the breadwinner of her family, is forced to enter into successive sexual relations with Turks (a pasha, a policeman and a slave) in order to obtain food: "Faced with it [starvation] everything bent and broke. Nothing was able to remain upright before its power. Dignity, ideas about honour, habits, convictions, all were scattered like old papers before a blast of wind from the Black Sea."

Constantinople, from 1914 until the Catastrophe, is the setting for *Leonis* (1940), a novel about adolescence by George Theotokas. Leonis, who comes from an upper middle-class family in the city, and is a refugee in Athens in 1922, recalls the city of his childhood, the city he has lost (the Municipal Gardens of Taxim with the lively social life etc.) As the narrative unfolds, the city itself plays an important role, forming part of the development of the hero's national awareness: "At the hour of sunset, Skoutari shone as though it were built of gold and silver, and so all the Greek children knew that Skoutari's real name was Chrysoupolis [city of gold]. That's what it was called by our Byzantine forefathers, the great Emperors." Leonis and the city live through the turmoil of the First World War and the Asia Minor campaign.

Christos Evelpidis, in *Politika* (1945), recalling the happy past ("we live with the need to return" as he says in his prologue) provides detailed (and sometimes idyllic) descriptions of Constantinople and the surrounding regions, enhanced by historical elements; he depicts the everyday life of the inhabitants (of different urban classes) in the context of the events which took place from the end of the 19th century to October 31, 1918, when the battleship *Averoff* entered the Bosphorus and raised the Greek flag in Constantinople.

KIMINTENIA

In *Land of Aeolia* (1943) by Elias Venezis, the leading role is played not by the urban environment of Ayvalık but by his grandfather's estate in the mountains of Kimintenia, prior to 1914. It was there that the writer spent his summers as a child, together with his four sisters, listening to stories and fairy tales told by his grandparents. The narrator, recalling the past, re-lives those days of total happiness. The role of the natural world (which has human qualities) plays a crucial role in the formation of his child's soul, in the development of very close ties with the earth: "Thus, I too learned as time went on to love this land where peace had come to rest." In the culminating scene, when war has broken out and they are forced to abandon their earthly paradise, the grandfather "removed his hat, knelt reverently down, bent and kissed the earth which he had blessed with his life." On leaving, he puts a little soil into a handkerchief "to plant some basil in the foreign land where they are going". And the last sentence in the book: "Earth, Earth of Aeolia, Earth of my own land."

✱

Twenty-five years after the Catastrophe, Elias Venezis, justifiably anxious about preserving the memory of Asia Minor, wrote: "At some point we must all learn that the memory of our bitterness and our greatness is one of the most precious things on this earth" (newspaper *To Βήμα*, November 9, 1947). However, before his untimely death on August 3, 1973, the considerable increase in the number of books written after 1950 about the refugees must have alleviated his distress to some extent. Indeed, from then until the present, to mark some anniversary year (the 40th, 50th, 60th etc.) many distinguished novels and stories by older and younger writers have been published and are still published and re-printed. The following are some examples from a long list: *The Criminal Record of a Generation* (1956) by Kostas Soukas, *The Dead are Waiting* (1959), *Amidst the Flames* (1961) and *Bloodstained Earth* (1962) by Dido Sotiriou, *Aivali my Country* (1962) by Fotis Kontoglou, *Loxandra* (1963) by Maria Iordanidou, *In the Hatzifrangou Quarter* (1963) by Kosmas Politis (an account of the lives of young people and adults in the homonymous lower-class suburb of Smyrna, around 1900, "with their daily worries and their small pleasures"), *The Common Word* (1972) by Elli Papadimitriou, *Sowing Without Harvest* (1975) by Pavlos Floros (a description of the urban cosmopolitan society of Ionia before the Catastrophe), *Uprooted Generation. The Chronicle of Refugeeedom in Thessalonika* (1977) and *This is Smyrna...This is Smyrna* (1985) by Iphigenia Chrysochoou, *Niobe's Children* (vols. 1 and 2 1988, vols. 3 and 4 1995) by Tasos Athanasiadis, *Synaxarion of Andreas Kordopatis. Book 2: Balkans '22* (2000) by Thanasis Valtinos, *The Innocent and the Guilty* (2004) by Maro Douka, *A Time for Miracles* (2005) by Kostas Akrivos, *Return to Smyrna* (trilogy, 2010-2011) by Vangeli Mavroudis, *The Search* (1998) and *The Illumination* (2012) by Nikos Themelis, and *The Return of Penelope. Eight Days in Smyrna* (2021) by Noel Baxer.

In spite of all this, however, the question is whether, for us today, "the memory of our bitterness and our greatness" has any real meaning. Has the memory of Asia Minor, preserved in "refugee literature" and other narratives, become incorporated into our collective (national) cultural and political memory? Or could it be the case that even today, despite the irrefutable contribution of the refugees from Asia Minor, Pontus, and Thrace to the existing Greek nation, the refugee, in the common consciousness of one section of the Greek people, continues to be thought of as "other," if not "foreign"?

However, that may be, we must not ignore the work of the Center for Asia Minor Studies (the "Ark" of Asia Minor Hellenism publishes, among other things, the monumental work *Exodus*) and of dozens of refugee associations and unions with a wealth of varied activities. We should also be aware that every so often, new facts and testimonies come to light, and papers about them are published by several different scholarly departments. Are these enough? Of course not; much more needs to be done for the archival material to be preserved and studied (audio-visual and printed witness accounts, documents, official and personal correspondence, journals etc.) The state has a duty to provide assistance and to lend financial support to the organisations and researchers concerned.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

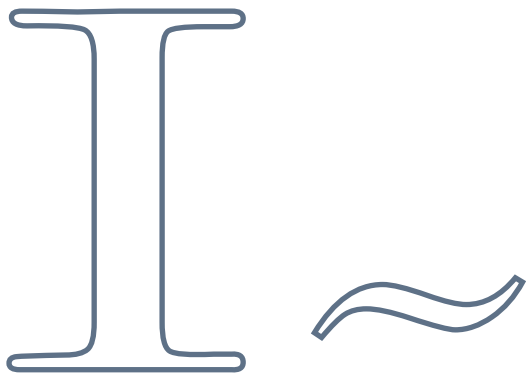
- 1912-1913 Βαλκανικοί Πόλεμοι. Μαζικοί εκτοπισμοί των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία (1913). Ο Στράτης Μυριβήλης υπηρετεί στο Μακεδονικό Μέτωπο και τραυματίζεται στη μάχη του Κιλκίς (1913).
- 1914 Έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Ελλάδα ουδέτερη.
- 1915 Αρχή του εθνικού διχασμού.
Ο Μυριβήλης δημοσιεύει τις *Κόκκινες Ιστορίες* στη Μυτιλήνη.
- 1917 Οι Σύμμαχοι εκτοπίζουν τον βασιλιά Κωνσταντίνο και ο Ελευθέριος Βενιζέλος σχηματίζει κυβέρνηση. Η Ελλάδα κηρύσσει τον πόλεμο κατά των Κεντρικών Δυνάμεων.
- 1918 Ανακωχή του Μούδρου μεταξύ Συμμάχων και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συμμαχική κατοχή της Κωνσταντινούπολης (έως 1923).
- 1919-1922 Ελληνοτουρκικός πόλεμος. Απόβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη (1919). Ο Μυριβήλης και ο Στράτης Δούκας υπηρετούν στο Μικρασιατικό Μέτωπο.
- 1920 Συνθήκη των Σεβρών. Δολοφονία Ίωνος Δραγούμη, εκλογική ήττα του Βενιζέλου και επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου.
- 1921 Μάχη του Σαγγαρίου.
- 1922 Μικρασιατική Καταστροφή. Πυρκαγιά της Σμύρνης. Στρατιωτικό κίνημα και εξορία του βασιλιά Κωνσταντίνου. Δίκη των Έξι.
Ο Ηλίας Βενέζης, όπως όλοι οι ενήλικοι άνδρες, αιχμαλωτίζεται από τους Τούρκους και στέλνεται στα τάγματα εργασίας.
- 1923 Συνθήκη της Λωζάνης και σύμβαση για την ανταλλαγή των ορθόδοξων και μουσουλμανικών πληθυσμών.
Ο Μυριβήλης δημοσιεύει το έργο *Η ζωή εν τάφω* σε συνέχειες στην εφημερίδα *Καμπάνα*, Μυτιλήνη.
[Μ. Αυγέρης], *Από την αιχμαλωσία. Το ημερολ. του αερ. Λοχ. Β.Κ.*, Αθήνα.
- 1924 Ο Βενέζης απελευθερώνεται από τους Τούρκους και καταφεύγει στη Μυτιλήνη. Δημοσιεύει *Το Νούμερο 31328* [με αραβικά ψηφία] σε συνέχειες στην εφημερίδα *Καμπάνα*.
Σ. Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω (χειρόγραφα που βρέθηκαν μες το γελιό του λοχία Αντώνη Κωστούλα)*, Μυτιλήνη. Σε αυτοτελή έκδοση.
Β. Σ. Ασημάκης, *Απ' τον τάφο (ημερολόγιον ενδεκαμήνου αιχμαλωσίας)*, Αθήνα.
- 1928 Κυβέρνηση Βενιζέλου (έως 1932).
Η. Βενέζης, *Ο Μανώλης Λέκας κι άλλα διηγήματα*, Αθήνα.
Σ. Μυριβήλης, *Διηγήματα*, Μυτιλήνη.
Σ. Α. Προκοπίου, *Σαν Ψέμματα και σαν Αλήθεια*, Αθήνα.
- 1929 Ο Στράτης Δούκας δημοσιεύει το *Ιστορία ενός Αιχμαλώτου* και ο Γιώργος Θεοτοκάς το *Ελεύθερο Πνεύμα*.
- 1930 Σύμφωνο Ελληνοτουρκικής φιλίας μεταξύ Βενιζέλου και Μουσταφά Κεμάλ. Νέα δημοσίευση του *Η ζωή εν τάφω* στην Αθήνα.

- 1931 Η. Βενέζης, *Το νούμερο 31328* (Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής), Μυτιλήνη.
- 1932 Σ. Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω* (Το βιβλίο του πολέμου), Αθήνα.
Ο Μυριβήλης δημοσιεύει το *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, σε συνέχειες στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*.
- 1933 Σ. Μυριβήλης, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Αθήνα, σε 100 αντίτυπα.
Ο Θεοτοκάς δημοσιεύει τον πρώτο τόμο του μυθιστορήματος *Αργώ*.
- 1934 Σ. Μυριβήλης, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* (β' έκδ.), Αθήνα.
Γρ. Ξενόπουλος, *Πρόσφυγες*, εφημερίδα *Νέος Κόσμος* σε συνέχειες.
- 1935 Ο Γιώργος Σεφέρης δημοσιεύει το *Μυθιστόρημα*.
- 1936 Κυβέρνηση Ιωάννη Μεταξά-Καθεστώς 4ης Αυγούστου. Απαγορεύεται η ανατύπωση των έργων *Η ζωή εν τάφω* και *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* μέχρι το 1944.
Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, 2ος τόμος, Αθήνα.
Η Τατιάνα Σταύρου δημοσιεύει το έργο *Οι πρώτες ρίζες*.
- 1937 Γ. Θεοτοκάς, *Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες*, Αθήνα.
- 1938 Ο Παντελής Πρεβελάκης δημοσιεύει *Το χρονικό μιας πολιτείας*.
- 1939 Κήρυξη Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Γερμανία εισβάλλει στην Πολωνία.
Ο Βενέζης δημοσιεύει τη *Γαλήνη*.
Σ. Μυριβήλης, *Παναγιά η Ψαροπούλα*, σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ασύρματος*.
Λ. Ν. Βολανάκης, *Κάτω από τις λεύκες του Πασάκιοϊ*, Αθήνα.
- 1940 Ελληνοϊταλικός Πόλεμος (έως 1941).
Η. Βενέζης, *Γαλήνη* (β' έκδ.), Αθήνα.
Ο Θεοτοκάς δημοσιεύει το έργο *Λεωνής*.
- 1941 Γερμανική εισβολή στην Ελλάδα και Κατοχή μέχρι το 1944.
Η. Βενέζης, *Αιγαίο*, Αθήνα.
- 1942 Ο Βενέζης δημοσιεύει το πρώτο μέρος της *Αιολικής γης* σε συνέχειες στη *Νέα Εστία* και ο Μυριβήλης ξαναγράφει το *Παναγιά η Ψαροπούλα*.
- 1943 Ο Βενέζης συλλαμβάνεται από τις δυνάμεις Κατοχής, επειδή είχε μιλήσει για ελευθερία σε συγκέντρωση εργαζομένων της Τράπεζας της Ελλάδος.
Δημοσιεύει τη *Γαλήνη* (γ' έκδοση αναθεωρημένη, με ξυλογραφίες) και την *Αιολική γη* σε αυτοτελές βιβλίο.
- 1944 Απελευθέρωση της Αθήνας. Δεκεμβριανά.
Η. Βενέζης, *Άνεμοι: Διηγήματα*, Αθήνα.
- 1945-1949 Εμφύλιος Πόλεμος. Ένωση της Δωδεκανήσου με την Ελλάδα (1948).
- 1949 Ο Μυριβήλης δημοσιεύει το *Η Παναγιά η Γοργόνα*.
- 1950 Ο Γιώργος Σεφέρης επιστρέφει στη Σμύρνη για πρώτη φορά μετά το 1914.

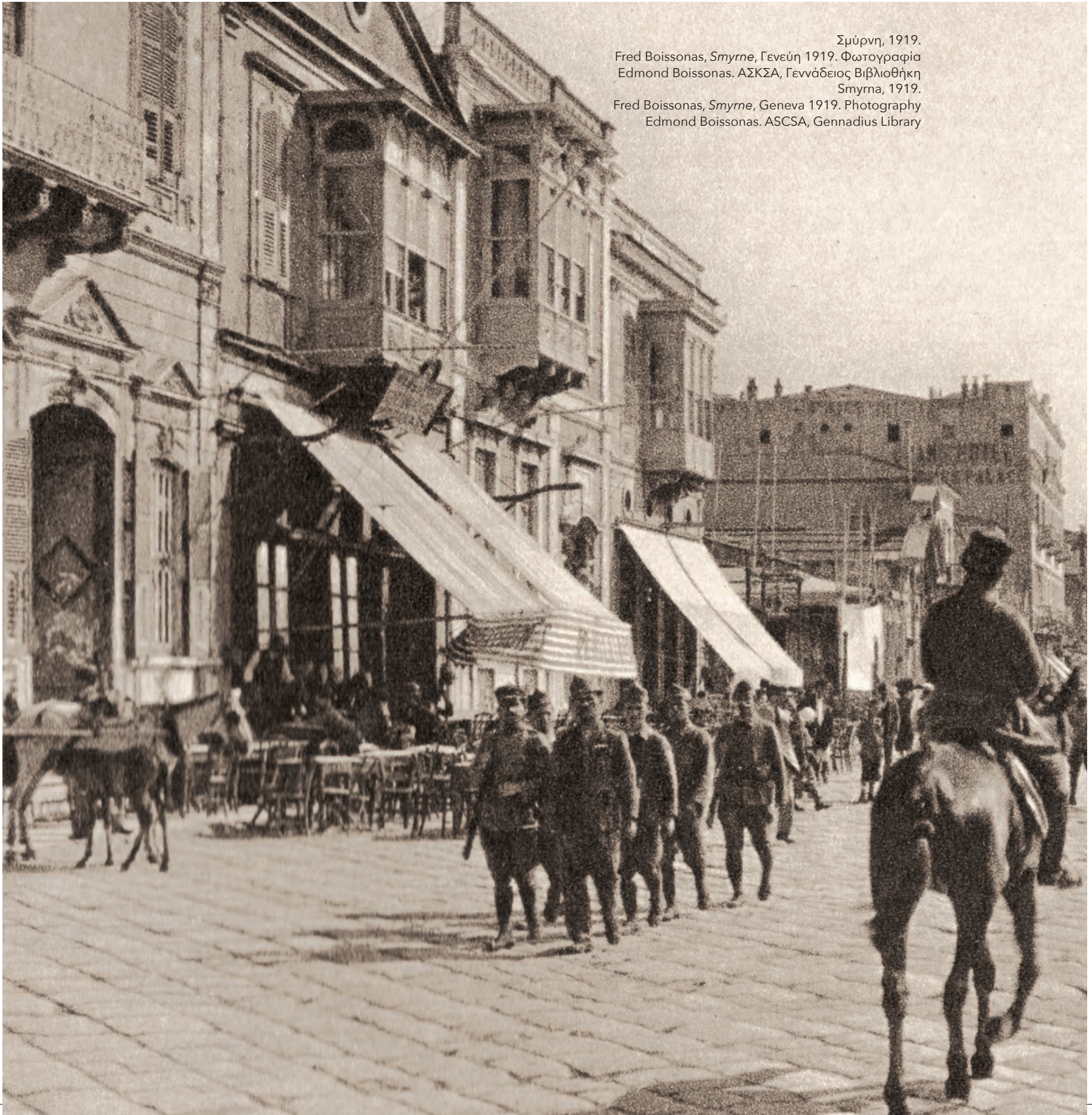
TIMELINE AND LIST OF MOST IMPORTANT PUBLICATIONS

- 1912-1913 Balkan Wars. Extensive expulsions of Greeks from Asia Minor (1913).
Stratis Myrivilis serves at the Macedonian Front and is wounded at the Battle of
Kilkis (1913).
- 1914 Outbreak of First World War. Greece remains neutral.
- 1915 National Schism.
Stratis Myrivilis publishes *Red Stories* in Mytilene.
- 1917 The Allies force King Constantine to abdicate, and Eleutherios Venizelos forms a
government. Greece declares war against the Central Powers.
- 1918 Armistice of Mudros between the Allied Powers and the Ottoman Empire.
Occupation of Constantinople by the Allies (until 1923).
- 1919-1922 Greco-Turkish War. Greek army lands at Smyrna (1919).
Stratis Myrivilis and Stratis Doukas serve on the Asia Minor Front.
- 1920 Treaty of Sèvres. Assassination of Ion Dragoumis, electoral defeat of Venizelos,
and return of King Constantine.
- 1921 Battle of Sakarya.
- 1922 Asia Minor Catastrophe. Burning of Smyrna. Coup d'état and King Constantine is
exiled. Trial of the Six.
Elias Venezis, along with all male adults in Turkey, is captured and sent to a labor
battalion.
- 1923 Treaty of Lausanne. Compulsory population exchange between Greece and
Turkey.
Stratis Myrivilis publishes *Life in the Tomb* in serial form in the newspaper
Καμπάνα in Mytilene.
[Markos Avgeris], *From Captivity: The Diary of Air Force Captain B.K.*, Athens.
- 1924 Elias Venezis is freed by the Turks and takes refuge in Mytilene. He publishes
Number 31328 [title in Ottoman numerals] in serial form in the newspaper
Καμπάνα.
Stratis Myrivilis publishes *Life in the Tomb: Handwritten Notes that were Found in
the Backpack of Sergeant Antonis Kostoulas*, Mytilene, as a standalone book.
Vasileios A. Asimakis, *From the Grave: Diary of Eleven Months Captivity*, Athens.
- 1928 Venizelos Government (until 1932).
Elias Venezis, *Manolis Lekkas and Other Tales*, Athens.
Stratis Myrivilis, *Short Stories*, Mytilene.
Sokratis A. Prokopiou, *Like Lies, Like Truth*, Athens.
- 1929 Stratis Doukas publishes *The Story of a Prisoner* and George Theotokas, the *Free
Spirit*.
- 1930 Greco-Turkish Pact of Friendship signed by Venizelos and Mustafa Kemal.
Stratis Myrivilis, *Life in the Tomb*, Athens.
- 1931 Elias Venezis publishes in book form *Number 31328: Slaves in the Labor*

- Battalions of Anatolia*, in Mytilene.
- 1932 Stratis Myrivilis, *Life in the Tomb: The Book of War*, Athens.
Myrivilis publishes in serial form *The Schoolmistress with the Golden Eyes*, in the newspaper *Η Καθημερινή*.
- 1933 Stratis Myrivilis, *The Schoolmistress with the Golden Eyes*, Athens (100 copies).
Theotokas publishes the first volume of *Argo*.
- 1934 Stratis Myrivilis, *The Schoolmistress with the Golden Eyes* (second edition), Athens.
Grigorios Xenopoulos, *Refugees*, newspaper *Νέος Κόσμος* in serial form.
- 1935 George Seferis publishes *Mythistorema*.
- 1936 Government of Ioannis Metaxas – 4th of August Regime.
Publication of *Life in the Tomb* and of *The Schoolmistress with the Golden Eyes* is banned until 1944.
George Theotokas, *Argo*, 2nd volume, Athens.
Tatiana Stavrou publishes *Putting Down Roots*.
- 1937 George Theotokas, *Euripidis Pendozalis and Other Stories*, Athens.
- 1938 Pantelis Prevelakis publishes *The Chronicle of a Town*.
- 1939 Outbreak of Second World War. Germany invades Poland.
Elias Venezis publishes *Tranquility*.
Stratis Myrivilis, *Madonna of the Fishermen*, in serial form in the newspaper *Ασύρματος*.
Lampis N. Volanakis, *Beneath the Poplars at Pasakioi*, Athens.
- 1940 Greek-Italian War (until 1941).
Elias Venezis, *Tranquility* (second edition), Athens.
George Theotokas publishes *Leonis*.
- 1941 German Occupation of Greece (until 1944).
Elias Venezis, *Aegean*, Athens.
- 1942 Venezis publishes the first part of *Land of Aeolia* in *Νέα Εστία* in serial form, and Stratis Myrivilis rewrites *Madonna of the Fishermen*.
- 1943 Venezis is arrested by the Germans because of a speech on freedom that he gave to employees of the Bank of Greece. He publishes *Tranquility* (third revised edition with woodcuts), and *Land of Aeolia* in book form.
- 1944 Liberation of Athens. December Events.
Elias Venezis, *Winds: Short Stories*, Athens.
- 1945-1949 Greek Civil War (1946-1949). The Dodecanese unified with Greece (1948).
- 1949 Stratis Myrivilis publishes the *Mermaid Madonna*.
- 1950 George Seferis returns to Smyrna for the first time since 1914.

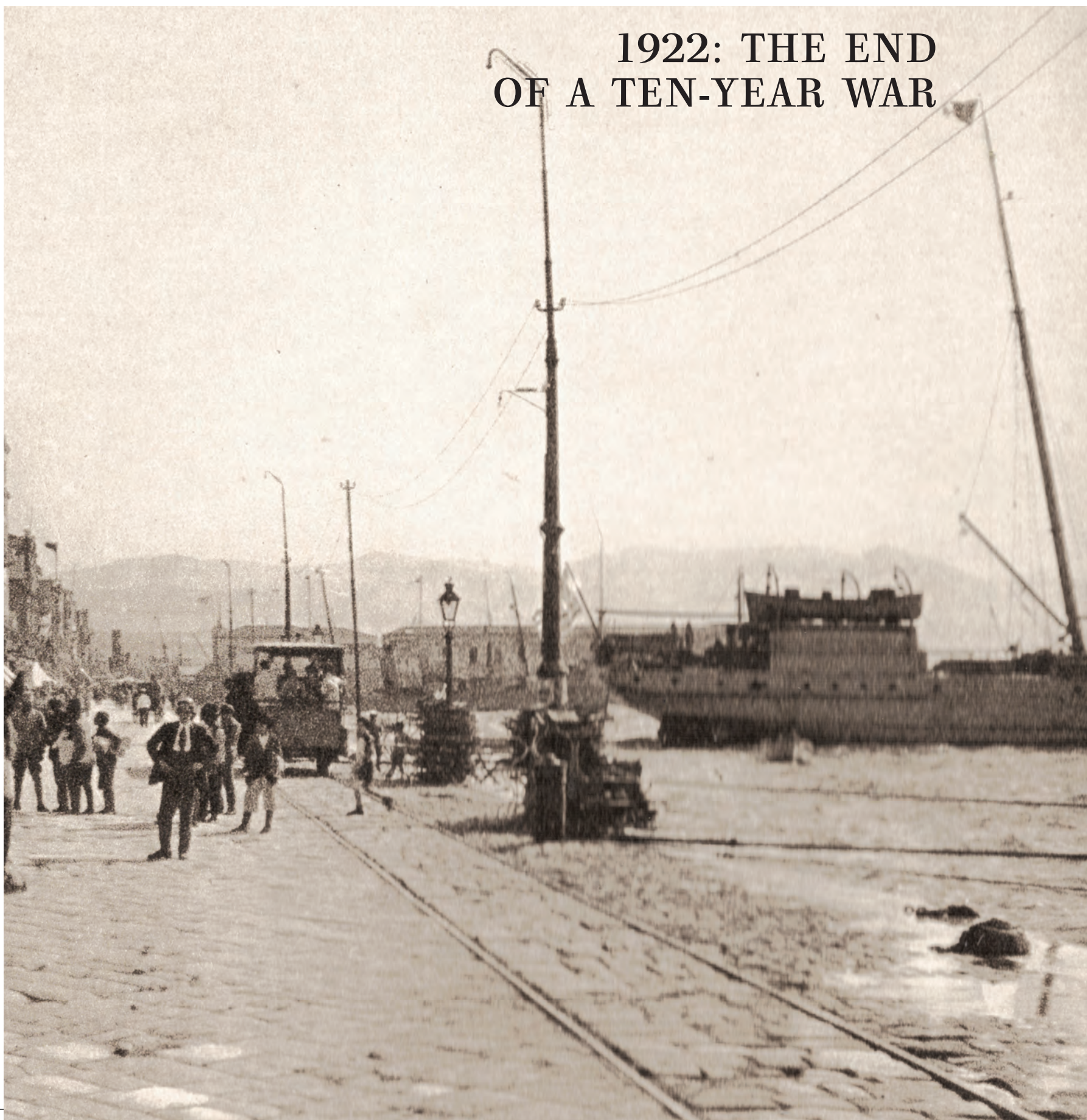

Σμύρνη, 1919.
Fred Boissonas, *Smyrne*, Γενεύη 1919. Φωτογραφία
Edmond Boissonas. ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
Smyrna, 1919.
Fred Boissonas, *Smyrne*, Geneva 1919. Photography
Edmond Boissonas. ASCSA, Gennadius Library

**1922: ΤΟ ΤΕΛΟΣ
ΕΝΟΣ ΔΕΚΑΕΤΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥ**

**1922: THE END
OF A TEN-YEAR WAR**

1922: ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΕΝΟΣ ΔΕΚΑΕΤΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥ

Τους νικηφόρους βαλκανικούς πολέμους που διπλασίασαν την έκταση της χώρας (1912-1913), ακολούθησαν οι διαδοχικές επιστρατεύσεις του 1915-1916 και η είσοδος της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο το 1917. Η Ανακωχή του Μούδρου (30 Οκτωβρίου 1918) που σφράγισε την ήττα της Τουρκίας επέτρεπε στους Συμμάχους να καταλάβουν στρατηγικής σημασίας σημεία, σε περίπτωση που απειλείτο η ασφάλειά τους. Στις 15 Μαΐου 1919, με απόφαση των Συμμάχων, έγινε η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Η κίνηση αυτή που θεωρήθηκε παραβίαση κυριαρχικών δικαιωμάτων από τους Τούρκους επιτάχυνε την επικράτηση του στρατηγού Μουσταφά Κεμάλ και των Τούρκων Εθνικιστών και την αποδυνάμωση της σουλτανικής κυβέρνησης.

Ένα χρόνο αργότερα, τον Αύγουστο του 1920, με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, η Ελλάδα θα έφτανε πλέον πολύ κοντά στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, με την πρόσκτηση μεγάλου τμήματος της Θράκης, των υπολοίπων νησιών του ΒΑ Αιγαίου, όπως και τον έλεγχο της Ζώνης της Σμύρνης για πέντε χρόνια. Οι ταπεινωτικοί για τους Τούρκους όροι της Συνθήκης δεν έγιναν δεκτοί από τον Μουσταφά Κεμάλ που είχε εγκαθιδρύσει προσωρινή κυβέρνηση στην Άγκυρα και ήδη ανθίστατο στην προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων έξω από τα όρια της Ζώνης της Σμύρνης. Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, η απόφαση της συνέχισης της Μικρασιατικής Εκστρατείας από τις διάδοχες κυβερνήσεις και η εγκατάλειψη της Ελλάδας από τους «συμμάχους» της οδήγησαν στο τρομερό καλοκαίρι του 1922.

«Τα μέσα του Αυγούστου ο Μουσταφά Κεμάλ έσπασε ξαφνικά το ελληνικό μέτωπο και ο ελληνικός στρατός, εξαντλημένος από το δεκάχρονο πόλεμο κι από τις στερήσεις της μικρασιατικής εκστρατείας, νικήθηκε ολότελα σε δυο εβδομάδες. Οι Τούρκοι προχωρώντας με κεραυνοβόλα ορμή έπαιρναν πίσω μονομιάς το Αφιόν-Καραχισάρ, το Εσκί-Σεχίρ, την Κιουτάχια, την Προύσα, το Ουσάκ -τη Σμύρνη! [...] Η Ιωνία καιγόταν πέρα ως πέρα». Έτσι περιέγραψε ο Γιώργος Θεοτοκάς στην Αργώ το ξερίζωμα του ελληνισμού από τη Μικρά Ασία.

Ο Ελληνισμός στην Εγγύς Ανατολή. Εθνολογικός χάρτης που βασίστηκε σε πρόσφατες στατιστικές μελέτες του καθηγητού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γεώργιου Σωτηριάδη. Δημοσιεύτηκε στο The Sphere, 1 Μαρτίου 1919. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Συλλογή χαρτών
Hellenism in the Near East. An ethnological map compiled from the latest statistics by Professor George Soteriadis of the University of Athens. Supplement to The Sphere, March 1, 1919.
ASCSA Archives, Map Collection

Χρωμολιθογραφίες αναμνηστικές των Βαλκανικών Πολέμων. Μάχη της Ελασσώνας, Αθήνα, Α. Β. Πάσχος [1912]
Μάχη του Σαρανταπόρου, Σικάγο, Δ. Π. Βαφάκος, 1913. ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
Colored lithographs commemorating the Balkan Wars. Battle of Elassona, Athens, A. B. Paschos [1912]
Battle of the Sarandaporos, Chicago, D. P. Vaphakos, 1913. ASCSA, Gennadius Library

1922: THE END OF A TEN-YEAR WAR

The victorious Balkan wars (1912-1913), which had doubled the size of the country, were followed by the successive military mobilizations of 1915-1916 and by the entrance of Greece into the First World War in 1917. The Armistice of Mudros (October 30, 1918) marked the defeat of Turkey, and allowed the Allies to occupy places of strategic importance in case their security was threatened. On May 15, 1919, following a decision of the Allies, Greek troops landed at Smyrna. The Turks considered this move to be a violation of their sovereign rights, and it strengthened the power of General Mustafa Kemal and the Turkish Nationalists, while simultaneously weakening the authority of the Sultan's government.

One year later, in August of 1920, with the signing of the Treaty of Sèvres, Greece would come very close to making the Great Idea a reality as she acquired a large part of Thrace and the remaining islands of the Northeast Aegean, as well as control of the Zone of Smyrna for five years. Mustafa Kemal, who had already established an interim government in Ankara and was resisting the advance of the Greek army beyond the boundaries of the Smyrna Zone, was unwilling to accept the humiliating terms of the treaty. Venizelos's defeat in the elections of November 1920, the decision by succeeding governments to continue the Asia Minor Campaign, and the abandonment of Greece by her allies led to events in the

dreadful summer of 1922.

"In the middle of August, Mustafa Kemal suddenly broke through the Greek front, and the Greek army, exhausted from the ten-year war and the deprivations of the Asia Minor Campaign, was completely defeated in two weeks. With lightning speed, the advancing Turks took back in one fell swoop Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya, Bursa, Uşak - Smyrna! [...] Ionia was burning from one end to the other." This is how George Theotokas described in *Argo* the uprooting of Hellenism from Asia Minor.

Καρτ-ποστάλ με τίτλο *Πραγματοποιηθέν Όνειρο*. Απεικονίζει σε πρώτο επίπεδο την Ελλάδα προσωποποιημένη και σε δεύτερο την ελληνική σημαία να κυματίζει πάνω στο Ουλού Τζαμί (Ulu cami) στην Κιουτάχεια. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Συλλογή Jack L. Davis

Postcard titled *The Dream Realized*. In the foreground, Greece personified. In the background, the Greek flag waves over the Great Mosque (Ulu Cami) in Kütahya. ASCSA Archives, Jack L. Davis Collection

Αριστερά:
Φωτογραφίες από το Μικρασιατικό Μέτωπο
με σφραγίδα: Στρατιά Μικράς Ασίας-
Χαρτογραφική Υπηρεσία
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη

Left:
Photographs from the Asia Minor Front
carrying the stamp: Asia Minor Army-
Cartographic Service
ASCSA Archives, Athanasios Souliotis Papers

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος
στο Εσκή Σεχέρ, 1921.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη
King Constantine in Eskişehir, 1921.
ASCSA Archives, Athanasios Souliotis Papers

Φωτογραφία από την επίσκεψη
του Βενιζέλου στη Μυτιλήνη, Απρίλιος 1915.
Ο Μυριβήλης πρώτος δεξιά.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

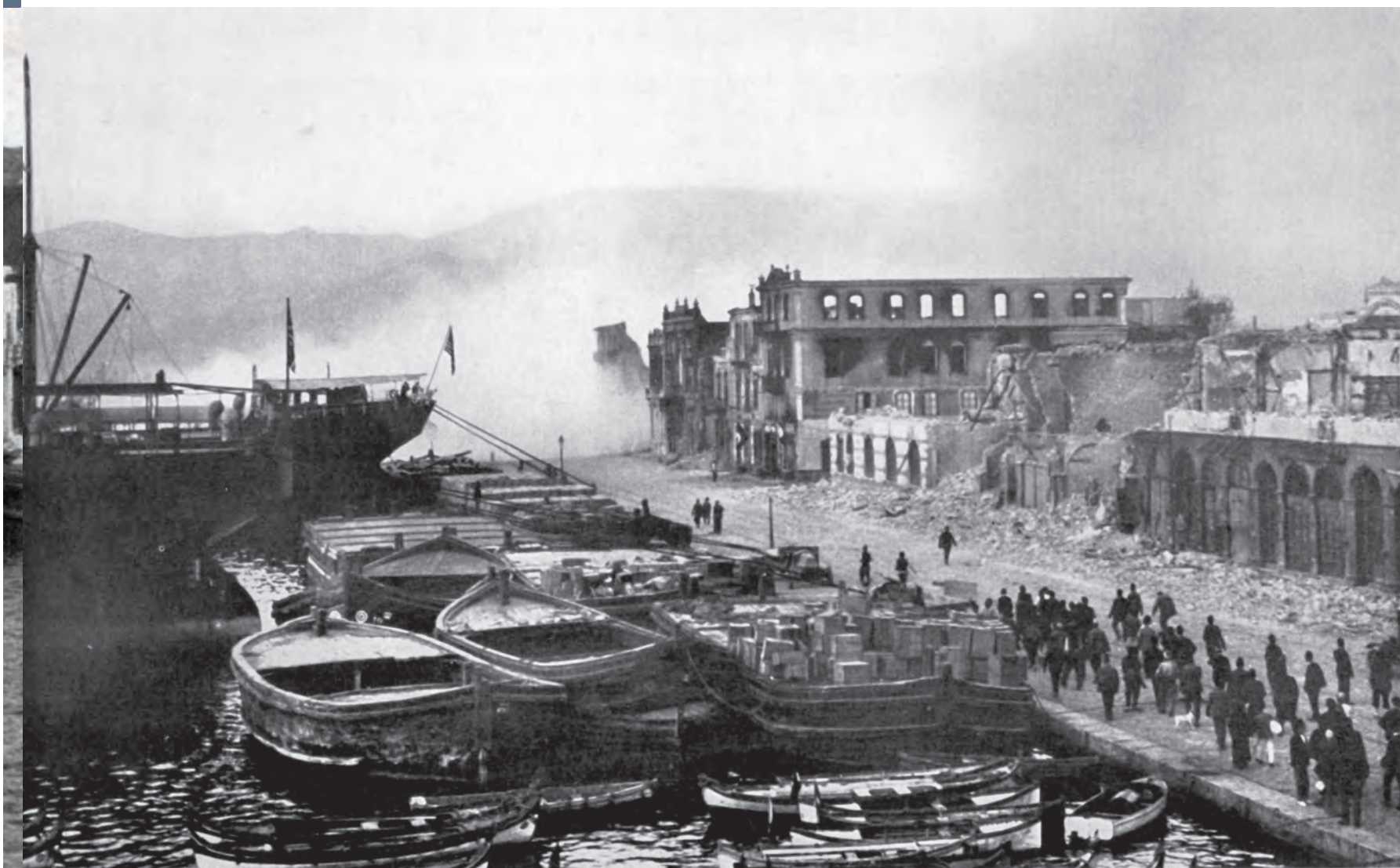
Photograph from Venizelos's visit to Mytilene,
April 1915. Myrivilis, first on the right.
ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

Φωτογραφία της προκυμσίας της Σμύρνης, ένα χρόνο μετά την Καταστροφή.
The National Geographic Magazine, Νοέμβριος 1925. Φωτογραφία E. J. Hardcastle.

Photograph showing the Smyrna Quai, a year after the Catastrophe.
The National Geographic Magazine, November 1925. Photography E. J. Hardcastle.

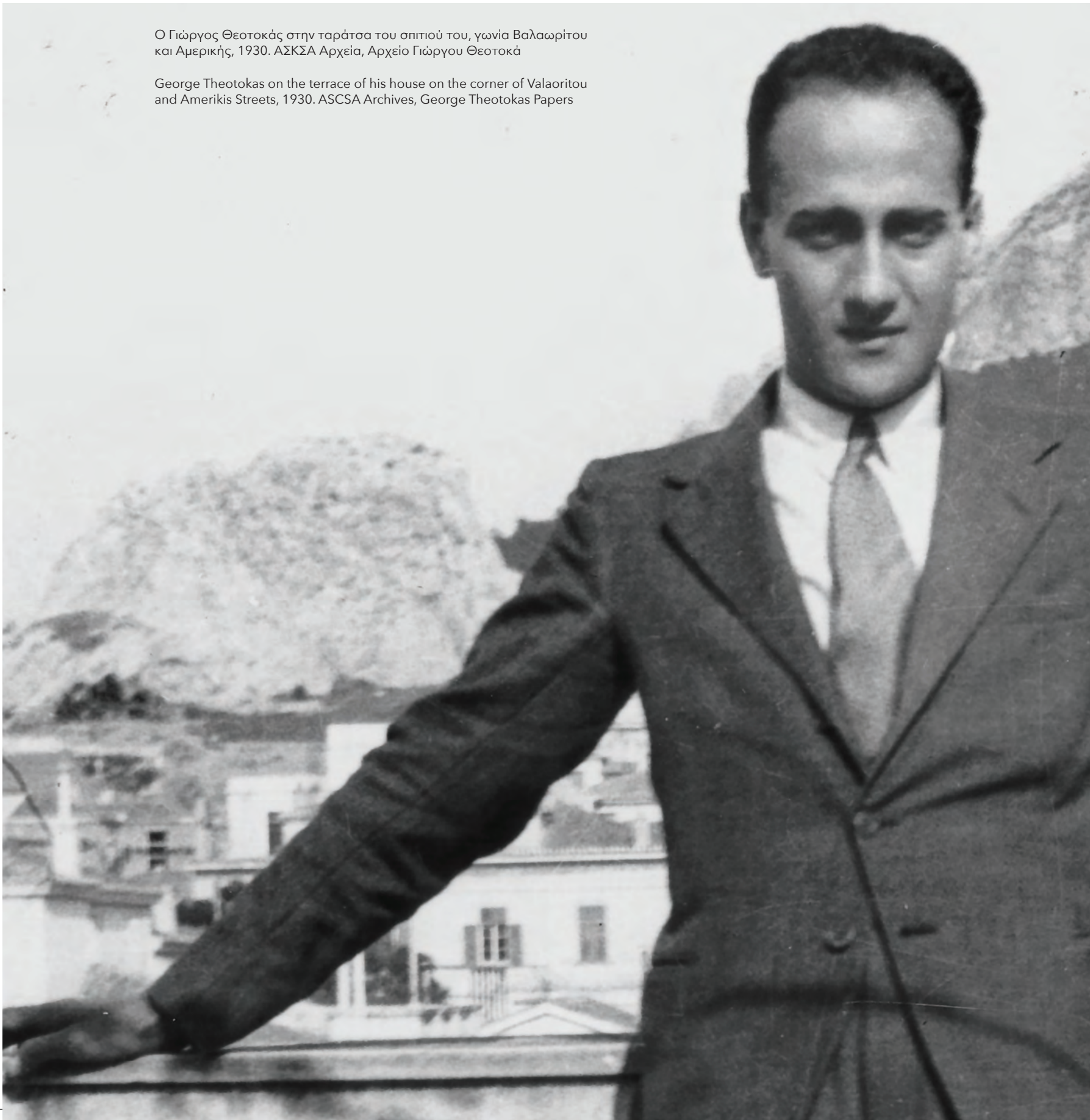
Φωτογραφία της Σμύρνης που απεικονίζει τις εκρήξεις των κτιρίων της προκυμαίας τον Σεπτέμβριο του 1922. *The National Geographic Magazine*, Νοέμβριος 1925. Φωτογραφία C. D. Morris.

Photograph of Smyrna depicting the explosion of the buildings on the quai in September 1922. *The National Geographic Magazine*, November 1925. Photography C. D. Morris.

2 ~

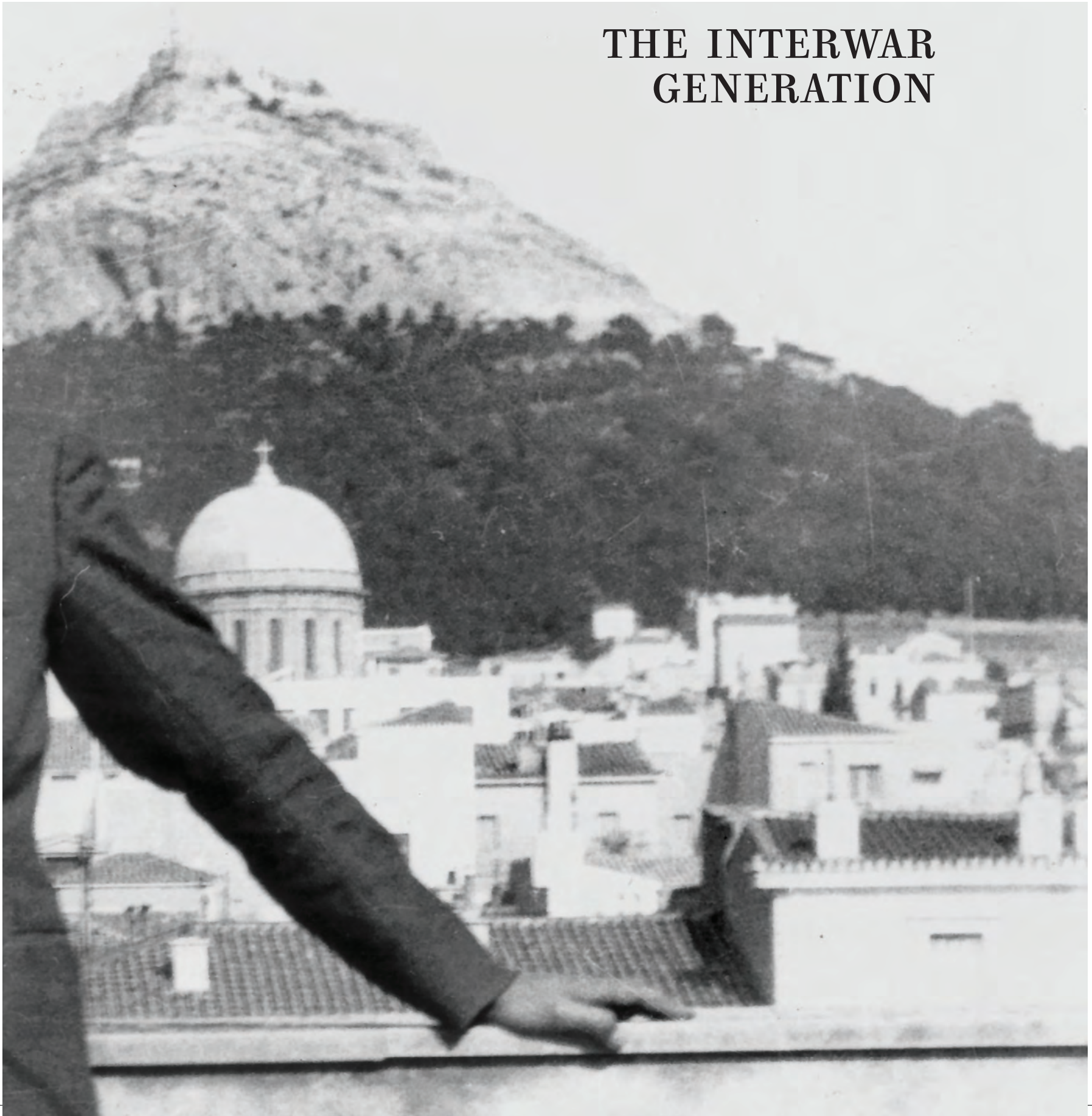
Ο Γιώργος Θεοτοκάς στην τσάτσα του σπιτιού του, γωνία Βαλαωρίτου και Αμερικής, 1930. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

George Theotokas on the terrace of his house on the corner of Valaoritou and Amerikis Streets, 1930. ASCSA Archives, George Theotokas Papers

Η ΓΕΝΙΑ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

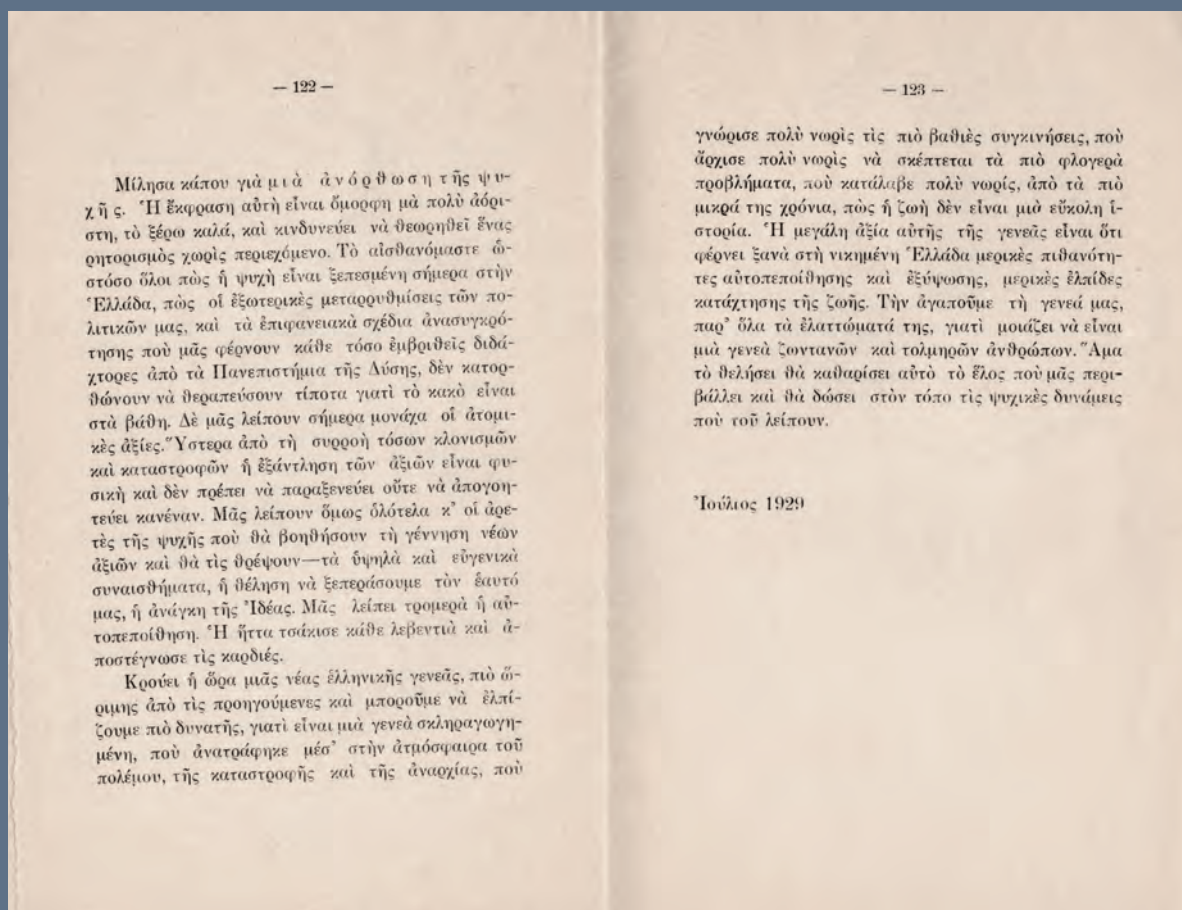
THE INTERWAR
GENERATION

Εξώφυλλο και τελευταίες σελίδες του *Ελεύθερου Πνεύματος* που δημοσίευσε ο Θεοτοκάς το 1929, με το ψευδώνυμο Ορέστης Διγενής. Το *Ελεύθερο Πνεύμα* θεωρήθηκε το μανιφέστο της Γενιάς του '30. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

Cover and last pages of *Free Spirit*, published by Theotokas in 1929 under the pseudonym, Orestis Digenis; it came to be regarded as the manifesto of the Generation of the '30s. ASCSA Archives, George Theotokas Papers

Η ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

«Ο ελληνικός 19ος αιώνας έκλεισε στα 1922 [...] οι Έλληνες βούλιαξαν στο λιμάνι της Σμύρνης όχι μόνο τις δυνάμεις τους αλλά και τα ιδανικά τους και την αυτοπεποίθησή τους», θα γράψει ο Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966) στο *Ελεύθερο Πνεύμα* το 1929, θέλοντας να υπογραμμίσει την καταλυτική επίδραση του Μεγάλου Πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής στο πνεύμα και την ψυχή της γενιάς που ωρίμασε στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Ο ίδιος θα εισάγει τον όρο *Γενιά του '30* για να περιγράψει μια πρωτοπόρα ομάδα πνευματικών ανθρώπων σε αναζήτηση νέας εθνικής ταυτότητας και με διάθεση να έρθουν σε ρήξη με το παρελθόν.

Ο πόλεμος και η προσφυγιά θα καθορίσουν την πνευματική παραγωγή των εκπροσώπων της λεγόμενης Αιολικής αιγαιοπελαγίτικης σχολής της *Γενιάς του '30*: του Μυτιληνιού Στράτη Μυριβήλη και των Αίβαλιωτών Ηλία Βενέζη και Στρατή Δούκα. Με προσωπικές τραυματικές εμπειρίες, είτε από τα πεδία των μαχών, είτε από την αιχμαλωσία, η πεζογραφία τους έχει τον χαρακτήρα μαρτυρίας. Γραμμένα στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, *Η ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη, *Το Νούμερο 31328* του Βενέζη και η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Δούκα θα ανανεώσουν τη θεματική και τους εκφραστικούς τρόπους της νεοελληνικής πεζογραφίας.

Ο ξεριζωμός και η νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες θα αφήσουν εξίσου βαθύ αποτύπωμα στα έργα άλλων τριών προσφύγων λογοτεχνών: των Κωνσταντινουπολιτών Γιώργου Θεοτοκά και Τατιάνας Σταύρου και του Σμυρνιού Γιώργου Σεφέρη. «Ήμασταν πρόσφυγες, γεννημένοι και αναθρεμμένοι μες στον Ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στο ζωντανό θρύλο της Μεγάλης Ιδέας, εκείνος στη Σμύρνη κι εγώ στην Πόλη. Αισθανόμασταν ψυχικά τραυματισμένοι από τη Μικρασιατική Καταστροφή και ξεριζωμένοι· πασχίζαμε να ξαναριζώσουμε, να γίνουμε Αθηναίοι» περιγράφει ο Θεοτοκάς μια συζήτησή του με τον Σεφέρη.

Αντίθετα οι Ελλαδίτες συγγραφείς του Μεσοπολέμου θα αντλήσουν μόνο περιστασιακά έμπνευση από το δράμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Επιπλέον από τα έργα τους λείπει ο αντιπολεμικός και καταγγελτικός χαρακτήρας των Μικρασιατών και Αιγαιοπελαγιτών συγγραφέων. Έχει υποστηριχθεί ότι οι διαφορές στη θεματογραφία ανάμεσα στις δύο ομάδες των δημιουργών οφείλονται στον διαφορετικό πολιτικό τους προσανατολισμό: βενιζελικοί οι Αιγαιοπελαγίτες, αντιβενιζελικοί οι Ελλαδίτες.

THE INTERWAR GENERATION

"The Greek 19th century ended in 1922 [...] the Greeks sank not only their forces in the port of Smyrna, but also their ideals and their self-confidence." George Theotokas (1905-1966) would write this in 1929 in the *Free Spirit* [Ελεύθερο Πνεύμα] to underscore how the Great War and the Asia Minor Catastrophe shaped the spirit and soul of the generation that came of age in the interwar years. He was the one to coin the term *Generation of the '30s* to describe a pioneering group of intellectuals who wanted to break with the past in search of a new national identity.

The war and the refugee experience would determine the work produced by members of the so called Aeolian-Aegean school of the Generation of the '30s: Stratis Myrivilis from Mytilene, and Elias Venezis and Stratis Doukas from Ayvalık. Their prose bears witness to their traumatic personal experiences, whether on the battlefield or in captivity. Written in the first decade of the interwar period, *Life in the Tomb* by Myrivilis, *Number 31328* by Venezis, and *The Story of a Prisoner* by Doukas introduced new themes and modes of expression in Modern Greek prose.

This uprooting and a nostalgia for a lost homeland would have an equally deep impact on the works of three other refugee writers: George Theotokas and Tatiana Stavrou of Constantinople, and George Seferis of Smyrna. As Theotokas put it in a conversation with Seferis, "We were refugees, born and raised inside the Hellenism of the Ottoman Empire and the living legend of the Great Idea, he in Smyrna, me in the City. We were emotionally traumatized by the Asia Minor Catastrophe and our uprooting. We struggled to re-root ourselves and to become Athenians."

In contrast, the Greek authors of the interwar period from the Greek mainland would only occasionally draw inspiration from the drama of the Asia Minor Catastrophe. Furthermore, their work lacks the antiwar sentiment and the accusatory nature of the Asia Minor and Aegean writers. It has been argued that the thematic differences between the two groups of writers is due to their different political orientations: the Aegean islanders were Venizelists, the mainland Greeks were anti-Venizelists.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς στο μπαλκόνι του σπιτιού του, γωνία Βαλαωρίτου και Αμερικής, 1930.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

George Theotokas on the balcony of his house on the corner of Valaoritou and Amerikis Streets, 1930.
ASCSA Archives, George Theotokas Papers

129

Μας γείουν ὅμως ἐνόχια καὶ ἀρετὴς τῆς
 γυχῆς καὶ δὲ κοινῶς τῆς γέννησιν νέων
 ἀζιῶν καὶ δὲ τὸς φέρουν — τὰ ἔργα
 καὶ εὐγενεῖα συναισθημάτων, ἡ ~~ἀνδρεία~~
 δὲ τὴν νὰ ζεσφάσουμε τὸν ἑαυτῶν μας, ἡ ἀνδρεία
 τῆς ἰδέας. Μας γείουν φοβερὰ ἡ
 ἀνδοστροφία. Ἡ ἡλὴν τοῦ αἵματος καὶ
 γέννησι καὶ ἀποστέλλωσις τὸς κατόπιν.

Κρούει ἡ ἦρα μίαν
 νέαν ἐλληνικὴν γενεάν, ἀπὸ ἡρίων
 καὶ τὸς φρονημάτων καὶ μετὰ τὸν νὰ
 ζήσουμε ἀπὸ δύναμτος, γιατί εἶναι
 μιὰ γενεὰ συζητησιμὴν, καὶ
 ἀναβόρῃς μίαν ὅτιν ἀνδοστροφία τοῦ
 πολέμου τῆς καλοστροφῆς καὶ τῆς
 ἀνδοσίας, καὶ γνήσιος καὶ ναιὶς τὸς
 ἀπὸ ~~ἀνδοσίας~~ συζητήσεως, καὶ ἔρχεται
 καὶ ναιὶς νὰ συζητήσῃ τὰ καὶ
 ἑλθόντα προβλήματα, καὶ καλὰ γὰρ
 καὶ ναιὶς, καὶ τὰ καὶ μίαν τῆς
 χρόνιαν, καὶ ἡ καὶ ~~ἀνδρεία~~ εἶναι
 μιὰ εὐγενὴς ἰσχυρία. Ἡ μετὰ τὴν ἀνδρεία
 αὐτῆς τῆς γενεᾶς εἶναι ὅτι φέρει
 καὶ ~~ἀνδρεία~~ ὅτι νικημένη ἔργα
 μικροὶς ἀνδάνοις ἀνδοστροφίας καὶ
 ἐξύψωσης, μικροὶς ἐπιδόσεις καλὰ γὰρ
 τῆς ζωῆς. Τὴν ἀναστρέφει τὴν γενεάν
 μας, καὶ ὅτι τὰ ἐκπαιδεύει τῆς
 γιατί μοιάζει νὰ εἶναι μιὰ γενεὰ
 ζωηρὰ καὶ ἑλθόντων ἀνθρώπων.
 Ἄμα τὸ δειλὸν δὲ καὶ ἀνδοσία

130

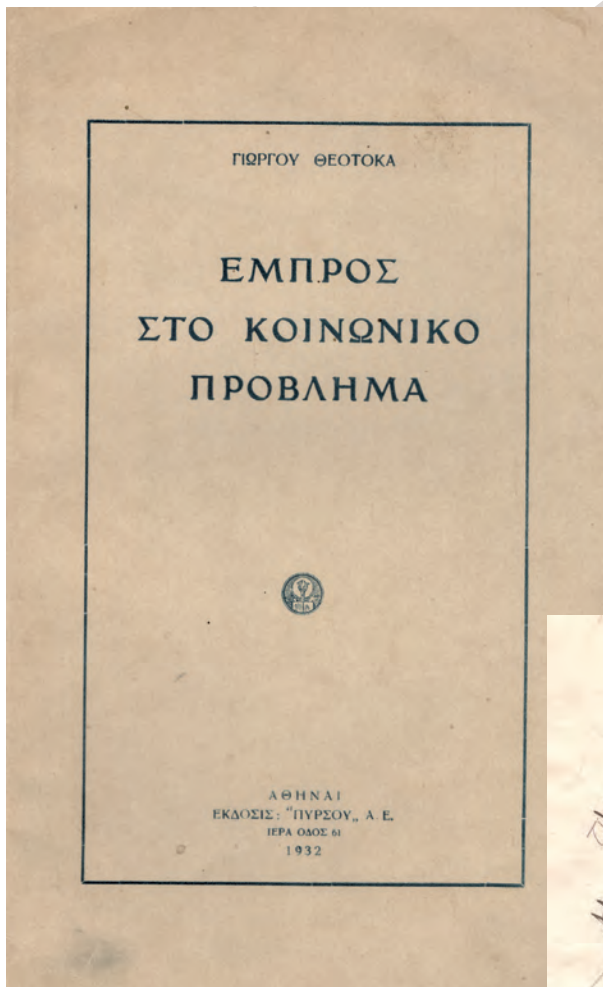
αὐτὸ τὸ ἔργον καὶ μὴ ἀποστέλλει καὶ
 δὲ δόξα τὸν καὶ τὸς γυμνῶν
 δύναμτος καὶ τὸς δειλῶν.
 καὶ ὁ ἀνδρὴς ἔρχεται εἶναι δύναμτος
 καὶ ὁ ἀνδρὴς ἔρχεται εἶναι δύναμτος
 καὶ ὁ ἀνδρὴς ἔρχεται εἶναι δύναμτος

Ἰούλιος 1929.

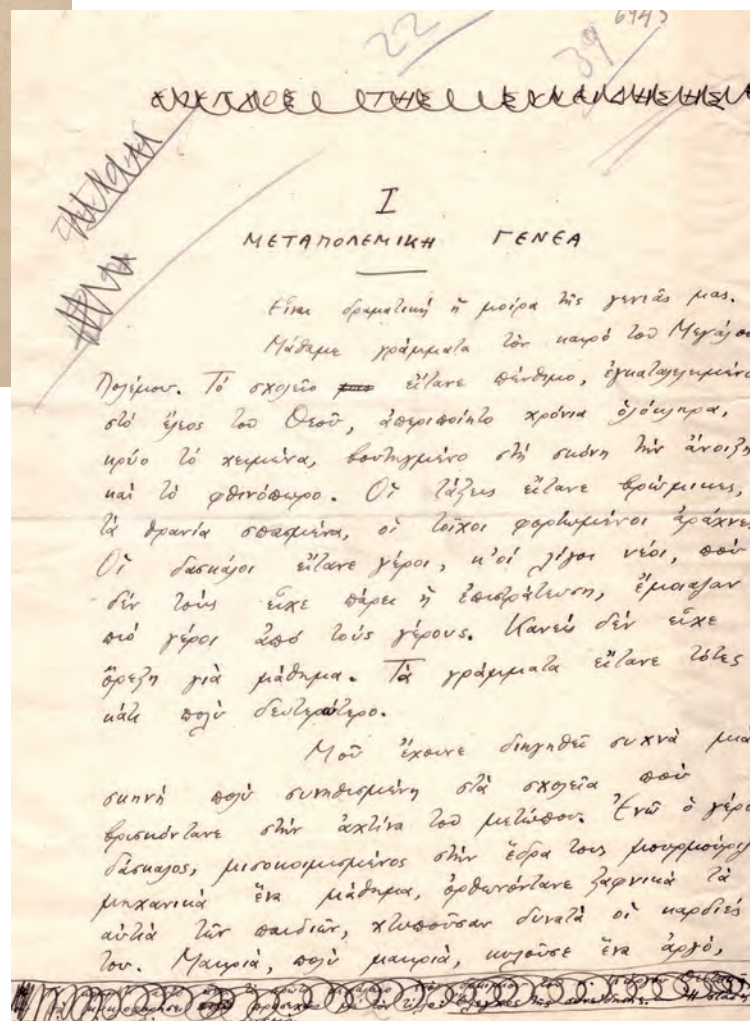
Το 1932, ο Θεοτοκάς θα δημοσιεύσει το δοκίμιο *Εμπρός στο Κοινωνικό Πρόβλημα* που κι αυτό προκάλεσε οξυτάτες κριτικές. Στο πρώτο κεφάλαιο, περιγράφει πώς ήταν να μεγαλώνει και να μορφώνεται ένα παιδί στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου. «Είναι δραματική η μοίρα της γενιάς μας. Μάθαμε γράμματα τον καιρό του Μεγάλου Πολέμου. Το σχολείο εΐτανε πένθιμο, εγκαταλελειμένο, στο έλεος του Θεού [...]. Οι δάσκαλοι εΐτανε γέροι, κι οι λίγοι νέοι, που δεν τους είχε πάρει η επιστράτευση, έμοιαζαν πιο γέροι από τους γέρους [...]. Κάποτε το σχολείο γινότανε νοσοκομείο για τους τραυματίες. Κάποτε το έκλειναν οι επιδημίες. Όταν λειτουργούσε, κανείς δεν το έπαιρνε σοβαρά [...]. Ο Πόλεμος δε μας παραξένευε καθόλου. Εΐταν για μας μια φυσική κατάσταση, αφού δεν είχαμε αναμνήσεις της ειρήνης [...].».

Σελίδες από τα χειρόγραφα *Ελεύθερο Πνεύμα* και *Εμπρός στο Κοινωνικό Πρόβλημα*.
 ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

η συνήθεια να στέκεται Πύρρος:
 Άγρια, φέτος, ~~καταστράφηκε~~ ζωντανά
 ερμάρ. Πρώτη αναστάσις. Άνθρωποι
 γ' ανιμωμένοι. Άσθενες γοητώς με-
 λωμένοι: νεύρυντα in Πόλεμον, μανθόν-
 τες νύκτας, αθρόαις in κατάβροχας. Μύρον
 Βεν/γος, Κινδυνεύς, τούτων
~~καταστράφηκε~~. Ιμωρική-
 σον θύβων θα κούρομα
 1919 = το χάος.

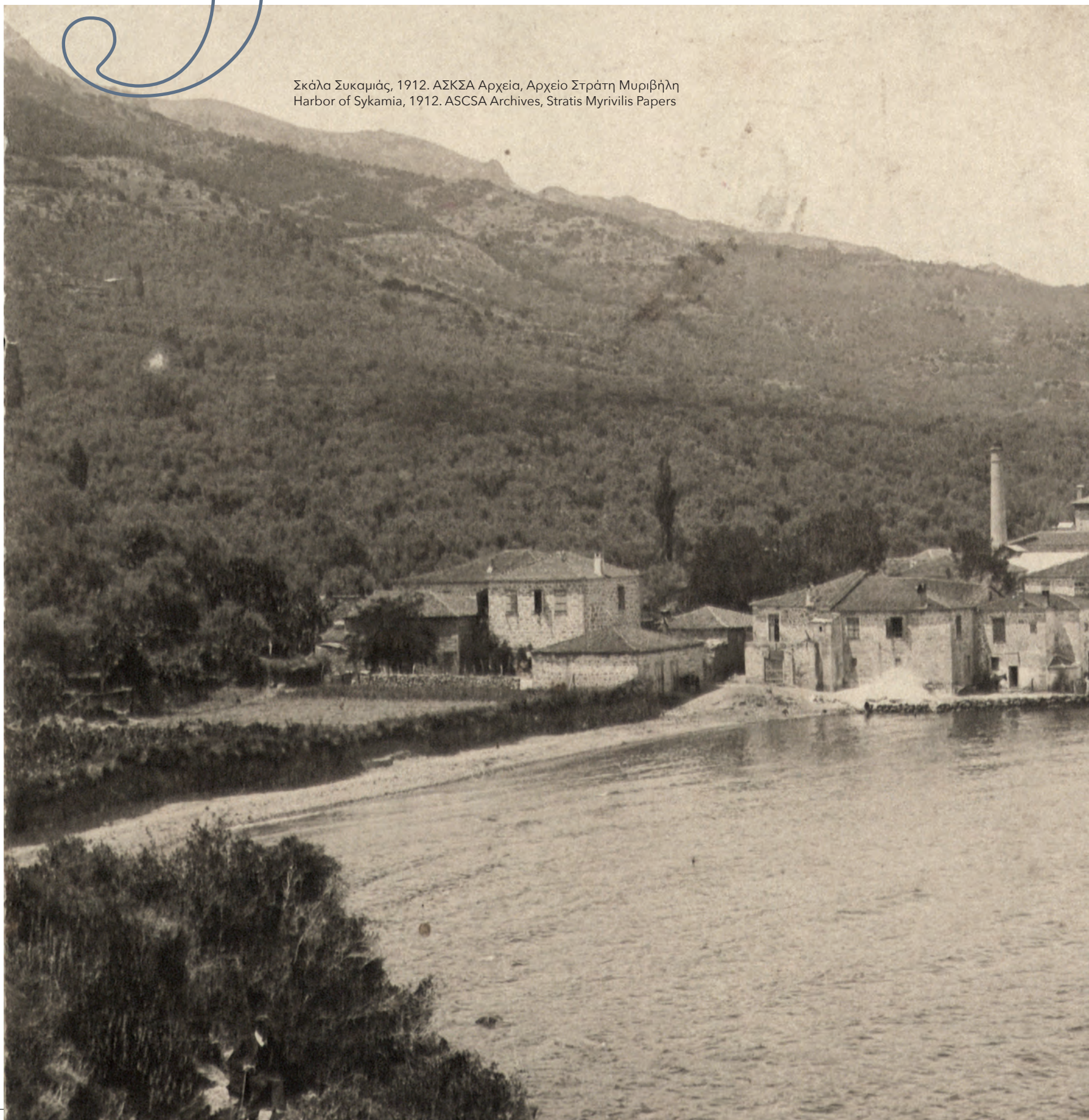

In 1932, Theotokas published his essay, *Facing the Social Problem*, which also provoked intense criticism. In the first chapter, Theotokas described what it was like to grow up and receive an education in the years of the Great War. "The fate of our generation is terrible. We went to school at the time of the Great War. The school was funereal, abandoned, left to the mercy of the Almighty [...]. The teachers were old men and the few younger men, those who hadn't been called up, looked older than the old men [...]. Sometimes the school would become a hospital for the wounded. Sometimes an epidemic would shut it down. When it was a school, nobody took it seriously [...]. The war didn't faze us at all. For us it was a normal state of affairs, because we had no memories of peace [...]."
 Pages of the manuscripts *Free Spirit* and *Facing the Social Problem*. ASCSA Archives, George Theotokas Papers

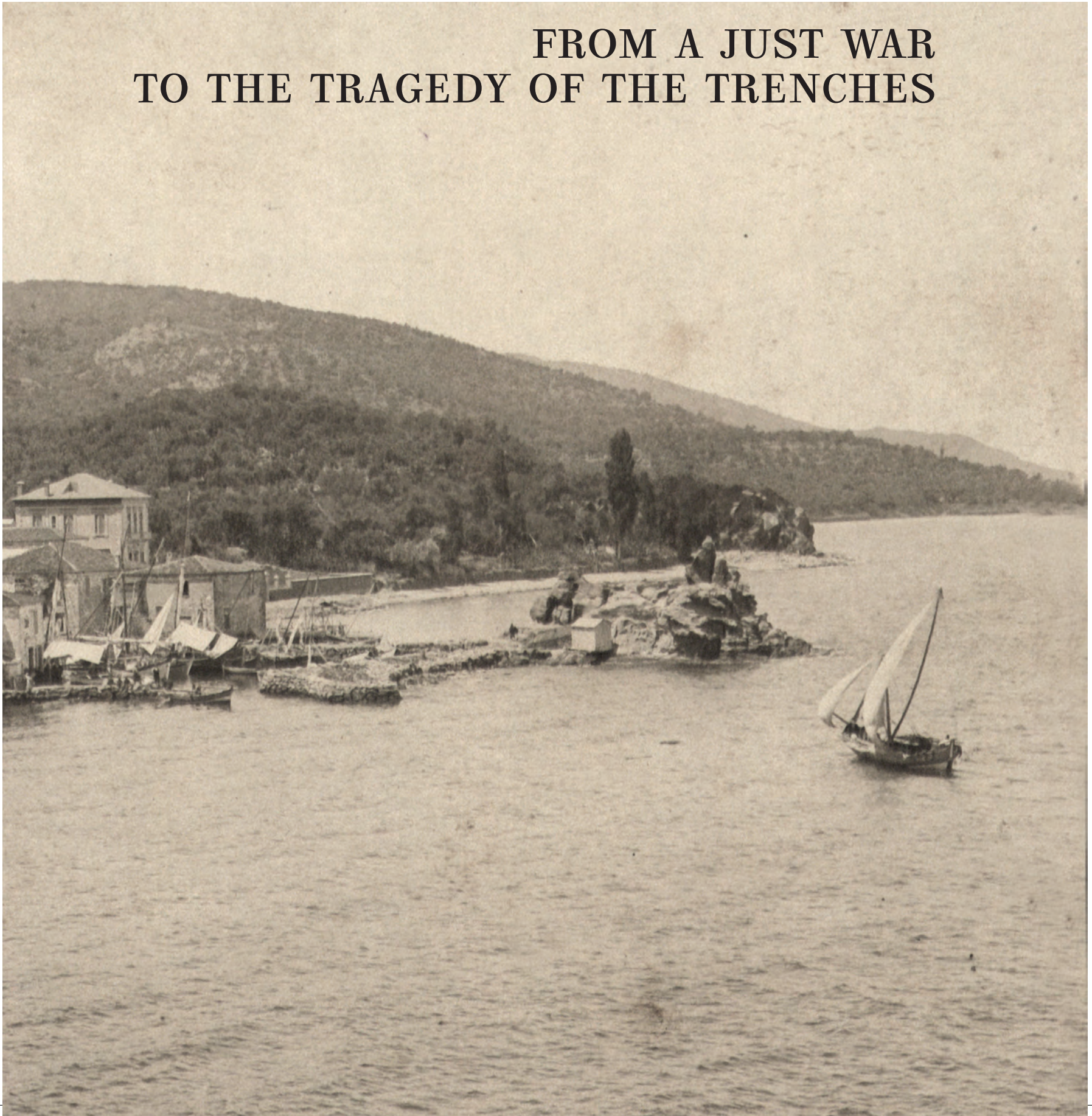
3 ~

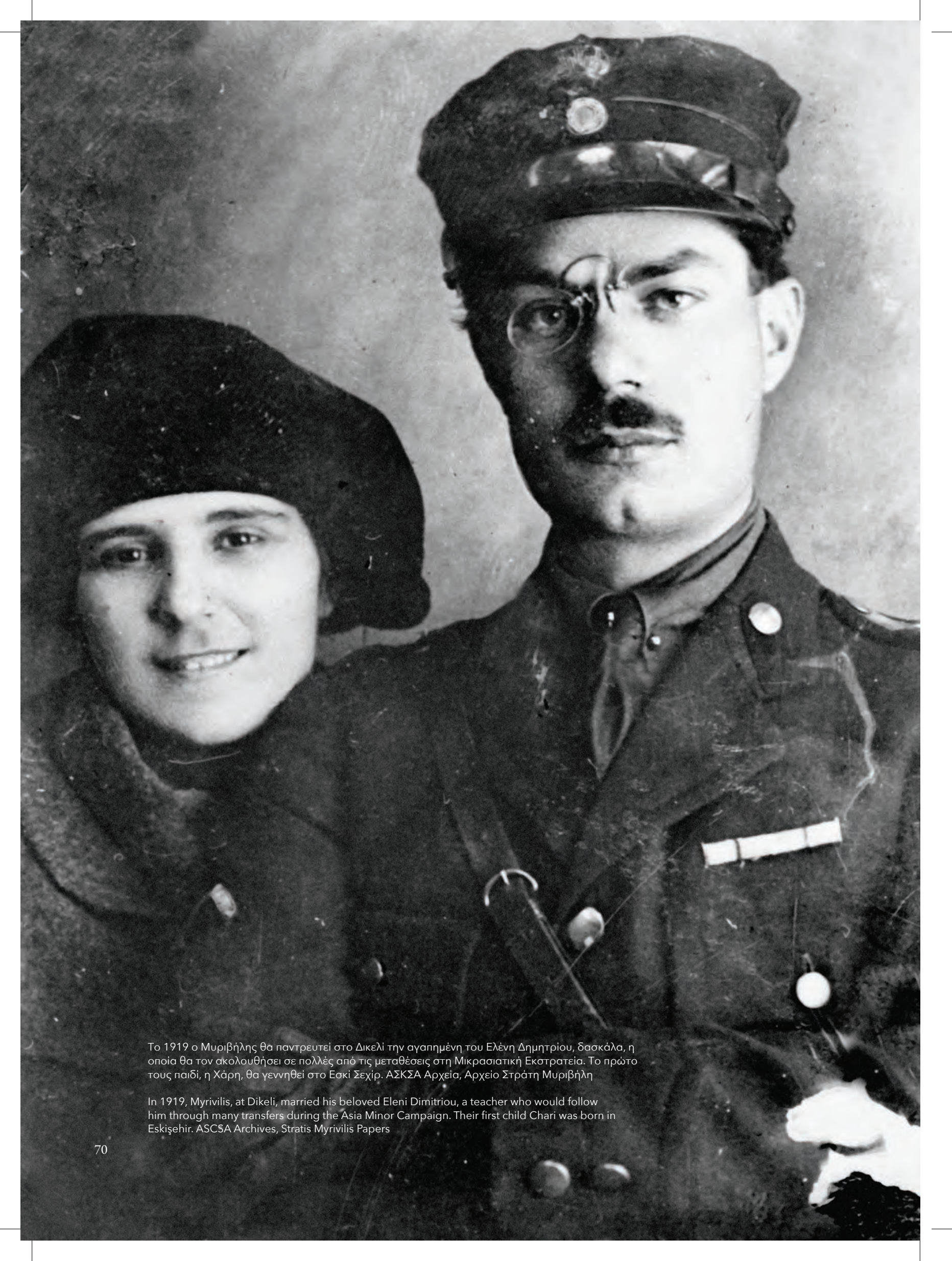
Σκάλα Συκαμιάς, 1912. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη
Harbor of Sykamia, 1912. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΩΜΑΤΟΣ

FROM A JUST WAR
TO THE TRAGEDY OF THE TRENCHES

Το 1919 ο Μυριβήλης θα παντρευτεί στο Δικελί την αγαπημένη του Ελένη Δημητρίου, δασκάλα, η οποία θα τον ακολουθήσει σε πολλές από τις μεταθέσεις στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Το πρώτο τους παιδί, η Χάρη, θα γεννηθεί στο Εσκή Σεχίρ. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

In 1919, Myrivilis, at Dikeli, married his beloved Eleni Dimitriou, a teacher who would follow him through many transfers during the Asia Minor Campaign. Their first child Chari was born in Eskişehir. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΩΜΑΤΟΣ

Όταν γεννήθηκε ο Στράτης Μυριβήλης (1890-1969), κατά κόσμον Ευστράτιος Σταματόπουλος, η Λέσβος αποτελούσε κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο κατατάσσεται ως εθελοντής, καθώς, ως Οθωμανός υπήκοος, δεν μπορούσε να υπηρετήσει στον ελληνικό στρατό. Στα πρώτα του διηγήματα ο Μυριβήλης θεωρούσε τον πόλεμο ως φορέα καλών παρά τις θυσίες που απαιτούσε. «Μα όταν άρχισε η τραγωδία του χαρακώματος, πέρασα μέσα στη φοβερή εκείνη ψυχική μοναξιά, μιαν ηθική κρίσι που μου σάλεψε και κατόπιν μου γκρέμισε από θεμελίου όλα μου τα σωβινιστικά ιδεώδη», θα δηλώσει αργότερα σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Πατρίς*, το 1930.

Από τη Μάχη στο Κιλκίς (1913) στην οποία ο Μυριβήλης τραυματίστηκε είναι εμπνευσμένο ένα από τα καλύτερα διηγήματά του που θα αποτελέσει το προζύμι για το πρώτο του βιβλίο, *Η ζωή εν τάφω*. Το «Κιλκίς» θα δημοσιευτεί στις *Κόκκινες Ιστορίες* το 1915, προαναγγέλλοντας έτσι την είσοδο του αντιπολεμικού μυθιστορήματος στα ελληνικά γράμματα.

Το 1919 θα κληθεί να υπηρετήσει στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, ως διαχειριστής στρατιωτικού νοσοκομείου, με πρώτη τοποθέτηση στο Δικελί. Η κατάρρευση του Μικρασιατικού Μετώπου τον βρήκε στο Σεϊντί Γαζί. «Είχα διαταχθή μαζί με τρεις άλλους συναδέλφους να σώσουμε τα αρχεία και τις τρεις σημαίες της Μερραρχίας. Τα κουβαλήσαμε μέσω Εσκή Σεχίρ-Προύσσας στα Μουδανιά, απ' εκεί μπαρκάραμε μ' ένα καράβι πρόσφυγες στη Θράκη, και απ' εκεί κατεβήκαμε και τα παραδώσαμε στη Θεσσαλονίκη». Έτσι διηγήθηκε, ο Μυριβήλης, χρόνια αργότερα, την επιστροφή του από το μέτωπο.

Τρυφερή επιστολή του Μυριβήλη προς τη σύζυγό του Ελένη, όπου της ανακοινώνει νέα μετάθεση, 14 Ιουλίου 1921: «Αν φεύγαμε μέσω Σμύρνης δεν θα μένναζε γιατί θαρχόσουν μαζί μου στο βαπόρι. Μα λένε πώς θα φύγουμε από ξηράς με χίλια διό μέσα μεταφοράς». ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

Tender letter of Myrivilis to his wife Eleni, in which he informs her about a new transfer, July 14, 1921. "If we left from Smyrna, I wouldn't care because you would come with me. But they say that we will leave by land by many different modes of transportation." ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

Τρυφερή επιστολή 14-7-21
Θαγαπημένη μου.
Ακούω από την πόλη σου ότι η Μυρβή μου! είναι τρομε-
ρα αναστατωμένη. Πάντα πονάει να φύγει μονάχα το γέλιο. Ποιο-
μείο θα πει, αλλά και το δικό μου. Όσο χίλις άμπαχάρω έχω το δικό
μου, και παραμένω το δικό μου το παρρησιόμοιο, και μερτά φτ-
ται να τακτοποιώ και να διατακτοποιώ. Αν φάγαμε μισό ξυμ-
πη δέ θα μείνναμε γιατί θαρχόσουν μαζί μου στο βαπόρι. Μα
λέναι ότι φεύγει από ξηράς με χίλια διό μέσα μεταφοράς
Ακούω ότι. Λιμνοπούλου με τον λοχία τον θαρχό, οι αδελφοί και
ο αδελφός τον θαρχό αν είναι εσπέρη (είναι η πόλη μου) και αν-
τα είδα, από το είδα πονάει ο Αχχίς και έχω με το τρένο να οι
ταρμύες στο θαρχό. Η συνήθεια να μην τακτοποιώ. Θα να
οι είδα, να ανεφεύγουμε τι θα την υπάει. Τι φημι

Αυτοπροσωπογραφία του Μυριβήλη με στρατιωτική στολή. Παστέλ, αχρονολόγητο. Αρχείο Χριστίνας Αγγελοπούλου
Self-portrait of Myrivilis clad in military uniform. Pastel, undated. Christina Angelopoulos Archive

FROM A JUST WAR TO THE TRAGEDY OF THE TRENCHES

When Stratis Myrivilis (1890-1969), then known as Efstratios Stamatopoulos, was born, Lesbos was part of the Ottoman Empire. In the First Balkan War he enlisted as a volunteer, since as an Ottoman subject he could not serve in the Greek army. In his first short stories, Myrivilis viewed war as bringing good things despite the sacrifices it required. He would, however, later state in an interview with the newspaper *Πατρις* in 1930, "But when the tragedy of the trenches began, in all that terrifying mental loneliness, I went through a moral crisis that shook me to the core and razed my chauvinistic ideals to the ground."

One of his best short stories was inspired by the Battle of Kilkis (1913) in which he was wounded, and it became the impetus for *Life in the Tomb*. In 1915 he would publish "Kilkis" in the *Red Stories*, a harbinger of the antiwar novel's appearance in Modern Greek literature.

In 1919, he would be called up to serve in the Greco-Turkish war as an administrator of a military hospital, with Dikeli as his first post. The collapse of the Asia Minor front found him at Seyitgazi. "I had been ordered, together with three other comrades to save the archives and the three flags of the Division. We transported them via Eskişehir and Bursa to Mudanya, where we embarked on a ship to Thrace as refugees, and from there we disembarked and delivered them to Thessaloniki." This is how Myrivilis later described his return from the front.

Σχολικά τετράδια
του Ευστρατίου
Σταματόπουλου
(Μυριβήλη). Στο εξώφυλλο
απεικονίζονται τα
Εκπαιδευτήρια Κυδωνιών
και το Γυμνάσιο της
Μυτιλήνης,
1906 και 1908-1909.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

School notebooks of
Efstratios Stamatopoulos
(Myrivilis). On the covers,
illustrations of the
Gymnasium of Kydonies
and the Gymnasium of
Mytilene, 1906 and 1908-
1909.

ASCSA Archives,
Stratis Myrivilis Papers

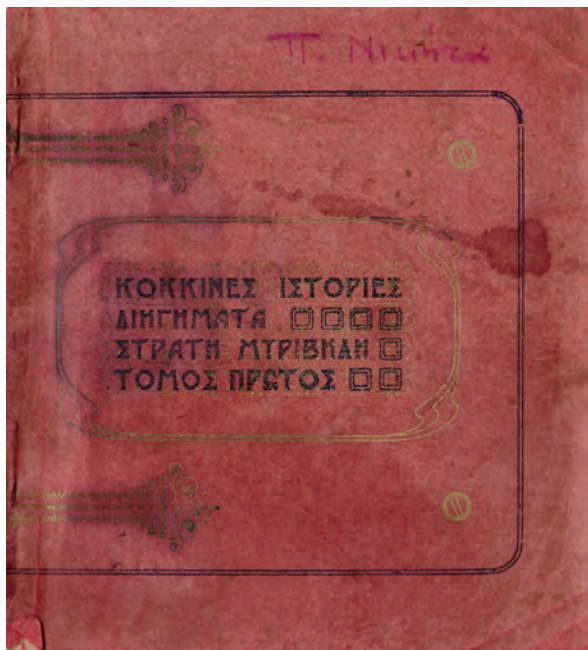

Φωτογραφίες του Μυριβήλη από το Μακεδονικό Μέτωπο (πάνω) και από το Μικρασιατικό Μέτωπο (κάτω). ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη
 Photographs of Myrivilis at the Macedonian Front (above) and the Asia Minor Front (below). ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

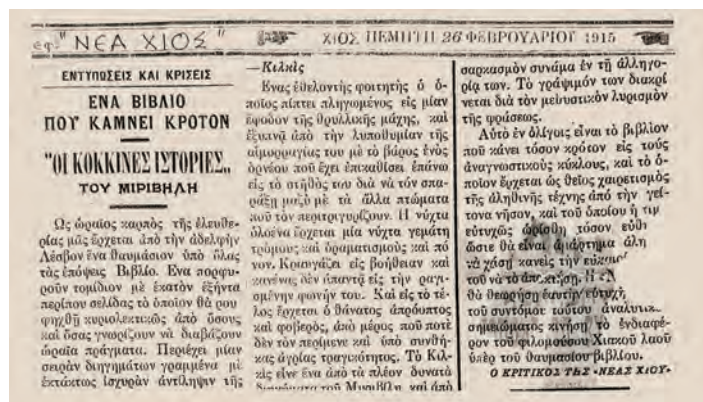
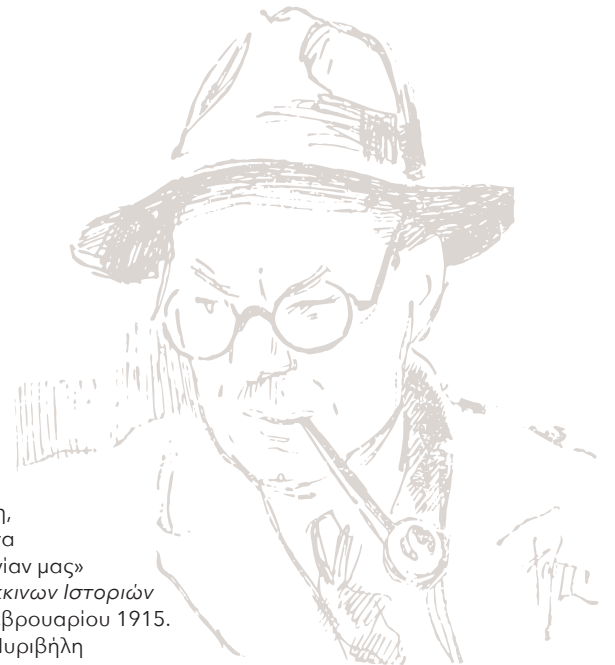

Στράτης Μυριβήλης, *Κόκκινες Ιστορίες*, Μυτιλήνη 1915.
 ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
 Stratis Myrivilis, *Red Stories*, Mytilene 1915.
 ASCSA, Gennadius Library

«Το Κιλκίς είνε ένα από τα πλέον δυνατά διηγήματα του Μυριβήλη, και από τα ολίγιστα Ελληνικά έργα που τιμούν αληθώς την λογοτεχνίαν μας» έγραψε ο βιβλιοκριτικός των *Κόκκινων Ιστοριών* στην εφημερίδα *Νέα Χίος*, 26 Φεβρουαρίου 1915. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

“‘Kilkis’ is one of the most powerful of Myrivilis’s short stories, and among the very few Greek works that bring honor to our literature,” wrote the book critic of the newspaper *Néa Xíos* about *Red Stories*, February 26, 1917. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

Σχολικό βιβλίο του Ευστρατίου Σταματοπούλου (Μυριβήλη) στο οποίο ο νεαρός Μυριβήλης είχε ζωγραφίσει την ελληνική σημαία και από κάτω είχε συνθέσει ένα τετράστιχο. Αρχείο Χριστίνας Αγγελοπούλου
 Schoolbook of Efstratios Stamatopoulos (Myrivilis) on which Myrivilis had drawn the Greek flag, composing a quatrain beneath it. Christina Angelopoulou Archive

4 ~

Η ΟΡΔΗ
ΤΩΝ ΒΑΣΙΒΟΥΖΟΥΚΩΝ

THE HORDE
OF *BASHI-BAZOUKS*

Πορτρέτο του Μυριβήλη από τον Φώτη Κόντογλου, 1923.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

Portrait of Myrivilis by Fotis Kontoglou, 1923.
ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

Η ζωή εν τάφω. Το βιβλίο του πολέμου, μακέτα εξωφύλλου για την 8η έκδοση που τελικά δεν χρησιμοποιήθηκε.
 ΑΣΚΣΑ, Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη
 Life in the Tomb: The Book of the War, a mock-up for the cover of the 8th edition that was not used in the end.
 ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

Η ΟΡΔΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΒΟΥΖΟΥΚΩΝ

Στη Μυτιλήνη, ήδη πριν από τη Μικρασιατική Εκστρατεία, ο Μυριβήλης είχε συγκεντρώσει γύρω του μια ομάδα ντόπιων, με κοινές πνευματικές ανησυχίες και σύμπτωση απόψεων. Οι «βασιβουζούκοι» (συνώνυμο του αυθαίρετου και σκληρού στα τουρκικά), όπως αυτοαποκαλούνταν τα μέλη της ομάδας, καταπιάνονταν με λογοτεχνικά και λαογραφικά θέματα, ασκούσαν έντονη κριτική στον αθηναϊκό λογιοτατισμό, διοργάνωναν ολονύχτια συμπόσια και δημοσίευαν στον δραστήριο εγχώριο τύπο.

Με την παρέα της «Λεσβιακής Άνοιξης», όπως ήταν αλλιώς γνωστή η ομάδα, συνδέθηκαν σημαντικοί Μυτιληνιοί του Μεσοπολέμου, όπως ο πεζογράφος Στρατής Δούκας, ο δημοσιογράφος Μίλτης Παρασκευαΐδης, ο τεχνοκριτικός Στρατής Ελευθεριάδης (Tériade) και ο ζωγράφος Αντώνης Πρωτοπάσης (Pazzi) που θα εικονογραφήσει πολλές από τις εκδόσεις του Μυριβήλη. Μετά το 1922, στην ομάδα της Μυτιλήνης θα προστεθούν και αρκετοί Μικρασιάτες, όπως ο Ηλίας Βενέζης και ο Φώτης Κόντογλου.

Επιστρέφοντας σε μια Μυτιλήνη γεμάτη από πρόσφυγες και εφένδρους, ο Μυριβήλης θα συγκεντρώσει τις ψυχικές του δυνάμεις στην οργάνωση των ντόπιων εφένδρων εκδίδοντας την εβδομαδιαία εφημερίδα *Καμπάνα*. Από τις στήλες της *Καμπάνας* με τίτλους, όπως «Το άλεσμα των ηρώων» και «Ανθρωποκοπιές» θα καταγγελθούν ιερόσυλες πρακτικές εν καιρώ ειρήνης.

Στις επιφυλλίδες της *Καμπάνας* ο Μυριβήλης θα δημοσιεύσει από τον Απρίλιο του 1923 έως τον Ιανουάριο του 1924 τη *Ζωή εν τάφω*. Σε αυτό το καθαρά αντιπολεμικό έργο, ο λοχίας του πεζικού Αντώνης Κωστούλας, καταγράφει σε γράμματα-ημερολόγιο, που σκοπεύει να στείλει στην αγαπημένη του, τη φρίκη των χαρακωμάτων στο Μακεδονικό Μέτωπο, το 1917. Την άνοιξη του 1924 θα εκδοθεί και σε αυτοτελές βιβλίο με τίτλο: *Η ζωή εν τάφω. Χειρόγραφα που βρεθήκανε μες το γελιό του λοχία Αντώνη Κωστούλα*. Ο Μυριβήλης ξαναδούλεψε πολλές φορές το μυθιστόρημα, πριν του δώσει την οριστική του μορφή με την έκδοση του 1956.

Διαβάζοντας την έκδοση του 1930, η Πηνελόπη Δέλτα, που δεν γνώριζε προσωπικά τον Μυριβήλη, του γράφει: «[...] διάβασα το βιβλίο σας *Η Ζωή εν Τάφω* και μου κάνει εντύπωση η δύναμή του, η ειλικρίνεια, η Αλήθεια, που ξεθυμαίνει από κάθε του σελίδα [...]» για να συμπληρώσει πιο κάτω «Αν ήταν γραμμένο σ' άλλη γλώσσα, θα είχε γίνει επίσης γνωστό σαν του Remarque [...]», 1 Αυγούστου 1930. ASCSA Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

Reading the 1930 edition, author Penelope Delta, who did not know Myrivilis personally, wrote him: "[...] I read your book, *Life in a Tomb*, and the power, frankness, and honesty that evaporated from its every page impressed me [...]" concluding further on that "if it were written in another language, it would have become as well-known as Remarque [...]", August 1, 1930. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

Έχω δι' παιδί μου πιά στ' δα' γιορταζέ με' αϊτό ή δούλεψ' τω
κλήριόν σου, άσπαστώς.
Με' δι' έπίστα πιά στ' δα' παρρησιάζε δ' γράμμα μου ή
με' δι' λεινύζου έκφραση δαμεσίου με' δ' έργο σου
ΠΣΙΒόγια.

Πορτρέτο του Μυριβήλη από τον Αντώνη Πρωτοπάτση (Pazzi), 1925-1930 περίπου. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη
Portrait of Myrivilis by Antonis Protopatsis (Pazzi), ca. 1925-1930. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

THE HORDE OF *BASHI-BAZOUKS*

Even before the Asia Minor Campaign, Myrivilis had gathered around himself a group of native Mytileneans with shared intellectual concerns and similar views. The *bashi-bazouks* (synonymous with outlaws and toughs in Turkish), as the members of the group called themselves, were active in the fields of literature and folklore, sharply criticized Athenian linguistic pomposity, organized all-night symposia, and published in a thriving local press.

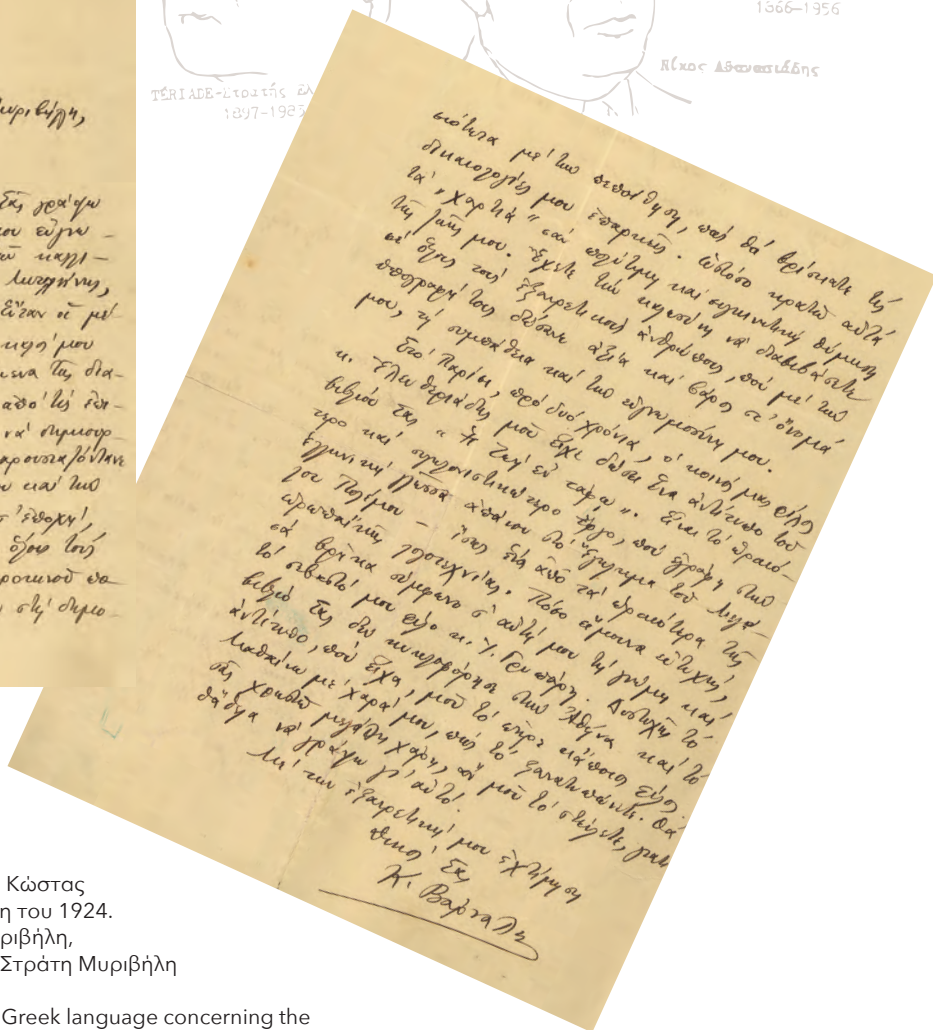
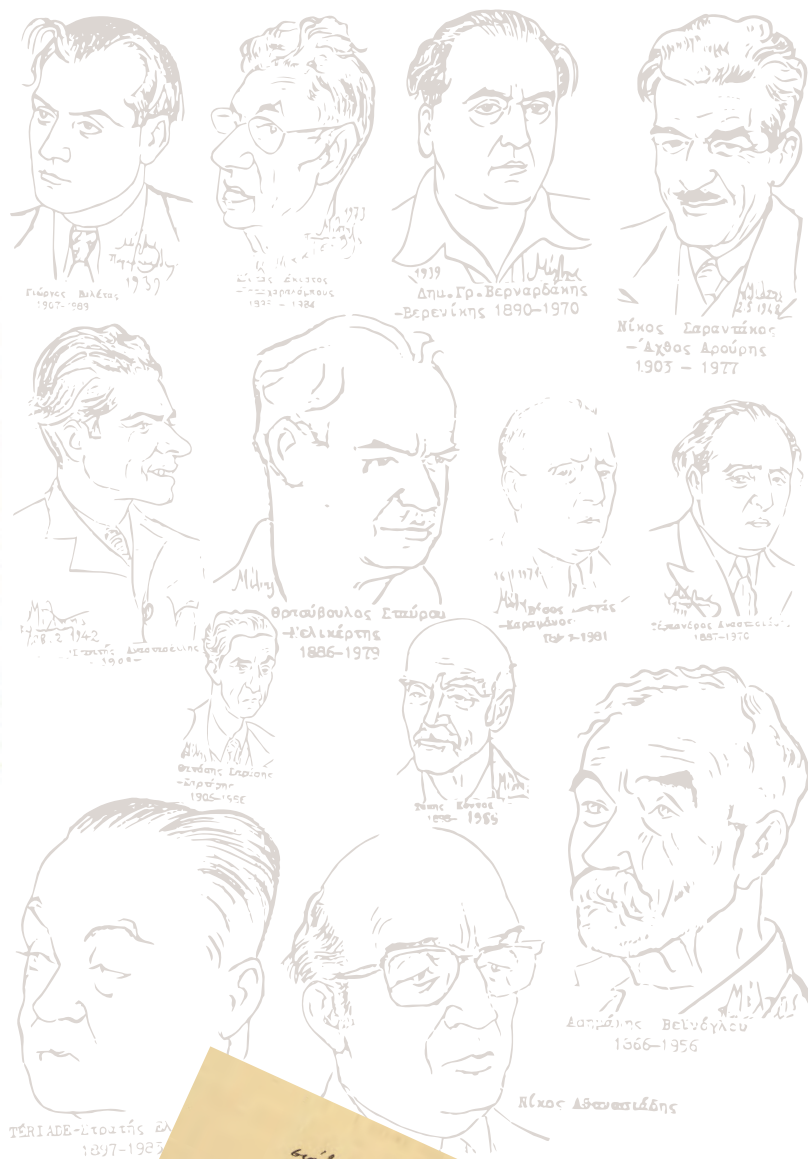
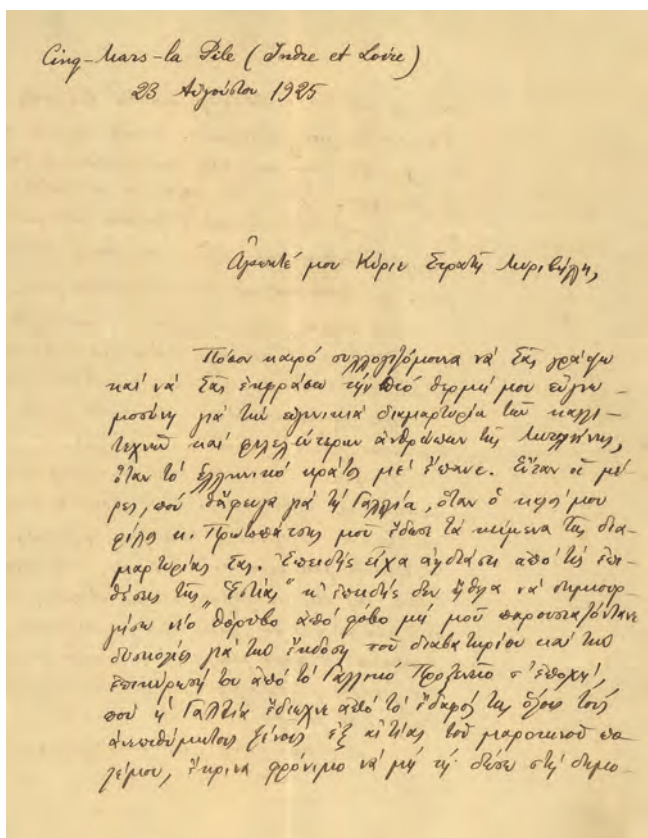
Some important interwar Mytileneans aligned themselves with the “Lesbian Spring,” as the group was also called: the novelist Stratis Doukas, the journalist Miltis Paraskevaides, the art critic Stratis Eleftheriadis (Tériade), and the painter Antonis Protopatsis (Pazzi), who would illustrate many of Myrivilis’s books. After 1922, a number of Asia Minor Greeks, such as Elias Venezis and Fotis Kontoglou would join the group.

Returning to a Mytilene filled with refugees and reservists, Myrivilis would concentrate his mental powers on the organization of local reservists, publishing the newspaper *Καμπάνα* weekly. From the columns of *Καμπάνα*, they would condemn sacrilegious peacetime practices, with titles like “The Grinding up of Heroes” and “Human Fertilizer.”

From April 1923 to January 1924, Myrivilis would publish *Life in the Tomb* in *Καμπάνα* in serial form. In this clearly antiwar work, the infantry Sergeant Antonis Kostoulas describes the horror of the trenches of the Macedonian front in 1917 in letters that he intends to send to his beloved. In the spring of 1924 it would be published as a stand-alone book with the title *Life in the Tomb: Handwritten Pages Found in the Backpack of Sergeant Antonis Kostoulas*. The novel was reworked many times before it took its definitive form in the 1956 edition.

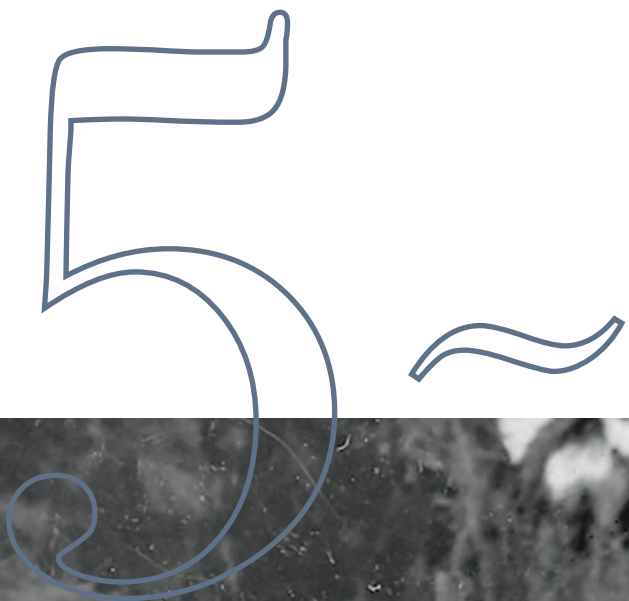

Η πένα του Μυριβήλη με το όνομά του χαραγμένο στο καπάκι. Αρχείο Χριστίνας Αγγελοπούλου
Myrivilis's fountain pen with his name engraved on the cap. Christina Angelopoulos Archive

«Είναι το ωραιότερο και συγκλονιστικώτερο έργο, που εγράφη στην ελληνική γλώσσα απάνου στο έγκλημα του Μεγάλου Πολέμου - ίσως ένα από τα ωραιότερα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας» έγραψε ο Κώστας Βάρναλης στον Μυριβήλη, όταν διάβασε την έκδοση του 1924. Επιστολή του Κώστα Βάρναλη προς τον Στράτη Μυριβήλη, Παρίσι 23 Αυγούστου 1925. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

"It is the best and most explosive work written in the Greek language concerning the crime of the Great War - perhaps one of the best in European literature," wrote Kostas Varnalis to Myrivilis when he read the 1924 edition. Letter from Kostas Varnalis to Stratis Myrivilis, Paris, August 23, 1925. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

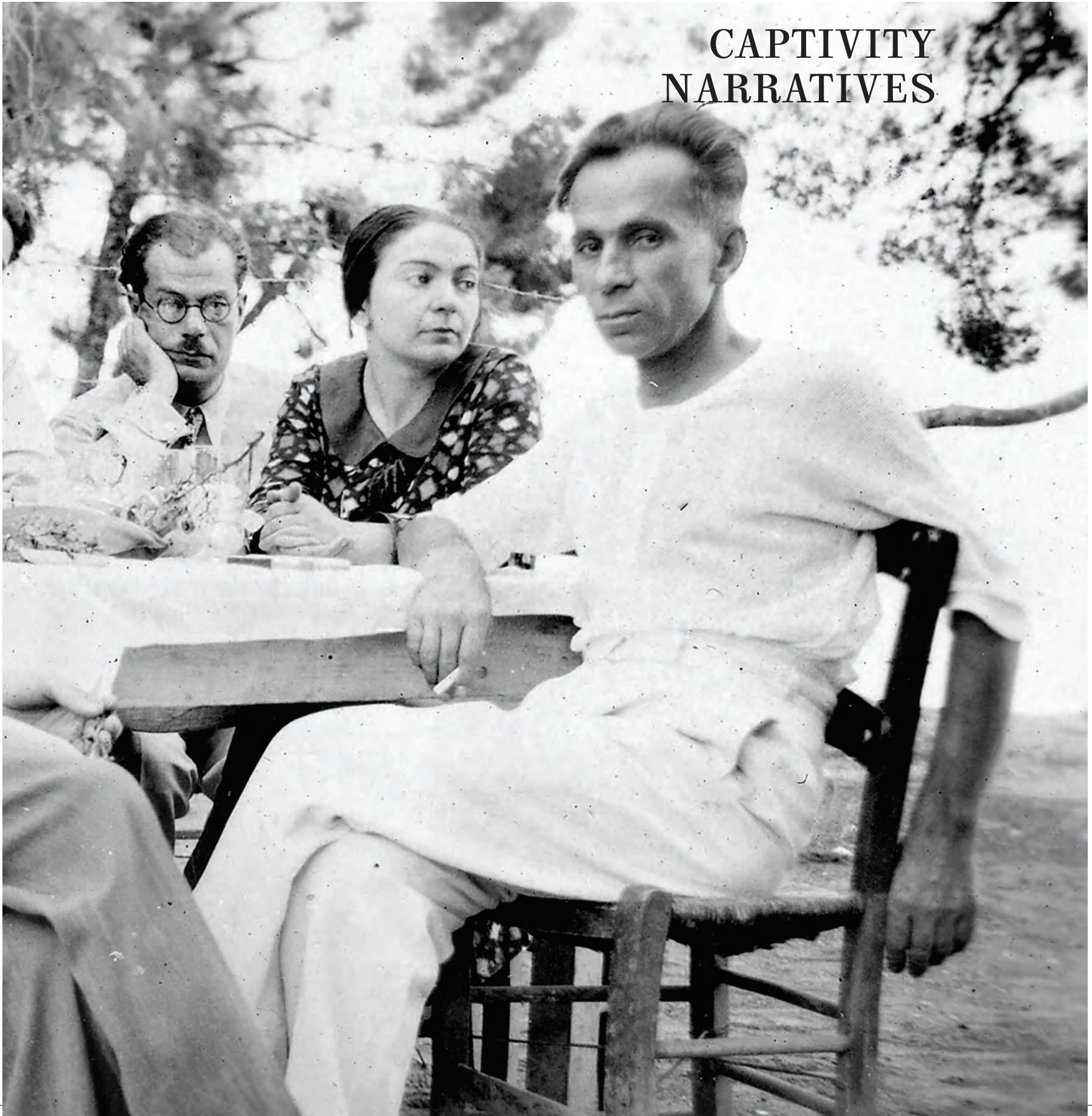

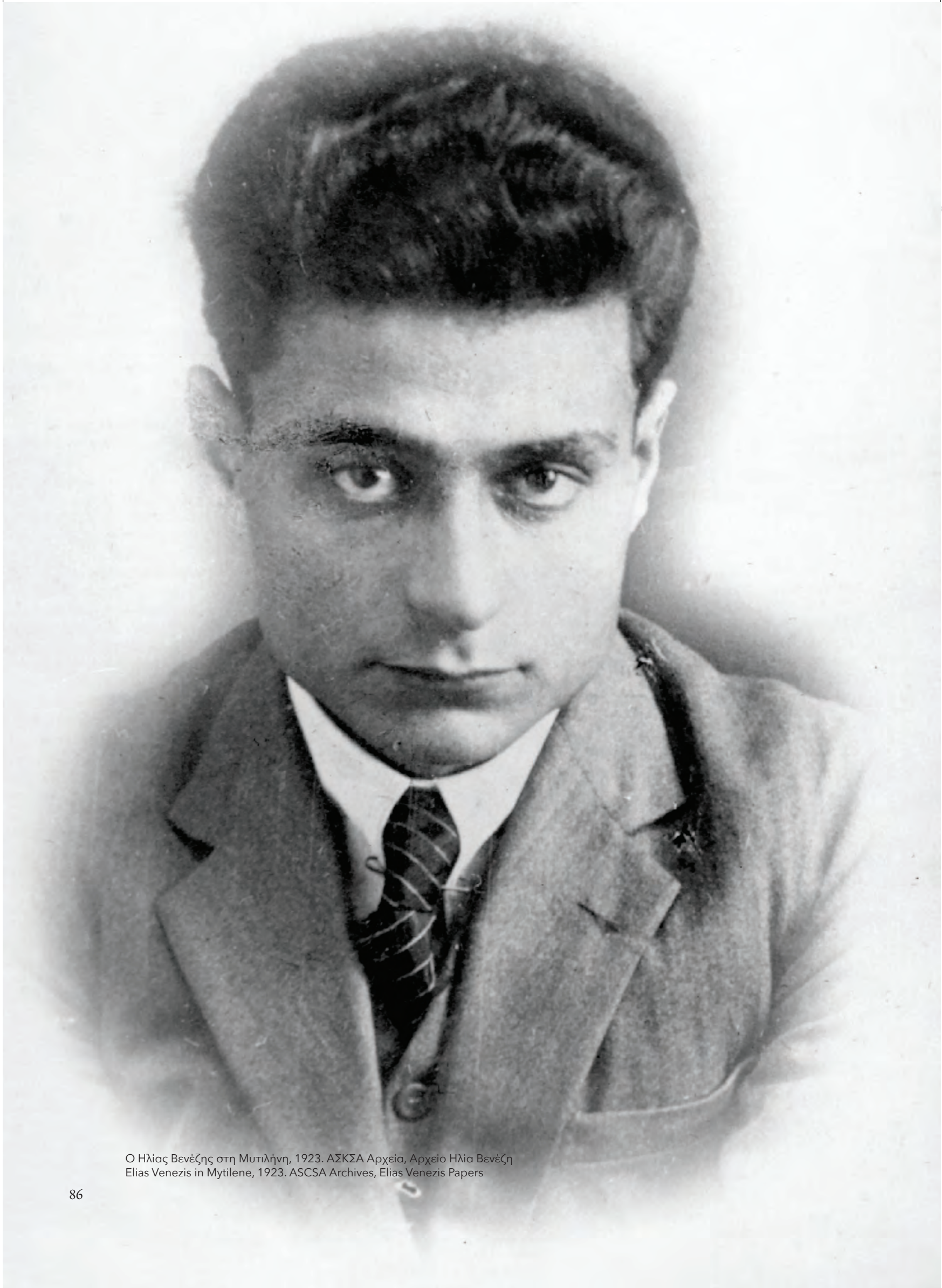
Μάρκος Αυγέρης, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Θράσος Καστανάκης, Στράτης Μυριβήλης, Έλλη Αλεξίου,
Κώστας Βάρναλης, Πικέρμι 1934. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

Markos Avgeris, Galateia Kazantzakis, Thrasos Kastanakis, Stratis Myrivilis, Elli Alexiou,
Kostas Varnalis at Pikermi in 1934. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

ΙΣΤΟΡΙΕΣ
ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑΣ

CAPTIVITY
NARRATIVES

Ο Ηλίας Βενέζης στη Μυτιλήνη, 1923. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Ηλία Βενέζη
Elias Venezis in Mytilene, 1923. ASCSA Archives, Elias Venezis Papers

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑΣ

«Νούμερο 31328, λέει ο γραφιάς και μου δίνει ένα ντενεκεδένιο νούμερο. Το σφίγγω στις χούφτες μου. Χαρά. Χαρά». Απόσπασμα από *Το Νούμερο 31328*, Μυτιλήνη 1931. Το «ντενεκεδένιο νούμερο», η ταυτότητα αιχμαλώτου, του Βενέζη. Οικογενειακό Αρχείο Μαρίας και Ελένης Κοσμετάτου

"Number 31328, says the clerk and gives me a tin number. I squeeze it in my palm. Joy. Joy." From *Number 31328*, Mytilene 1931. The "tin number," Venezis's prisoner ID. Maria and Eleni Kosmetatou Family Archive

«Τι σκοπεύεις να κάνεις τώρα;» | «Να ξεχάσω!» είπα απλά. | «Πρέπει να τα γράψεις όλα». | «Όλα!» ρώτησα με αγωνία. | «Όλα!» Την παραπάνω στιχομυθία αντάλλαξαν ο Στράτης Μυριβήλης με τον Ηλία Βενέζη στις αρχές του 1924. Ο τελευταίος μόλις είχε βρει καταφύγιο στη Μυτιλήνη μετά από έναν χρόνο αιχμαλωσίας στα τουρκικά τάγματα εργασίας. «Δίσταζα, δεν ήθελα να γράψω, δεν μπορούσα να γράψω» παραδέχτηκε ο Βενέζης χρόνια αργότερα.

Ο Βενέζης ήταν 18 χρονών τον Σεπτέμβριο του 1922, όταν τον έπιασαν οι Τούρκοι και τον έστειλαν μαζί με άλλους 3.000 Αϊβαλιώτες στα «κάτεργα της Ανατολής». Επιβίωσαν μόλις 23. *Το Νούμερο 31328* εκδόθηκε πρώτα σε συνέχειες στην *Καμπάνα* το 1924, με τον τίτλο σε αραβικά ψηφία και υπότιτλο: «Τι τράβηξε ο άνθρωπος με το παραπάνω νούμερο, που πιάστηκε σκλάβος στον πόλεμο». Στο μυθιστόρημα αυτό ο Βενέζης, παρόλο που αφηγείται με καθηλωτικό ρεαλισμό τις βάνουσες συνθήκες διαβίωσης στα τάγματα εργασίας, αρνείται να στιγματίσει συνολικά τον τουρκικό λαό και δεν διστάζει να περιγράψει τις ακρότητες του ελληνικού στρατού.

Ο Βενέζης δεν ήταν ο μόνος που έγραψε για την αιχμαλωσία του. Ένα χρόνο πριν, το 1923, είχε κυκλοφορήσει ένα βιβλίο ανώνυμου συγγραφέα, με τίτλο *Από την αιχμαλωσία: Το ημερολόγιο του αεροπόρου Λοχαγού Β.Κ.* Στη δημοτική γλώσσα και καλογραμμένο, το βιβλίο εξιστορεί τη σύλληψη και αιχμαλωσία δύο Ελλήνων αεροπόρων σε τουρκικά στρατόπεδα το διάστημα 1921-1922. Πολλές δεκαετίες αργότερα υποστηρίχτηκε ότι η συγγραφή του βιβλίου ανήκε στον πεζογράφο και ποιητή Μάρκο Αυγέρη (1884-1973).

Το 1929, ο Μοσχονησιώτης Στρατής Δούκας (1895-1983), φίλος και συνοδοιπόρος του Μυριβήλη στα πεδία των μαχών, θα εκδώσει την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*. Σε λιτό, προφορικό λόγο ο συγγραφέας διηγείται σε πρώτο πρόσωπο την περιπέτεια διαφυγής του στρατιώτη Νικόλα Κοζάκογλου από ένα τάγμα εργασίας, το 1922. Χαρακτηρίστηκε ως μικρό αριστούργημα από τους κριτικούς της εποχής.

Έργα βαθιά αντιπολεμικά με λογοτεχνικές αξιώσεις, οι ιστορίες αιχμαλωσίας των Βενέζη και Δούκα άντεξαν στον χρόνο και διαβάζονται μέχρι σήμερα. Αυτοβιογραφική αλλά σχεδόν άγνωστη σήμερα είναι η νουβέλα του Πειραιώτη Λάμπη Ν. Βολανάκη (1901-1983), *Κάτω απ' τις λεύκες του Πασάκιοι* δημοσιευμένη το 1939. Εντυπωσιάζει η θετικότητα με την οποία ο αιχμάλωτος στρατιώτης παρουσιάζει τους Τούρκους.

Αμέσως μετά την κατάληψη της Σμύρνης και των γειτονικών πόλεων από τον Τουρκικό στρατό, απαγορεύτηκε η έξοδος στους άνδρες ηλικίας από 18 έως 45 χρονών, οι οποίοι συνελήφθησαν και στάλθηκαν στα τάγματα εργασίας (γνωστά ως Αμελέ Ταμπουρού). *The National Geographic Magazine*, Νοέμβριος 1925. Φωτογράφος C. D. Morris.

After the capture of Smyrna and neighboring towns by the Turkish army, the departure of men between the ages of 18 and 45 was immediately forbidden. They were rounded up and sent to labor battalions (known as Amele Taburu). *The National Geographic Magazine*, November 1925. Photography: C. D. Morris.

CAPTIVITY NARRATIVES

"What do you plan to do now?" | "To forget!" I said simply. | "You have to write it all down." | "All of it?" I asked in anguish. | "All of it!" The above exchange took place between Stratis Myrivilis and Elias Venezis at the beginning of 1924. The latter had just reached safety in Mytilene after a year of captivity in the Turkish labor battalions. "I hesitated, I didn't want to write, I couldn't write," Venezis admitted years later.

Venezis was eighteen years old in September of 1922 when the Turks captured him and consigned him with 3,000 other men from Ayvalık to Anatolian labor battalions. Only 23 survived. His work, *Number 31328*, was published first in serial form in *Καμπάνα* in 1924 with the title in Ottoman numerals and the subtitle: "What the person with the above number went through when he was taken as a slave in war." In the book, despite the fact that he recounts the brutal conditions of the labor battalions with gripping realism, Venezis refused to stigmatize the Turkish people as a whole and did not hesitate to describe excesses on the side of the Greek army.

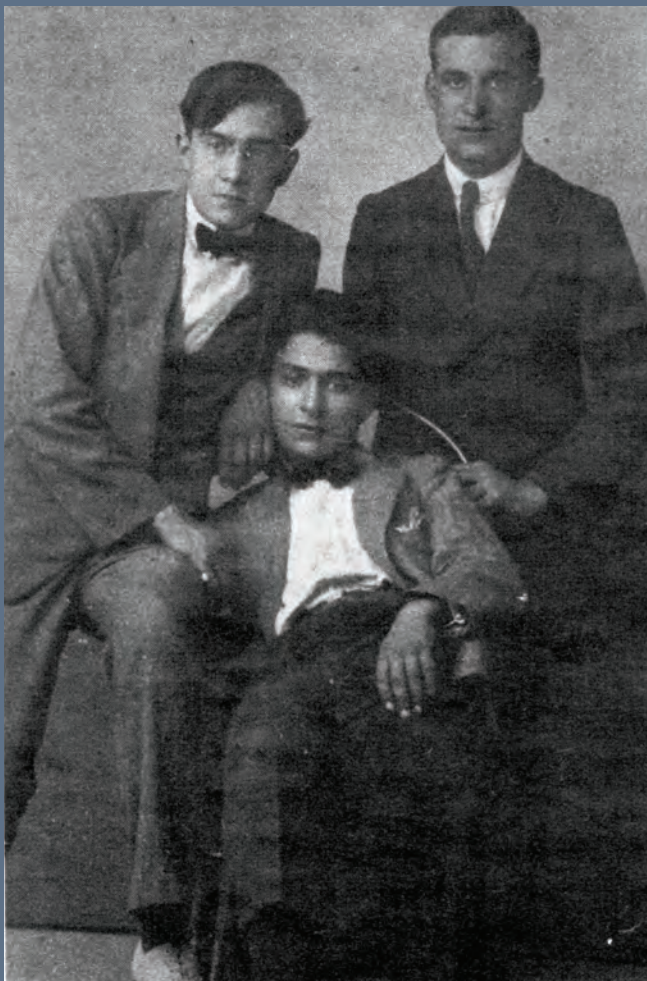
Venezis was not the only one to describe his captivity. One year earlier, in 1923, a book by an anonymous author had circulated under the title *From Captivity: The Diary of Air Force Captain B.K.* In demotic Greek and well-written, the book narrates the arrest of two Greek aviators and their captivity in a Turkish military camp from 1921-1922. Many decades later, it was maintained that the author of the book was the prose writer and poet Markos Avgeris (1884-1973).

In 1929, Stratis Doukas (1895-1983) of the Ayvalık Islands, a friend of Myrivilis and his companion on the battlefield, published *The Story of a Prisoner*. Using sparse, conversational language, the author presents a first person narrative of the exploits of a soldier named Nikolas Kozakoglou as he escapes a labor battalion in 1922. It was considered a small masterpiece by critics of the time.

The captivity narratives of Venezis and Doukas, profoundly antiwar with literary aspirations, have stood the test of time and are still read today. Whereas the autobiographical novel of Lampis N. Volanakis (1901-1983) of Piraeus, *Beneath the Poplars at Pasakioi*, published in 1939, is almost unknown today. What is impressive about this book is the positive way in which the captive soldier presents the Turks.

Φωτογραφία του
«ντενεκεδένιου
νούμερου» που
συνόδευσε τη
συνέντευξη του Βενέζη
στο περιοδικό *Pictures*
(τεύχος Δεκεμβρίου
1957).
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχείο Ηλία Βενέζη
Photograph of the "tin
number," Venezis's
prisoner ID, which
accompanied an
interview with Venezis in
the magazine, *Pictures*
(December 1957 issue).
ASCSA Archives,
Elias Venezis Papers

Ο Ηλίας Βενέζης με συμμαθητές του από το Γυμνάσιο Κυδωνιών, 1919 περίπου.

ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Ηλία Βενέζη

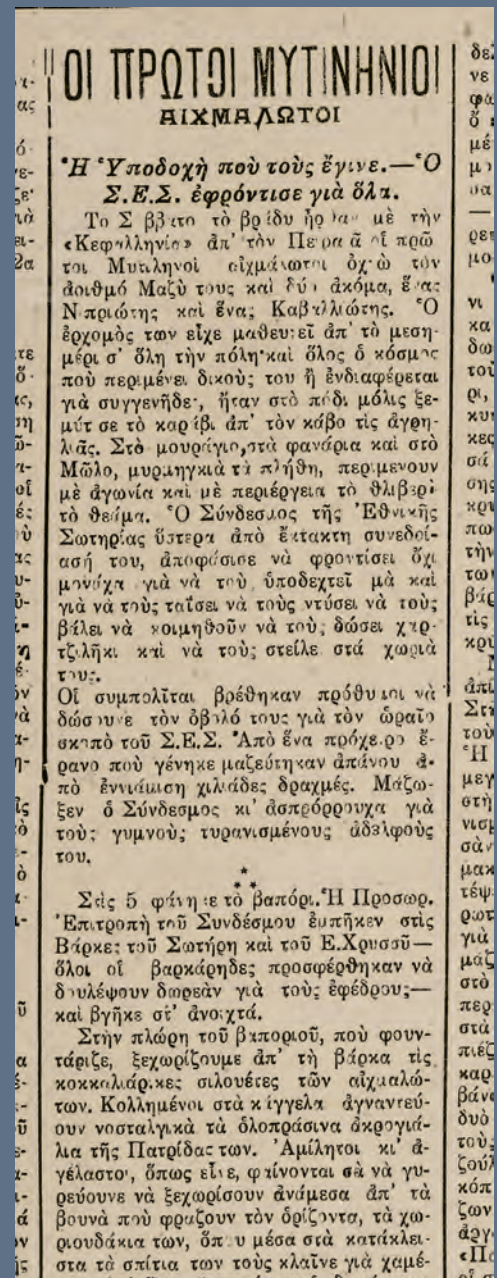
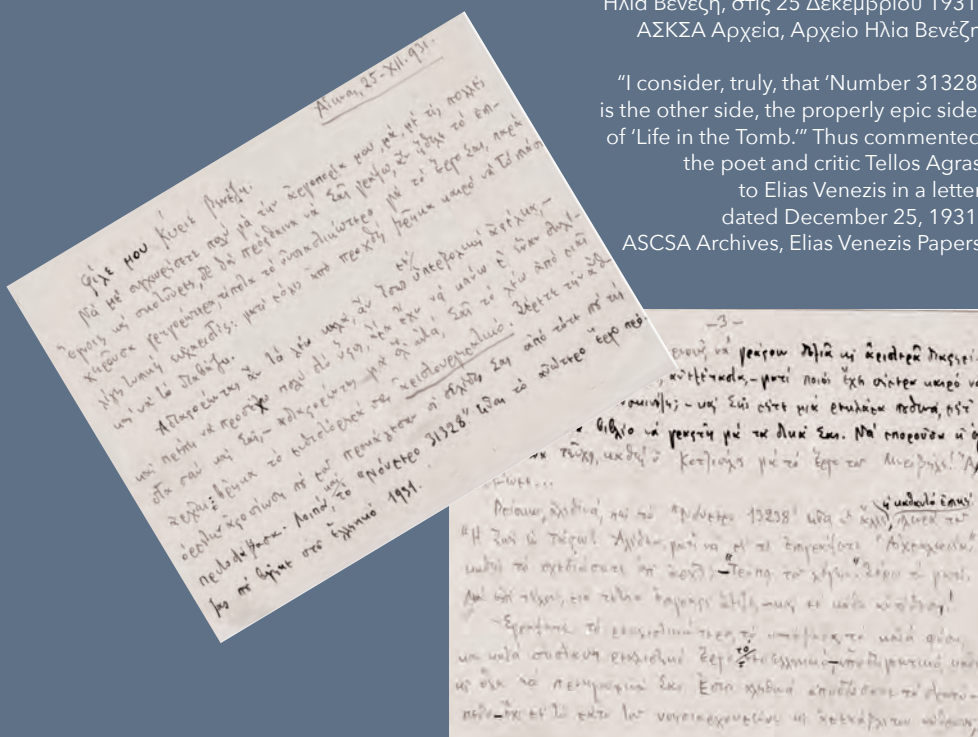
Elias Venezis with fellow pupils from the Gymnasium of Kydonies, ca. 1919. ASCSA Archives, Elias Venezis Papers

«Στην πλώρη του караβιού, που φουντάριζε, ξεχωρίζουμε απ' τη βάρκα τις κοκκαλιάρικες σιλουέτες των αιχμαλώτων». Δημοσίευμα της *Καμπάνας* αναφερόμενο στην επιστροφή των πρώτων Μυτιληνίων αιχμαλώτων από τα τουρκικά τάγματα εργασίας, 10 Απριλίου 1923. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

"On the bow of the ship, as it cast anchor, we could make out from the boat the emaciated silhouettes of the prisoners." An article in *Καμπάνα* devoted to the return from the Turkish labor battalions of the first Mytilenean prisoners, April 10, 1923. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

«Βρίσκω, αληθινά, πως το 'Νούμερο 31328' είναι η άλλη, η καθαυτή επική πλευρά του 'Η Ζωή εν Τάφω'» σχολίασε ο ποιητής και κριτικός Τέλλος Άγρας σε επιστολή του προς τον Ηλία Βενέζη, στις 25 Δεκεμβρίου 1931. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Ηλία Βενέζη

"I consider, truly, that 'Number 31328' is the other side, the properly epic side, of 'Life in the Tomb.'" Thus commented the poet and critic Tellos Agras to Elias Venezis in a letter dated December 25, 1931. ASCSA Archives, Elias Venezis Papers

Γελοιογραφία του Μίλτη Παρασκευαΐδη εμπνευσμένη από την έκδοση των αντιπολεμικών μυθιστορημάτων του Στρατή Δούκα (αριστερά) και του Ηλία Βενέζη (δεξιά).
Χωρίς χρονολογία (1930 περίπου).
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Ηλία Βενέζη

Λάμπης Ν. Βολανάκης, *Κάτω απ' τις λεύκες του Πασακιοϊ*,
Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη, 1939. Σπάνιο (ποντικοφαγωμένο)
αντίτυπο από την προσωπική βιβλιοθήκη του Κώστα Βάρναλη.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Κώστα Βάρναλη

Στρατής Δούκας, *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*,
Αθήνα: Κέδρος, 1977. Η έκτη έκδοση εικονογραφήθηκε
από τον ζωγράφο Δημήτρη Μυταρά.
ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

A cartoon by Miltis Paraskevaidis inspired
by the publication of the antiwar novels of Stratis Doukas
(left) and Elias Venezis (right). No date (ca. 1930).
ASCSA Archives, Elias Venezis Papers

Lampis N. Volanakis, *Beneath the Poplars at Pasakioi*,
Athens: Govostis, 1939. Rare (mouse-chewn)
copy from the personal library of Kostas Varnalis.
ASCSA Archives, Kostas Varnalis Papers

Stratis Doukas, *The Story of a Prisoner*, Athens: Kedros 1977.
The sixth edition was illustrated by the artist Dimitris Mytaras.
ASCSA Gennadius Library

Η ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ 'ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΝΟΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥ,

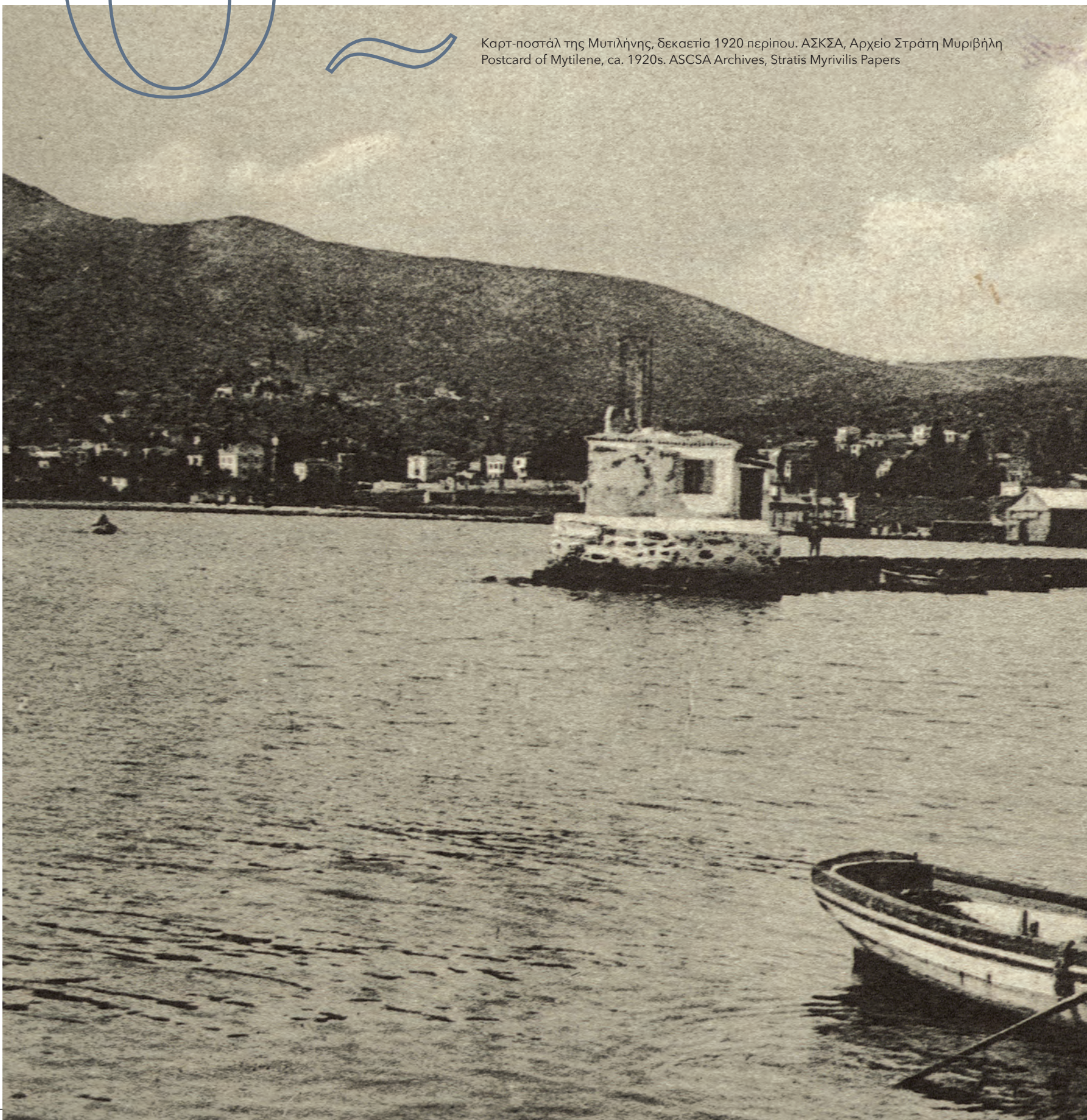
Συγκινητικωτάτη η νεύρεσις ἰχνῶν συνανθρώπου ἐν τῇ
ἐρήμῳ ὑπὸ τοῦ ἐπιπολεμικῶν συγγραφέων.
(Θέμα καὶ ἐκτέλεσις τοῦ κ. Μίλτ Παρασκευαΐδη)

6

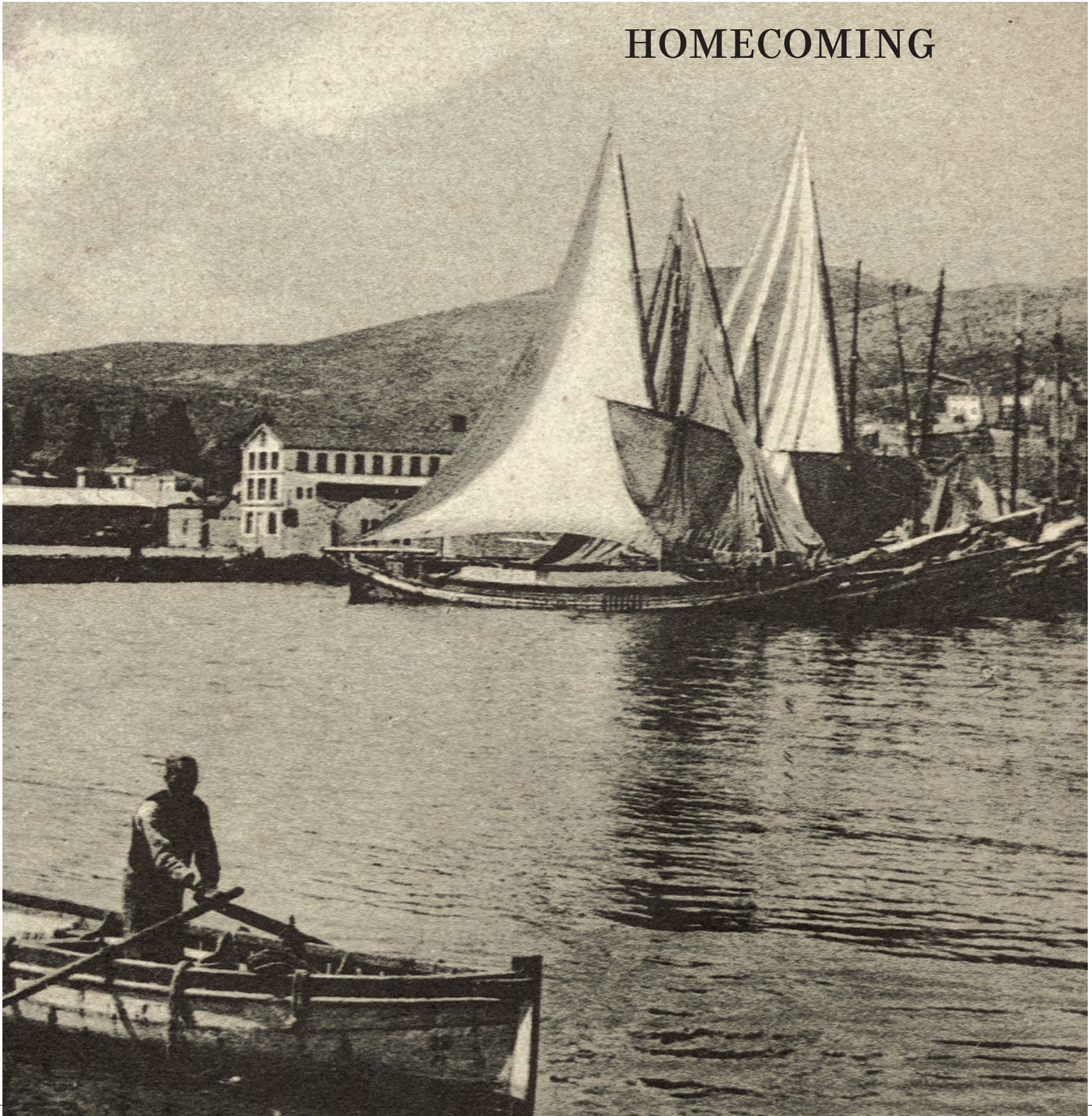

Καρτ-ποστάλ της Μυτιλήνης, δεκαετία 1920 περίπου. ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη
Postcard of Mytilene, ca. 1920s. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΤΩΠΙΟ

HOMECOMING

Πορτρέτο του Στράτη Μυριβήλη από τον Paul Bret. Μολύβι, 1935. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη
Pencil portrait of Stratis Myrivilis by Paul Bret, 1935. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

Συνήθης τύπος ἀναπήρου

(Σκίτσο του κ. Φωκ. Δημητριάδου)

ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΤΩΠΟ

Η επομένη δεκαετία, 1930-1940, θα δει τη δημοσίευση αρκετών μυθιστορημάτων και διηγημάτων με θέμα την επιστροφή των στρατιωτών από το Μικρασιατικό Μέτωπο και τις προσπάθειές τους για επανένταξη στη νέα πραγματικότητα. Στο διάστημα 1931-1932 ο Μυριβήλης θα δημοσιεύσει σε συνέχειες στην *Καθημερινή* τη *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια*. Εάν και ο τίτλος δεν προδιαθέτει για το σκληρό περιεχόμενο του βιβλίου, ο Μυριβήλης χρησιμοποιώντας πάλι αυτοβιογραφικό υλικό, θα διηγηθεί τον γυρισμό του ήρωα αξιωματικού Λεωνή Δρίβα στη Μυτιλήνη. «Τις πιο πολλές φορές οι 'ήρωες' γίνονται τέτοιοι χωρίς την άδειά τους. Είναι η ανάγκη που τους κάνει [...]». Ο αντιηρωικός χαρακτήρας του βιβλίου θα κοστίσει στον Μυριβήλη τη μη βράβευσή του από την Ακαδημία Αθηνών.

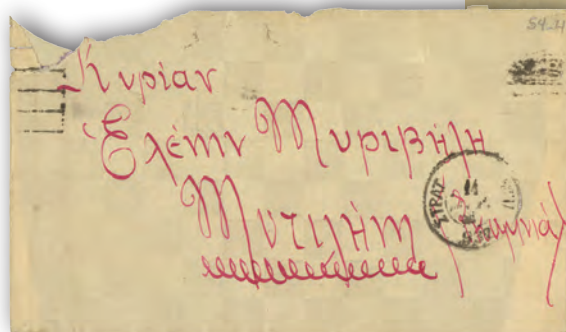
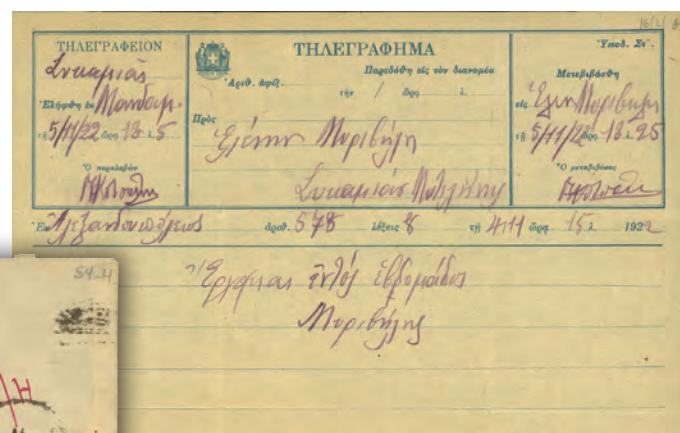
Μετάωρος στη νέα του ζωή με έντονα στοιχεία μετατραυματικής διαταραχής, ο Ανδρέας στη *Γαλήνη* του Βενέζη (1939) ζει σε μια «γαλήνη σκοτεινή και ύπουλη» χωρίς να μπορεί «να στερεώσει μια σκέψη, να την εξαντλήσει [...] με άκρη και τέλος [...] όλα κουράζουν τίποτα δεν έχει συνέχεια».

Ο Θεοτοκάς θα απομυθοποιήσει την ηρωϊκή διάσταση του πολέμου με τον δικό του τρόπο. Σε ένα σχετικά άγνωστο διήγημα, «Η λίμνη», που δημοσιεύτηκε στη συλλογή *Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλα διηγήματα* (1937), ο Θεοτοκάς δεν θα διστάσει να καταγγείλει τον αμοραλισμό των «γεννημένων πολεμιστών». «Ο πόλεμος του έδινε μια βάρβαρη ευχαρίστηση [...] ποτέ του δεν είχε νιώσει τόση ακμή, τόσο σφρίγος, τόση χαρά ζωής, όσο τώρα στους κάμπους του θανάτου [...]». Έκαμε και τη μικρασιατική εκστρατεία με την ίδια ένταση [...]

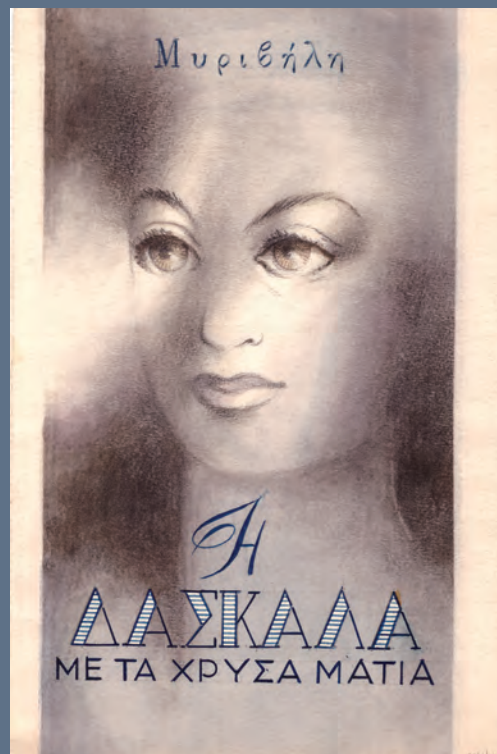
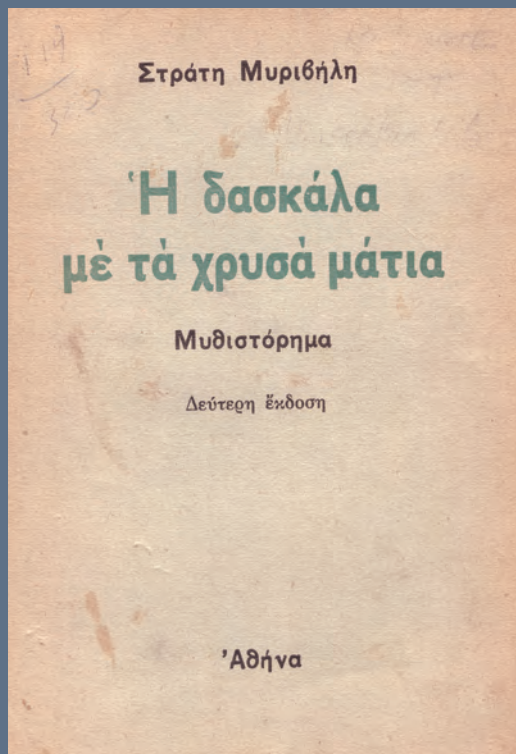
όλο πιο τραχύς, πιο αρπαχτικός, πιο αναισθητός εμπρός στον πόνο των ανθρώπων». Ο πολεμιστής του Θεοτοκά θα αυτοκτονήσει αργότερα σε μια ελβετική λίμνη.

Τηλεγράφημα του Μυριβήλη από την Αλεξανδρούπολη προς τη σύζυγό του Ελένη, όπου της ανακοινώνει την επιστροφή του από το Μικρασιατικό Μέτωπο, 5 Νοεμβρίου 1922. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

Telegram from Alexandroupolis, from Myrivilis to his wife Eleni, where he announces his return from the Asia Minor Front, November 5, 1922. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

ΣΤΗ ΧΑΡΗ
ΤΗΝ ΚΟΡΗ ΤΟΥ ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ

HOME COMING

Η δεύτερη έκδοση του
Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια
 (1934) αφιερωμένη από τον
 Μυριβήλη στην πρωτότοκη κόρη
 του: «Στη Χάρη, την κόρη του
 Εσκι Σεχίρ».
 ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Myrivilis dedicated the second
 edition of *The Schoolmistress with
 the Golden Eyes* to his firstborn
 child: "To Chari, the daughter of
 Eskişehir."
 ASCSA, Gennadius Library

Μακέτα για το εξώφυλλο του
Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια,
 από τον ζωγράφο Γιώργο
 Γουναρόπουλο (1889-1977).
 Μακέτα για το εξώφυλλο
 μεταπολεμικής έκδοσης από τη
 ζωγράφο και εικαστικό Δέσποινα
 Μείμαρογλου (1944-).
 ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
 Αρχείο Στράτη Μυριβήλη

Mock-up of the cover of
*The Schoolmistress with the
 Golden Eyes* by the artist George
 Gounaropoulos (1889-1977).
 Mock-up for the cover of the
 postwar edition by the artist
 and illustrator Despina
 Meimaroglou (1944-).
 ASCSA Archives,
 Stratis Myrivilis Papers

Γιώργος Προκοπίου, *Μέχρις
 εσχάτων*, 1921. Λάδι σε
 μουσαμά. Ο Προκοπίου (1876-
 1940) παρακολούθησε από κοντά
 τις επιχειρήσεις στο Μικρασιατικό
 Μέτωπο. Καλλιτεχνική Συλλογή
 της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος

George Prokopiou, *Μέχρις
 εσχάτων*, 1921. Oil on canvas.
 Prokopiou (1876-1940) was
 present during the military
 operations at the Asia Minor Front.
 Art Collection of the National
 Bank of Greece

The following decade, 1930-1940, saw the publication of several novels and short stories with the theme of soldiers returning from the Asia Minor front and trying to readjust to a new reality. In 1931-1932, Myrivilis published *The Schoolmistress with the Golden Eyes* in serial form in *Καθημερινή*. Although the title does not presage the harsh content of the book, Myrivilis again used autobiographical material to tell about the return to Mytilene of the hero, officer Leonis Drivas. "In most cases 'heroes' are made without their own consent. They become heroes out of necessity [...]." The anti-heroic character of the book cost Myrivilis the Academy of Athens Award.

In *Tranquility* by Elias Venezis (1939), Andreas is floating in his new life with intense symptoms of post-traumatic stress. He lives in a "dark and insidious tranquility" unable to "hold onto thought, to bring it to completion [...] to follow it through to the end [...] everything exhausts him and everything comes to a halt."

George Theotokas would demythologize the heroic aspect of war in his own way. In a relatively unknown short story, "The Lake," which was published in the collection, *Evripidis Pendozalis and Other Stories* (1937), Theotokas did not hesitate to condemn the amorality of "born soldiers." "War gave him a barbaric pleasure [...] he had never felt so exalted, felt such exuberance and joy at being alive as now on the fields of death [...]. He participated in the Asia Minor campaign with the same intensity [...] ever tougher, ever more rapacious, ever more inured to human suffering." Theotokas's soldier will later commit suicide in a Swiss lake.

Byrdan now

πια εγώ σου πηγής τόν 'Οχτώβρη
 χύσαντας. Ποβη μαλ' αὖτις τῆς
 δαίτη για τὰ νοτιάω τὸ «τὸ
 σου εἶναι ἀρραβωνίωμα εἶναι
 τὸν 'Αἰά τῆς φρικτῆς κατα-
 εἶδη τῆς ἀνατολῆς. Τὸς αὖ-
 καταναίκα καὶ τὸς αὖτις
 αὖτις τὰ ἀποδοῦμαι, ἔ-
 φικὸ μου πρόγραμμα
 τὸν αὖτις μονάχα για
 καὶ τῆς δαίτης μαλ' αὖ-
 αὖ τὸ ἴδιο. φρονί-
 σου, καὶ αὖτις
 ὁ Νικό δὲς χρό-
 ζῶν αὖτις αὖτις.
 αὖτις.

ASCSA Archives, George Theotokas Papers

AD10. 12

1ΔΕΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΓΙΑΝΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗ : Ή κλητή της Δ.
ποικιλίας (Συνέγραμ.)
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΥΛΗ : Άντρες Καρναβόλου
ΑΝΤΡΕΑ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗ : Ένας άρσενος
παιδίος.
ΘΑΝΑΣ ΠΕΤΣΑΛΗ : Συντάχεται ο
γαλάνος χορτί.
Ι. Σ. ΣΥΤΕΚΑΛΑΝΗ : Οι έτες ήθελες βέ-
βαια της άρσενος.

ΤΑ ΠΙΒΑΙΑ εἶναι κ. κ. Γ. Θεοτοκίου καὶ Σοφίας Ἀντωνιάδου. — ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΘΕΜΑΤΑ τοῦ κ. Φ. Ραφαήλ. — Οἱ ΣΕΝΟΓΙΑ ΤΗΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΜΑΣ — ΠΡΟΣΩΠΑΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ.

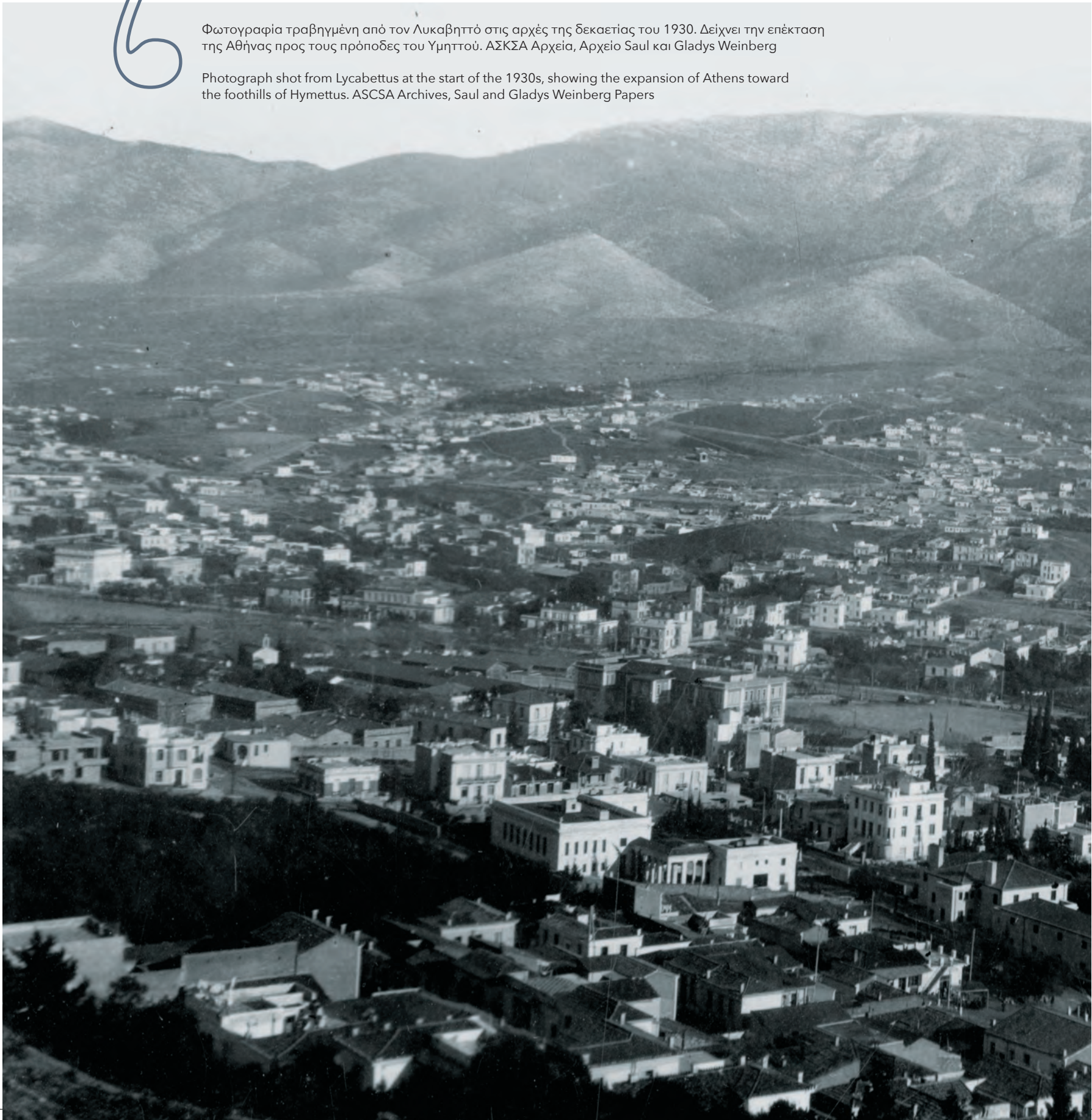
TIME ΔP. 10

ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ Μ. ΣΑΛΙΒΕΡΟΥ - ΑΘΗΝΑΙ

7

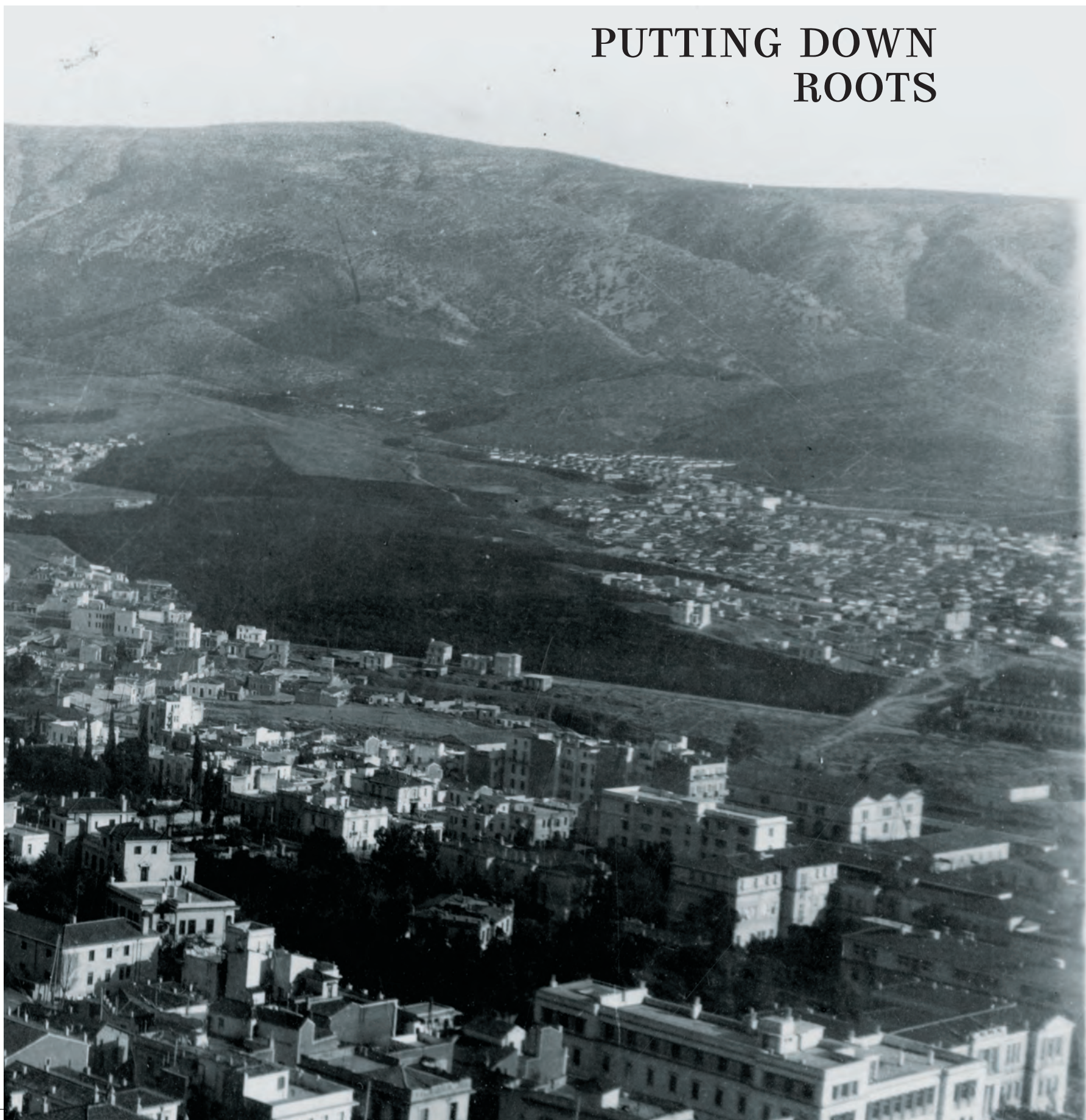
Φωτογραφία τραβηγμένη από τον Λυκαβηττό στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Δείχνει την επέκταση της Αθήνας προς τους πρόποδες του Υμηττού. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Saul και Gladys Weinberg

Photograph shot from Lycabettus at the start of the 1930s, showing the expansion of Athens toward the foothills of Hymettus. ASCSA Archives, Saul and Gladys Weinberg Papers

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ
ΡΙΖΕΣ

PUTTING DOWN
ROOTS

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΡΙΖΕΣ

Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάνης ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία και τις χώρες που συμμετείχαν στον Μεγάλο Πόλεμο. Προηγουμένως, στις 30 Ιανουαρίου 1923, με ξεχωριστή σύμβαση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, είχε συμφωνηθεί η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών από τις δύο χώρες, με βάση τη θρησκεία και όχι την εθνικότητα. Μετακινήθηκαν συνολικά από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη στην Ελλάδα 1.650.000 Οθωμανοί υπήκοοι, χριστιανικού θρησκευματος και από την Ελλάδα στην Τουρκία 670.000 Έλληνες υπήκοοι, μουσουλμανικού θρησκευματος. Μεταξύ των ανταλλάξιμων περιλαμβάνονταν τουρκόφωνοι Πόντιοι και Καραμανλήδες, καθώς και ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, όπως και Τουρκοκρητικοί. Στις 30 Οκτωβρίου 1930, ο Βενιζέλος θα υπογράψει το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας και Σταθερότητας δίνοντας έτσι ένα οριστικό τέλος στις προσδοκίες των προσφύγων για επιστροφή στις πατρίδες τους.

Η *Γαλήνη* του Ηλία Βενέζη αποτελεί το κατεξοχήν προσφυγικό μυθιστόρημα της γενιάς του Μεσοπολέμου. Ο Βενέζης εμπνεύστηκε την ιστορία το 1937, μετά από δύο μήνες διακοπών στην Ανάβυσσο μαζί με Φωκιανούς πρόσφυγες. Δημοσιεύτηκε το 1939, εν μέσω της δικτατορίας Μεταξά και ενώ ηχούσαν τα τύμπανα ενός νέου πολέμου.

Λιγότερο γνωστό, έως άγνωστο, το μυθιστόρημα της Τατιάνας Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες* (1936), παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς είναι η πρώτη γυναίκα που γράφει για τον αγώνα των γυναικών προσφύγων να ριζώσουν στη νέα τους πατρίδα.

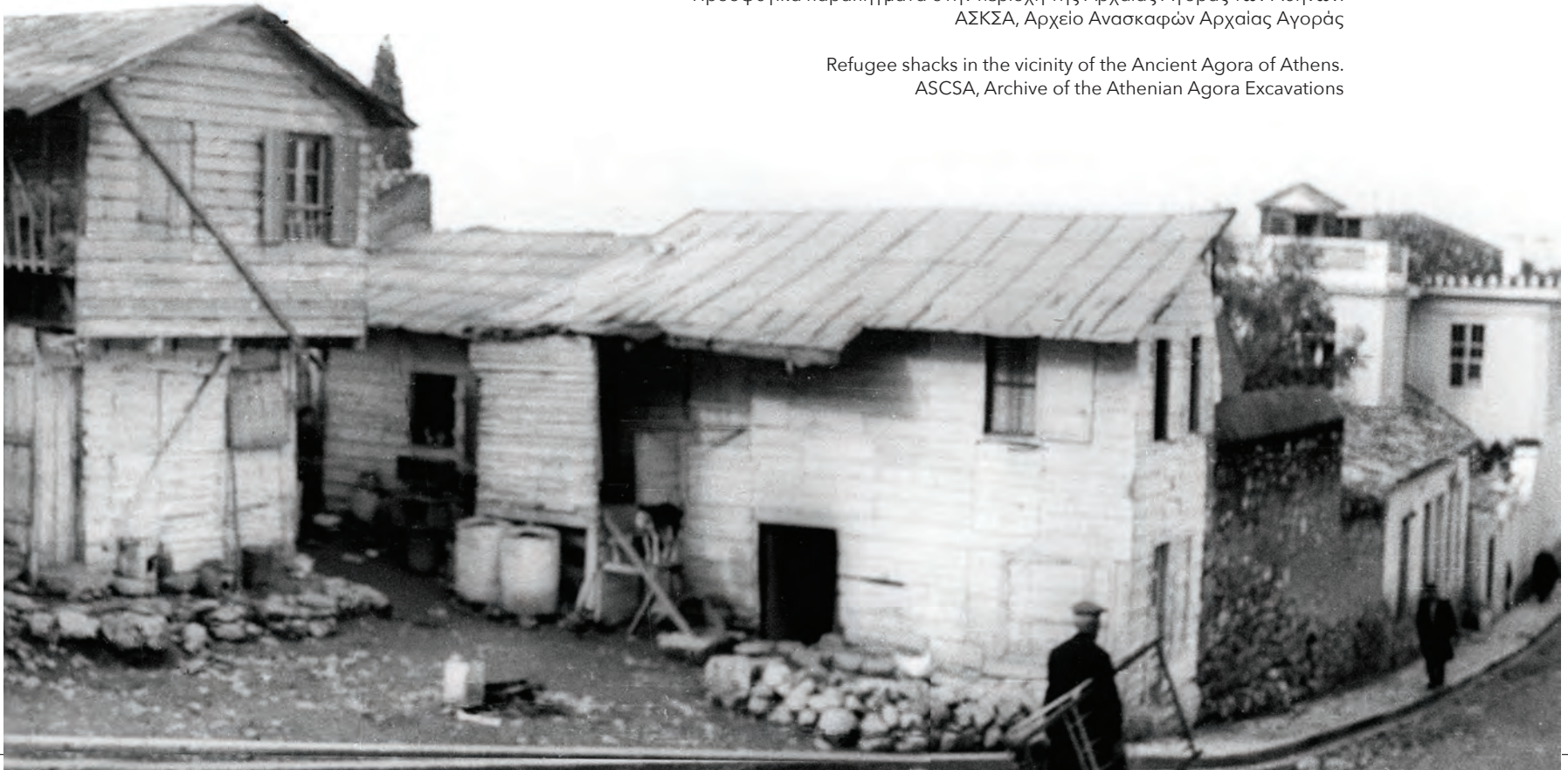
Στο δικό της μυθιστόρημα οι γυναίκες (η Εύα, η Μάρθα, η Καλλιώ, η Μαρίτσα) έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο, γιατί αυτές σήκωσαν όλο το βάρος της προσφυγιάς. «Η προσφυγιά είναι γυναίκα» έγραψε ο Τέλλος Άγρας στην κριτική του για τις *Πρώτες Ρίζες*.

Ο Παντελής Πρεβελάκης στο *Χρονικό μιας Πολιτείας* (1938) ασχολείται με το θέμα της εξόδου των Τούρκων από την Κρήτη, το δέσιμό τους με τον τόπο και τον πόνο του δικού τους ξεριζωμού. Ο δε Ακήφ, στο ομώνυμο διήγημα του Βενέζη που δημοσιεύτηκε στη συλλογή *Αιγαίο* (1941), αρνείται να εγκαταλείψει την πατρογονική του γη που δεν είναι άλλη από τη Λέσβο.

Το 1939, ενώ η δικτατορία Μεταξά είχε απαγορεύσει την κυκλοφορία του *Η ζωή εν τάφω*, ο Μυριβήλης θα δημοσιεύσει σε συνέχειες στον *Ασύρματο* το μυθιστόρημα *Η Παναγιά η Ψαροπούλα*, πρόδρομο του *Η Παναγιά η Γοργόνα*. Με κεντρικό θέμα την εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στη Μυτιλήνη και την αντιπαλότητα των ντόπιων, ο Μυριβήλης, όπως και ο Βενέζης με τη *Γαλήνη*, θα εγκαταλείψουν την πολεμική λογοτεχνία που βασιζόταν σε προσωπικές εμπειρίες για να δώσουν μια επική διάσταση στα έργα τους.

Προσφυγικά παραπήγματα στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών.
ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Ανασκαφών Αρχαίας Αγοράς

Refugee shacks in the vicinity of the Ancient Agora of Athens.
ASCSA, Archive of the Athenian Agora Excavations

ΑΘΗΝΑΙ

1:10000

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΨΑΡΟΠΟΥΛΑ

PUTTING DOWN ROOTS

On July 24, 1923, the Treaty of Lausanne was signed between Greece, Turkey, and the countries that had participated in the Great War. Prior to that, on January 30, 1923, in a separate pact between Greece and Turkey, a mandatory exchange of populations between the two countries was agreed upon, based on religion and not nationality. 1,650,000 Turkish Christian nationals were moved from Asia Minor and Eastern Thrace to Greece, and 670,000 Greek Muslim nationals were moved to Turkey. Among those exchanged were Turkish speakers from Pontos and Karamania, as well as Greek-speaking Muslims and Turcocreans. In 1930, Venizelos would sign the Pact of Friendship between Greece and Turkey, putting a definitive end to the hopes of the refugees for a return to their homelands.

Tranquility by Elias Venezis is the preeminent refugee novel of the interwar generation. Venezis was inspired to write the story in 1937 after spending two months in Anavyssos with Phocæan refugees. It was published in 1939, during the Metaxas dictatorship, as the clouds of a new war were gathering.

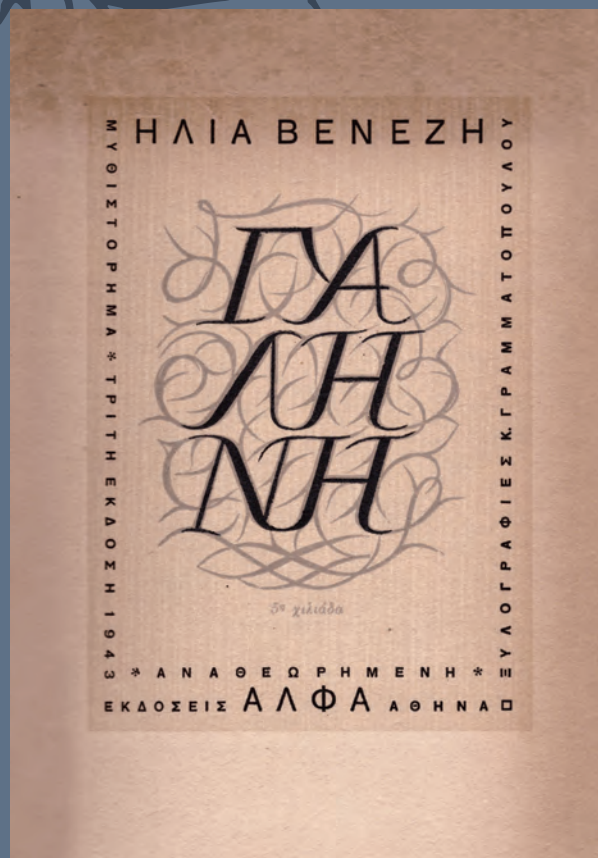
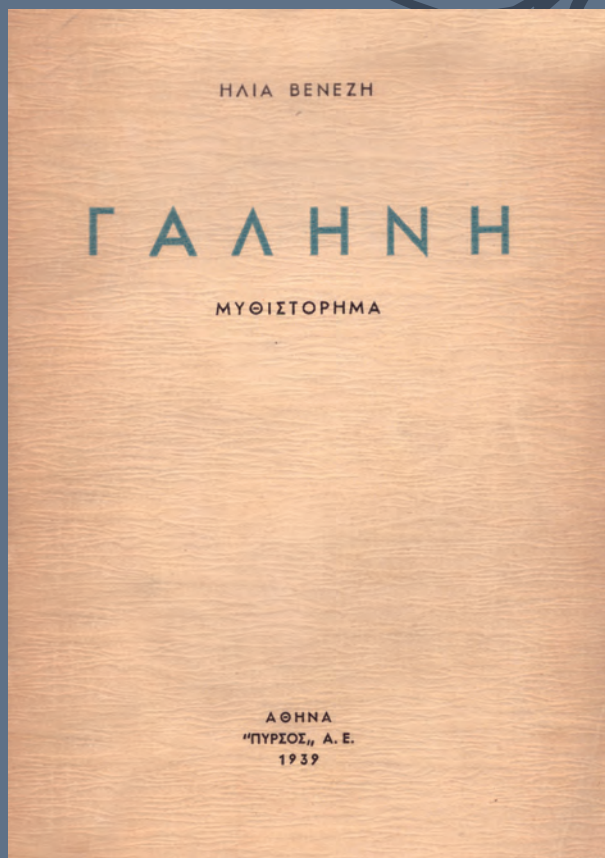
Less known, almost unknown, is Tatiana Stavrou's novel, *Putting Down Roots* (1936). It is of particular interest since she is the first woman to write about the struggle of refugee women to put down roots in their new homeland. In her novel, the women (Eva, Martha, Kallio, and Maritsa) have a central role, because they bear the full weight of the refugee experience. "Refugeedom is female," wrote Tellos Agras in his review of the book.

Pantelis Prevelakis in *The Tale of a Town* (1938) explores the exodus of the Turcocreans, how bound they were to the island, and the pain of their own uprooting. In Venezis's short story *Akif*, published in his collection *Aegean* (1941), the protagonist of the same name refuses to leave his ancestral land, which is none other than the island of Lesbos.

In 1939, while circulation of *Life in the Tomb* was forbidden by the Metaxas dictatorship, Myrivilis published an early version of *The Mermaid Madonna* (under the title *Παναγιά η Ψαροπούλα*) in serial form in *Ασύρματος*. Its central theme is the settling of Asia Minor refugees in Lesbos and the antagonism of the locals. Myrivilis, like Venezis in *Tranquility*, abandoned war literature based on personal experiences, to give an epic dimension to his work.

Χάρτης της Αθήνας του 1930 που δείχνει την ακτινωτή επέκταση του αστικού ιστού της πόλης, ώστε να μπορέσει να απορροφήσει τις χιλιάδες των προσφύγων. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Συλλογή Χαρτών

Map of Athens in 1930, which shows the radial extension of the urban grid of the city so that it could absorb thousands of refugees. ASCSA Archives, Map Collection

«Τι ανταλλάζεις μωρέ; Τον Τούρκο με τον Έλληνα
αλλάζεις, κεφάλι με κεφάλι, σαν τραγί με τραγί;»

Η Παναγιά η Γοργόνα

“What exchange, indeed? Do you exchange
a Turk for a Greek, head for head, like goat for goat?”

The Mermaid Madonna

Πρώτη (1939) και τρίτη (1943) έκδοση της *Γαλήνης*, αναθεωρημένη και εικονογραφημένη με ξυλογραφίες του χαρακτή Κώστα Γραμματόπουλου (1916-2003). ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

First (1939) and third edition (1943) of *Tranquility*, revised and illustrated, with woodcuts by the engraver Kostas Grammatopoulos (1916-2003). ASCSA, Gennadius Library

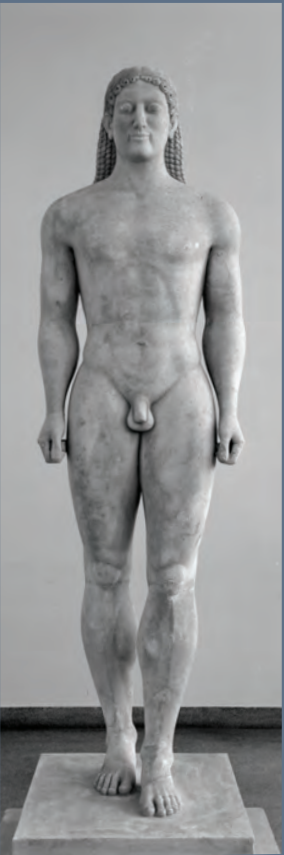

Οι αλυκές της Αναβύσσου, όπου εκτυλίσσεται η *Γαλήνη*, στη δεκαετία του 1930. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Saul και Gladys Davidson Weinberg

The salt flats of Anavyssos, where *Tranquility* takes place, in the 1930s. ASCSA Archives, Saul and Gladys Davidson Weinberg Papers

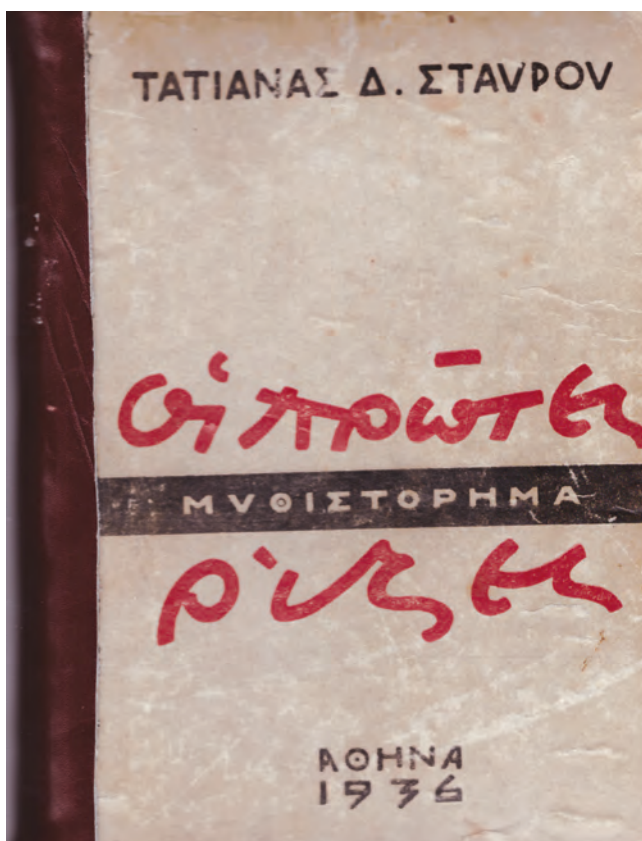

Από τις πιο σημαντικές ιστορίες στη *Γαλήνη* είναι η ανακάλυψη ενός κούρου και η παράνομη φυγάδευσή του. Ο Βενέζης βάσισε την ιστορία του σε πραγματικά γεγονότα που συνέβησαν στη δεκαετία του 1930. Πρόκειται για τον Κροίσο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Φύλλο της εφημερίδας *Πρωΐα*, 17 Αυγούστου 1937, με θέμα την επιστροφή του κλεμμένου κούρου. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Συλλογή Εφημερίδων
One of the most important stories in *Tranquility* concerns the discovery of a kouros and its illegal removal. Venezis based this tale on real events in the '30s. It is the Kroisos of the National Archaeological Museum. Front page from *Πρωΐα*, August 17, 1937, concerning the return of the stolen kouros. Hellenic Parliament Library. Newspapers Collection

Ο Κούρος της Αναβύσσου (Κροίσος). ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Φωτογραφική Συλλογή Alison Frantz

The Anavyssos Kouros (Kroisos) ASCSA Archives, Alison Frantz Photographic Collection

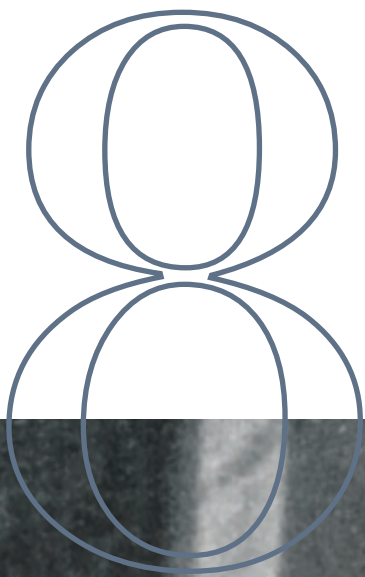
Τατιάνα Δ. Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες*, Αθήνα: Κύκλος, 1936. ΑΣΚΣΑ, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
Tatiana D. Stavrou, *Putting Down Roots*, Athens: Kyklos, 1936. ASCSA, Gennadius Library

Το 1941, δύο χρόνια μετά τη *Γαλήνη* ο Βενέζης δημοσίευσε μια συλλογή δώδεκα διηγημάτων, το *Αιγαίο*, εικονογραφημένη από τον εικαστικό και ζωγράφο Γιώργο Βακαλό (1902-1991), στην οποία συμπεριλαμβάνεται το διήγημα «Ακήφ». Το σχέδιο του Γιώργου Βακαλό για το φίδι του Ακήφ που δεν είναι άλλο από τη μοίρα του ανθρώπου. ΑΣΚΣΑ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

In 1941, two years after *Tranquility*, Venezis published a collection of twelve short stories, *The Aegean*, illustrated by artist George Vakalo (1902-1991), which includes the short story "Akif." George Vakalo's drawing of the snake of Akif, which represents nothing other than mortal fate. ASCSA Gennadius Library

Καρτ-ποστάλ με φωτογραφία των προσφύγων στην Ελλάδα. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Συλλογή Jack L. Davis
Postcard with a photograph of refugees in Greece. ASCSA Archives, Jack L. Davis Collection

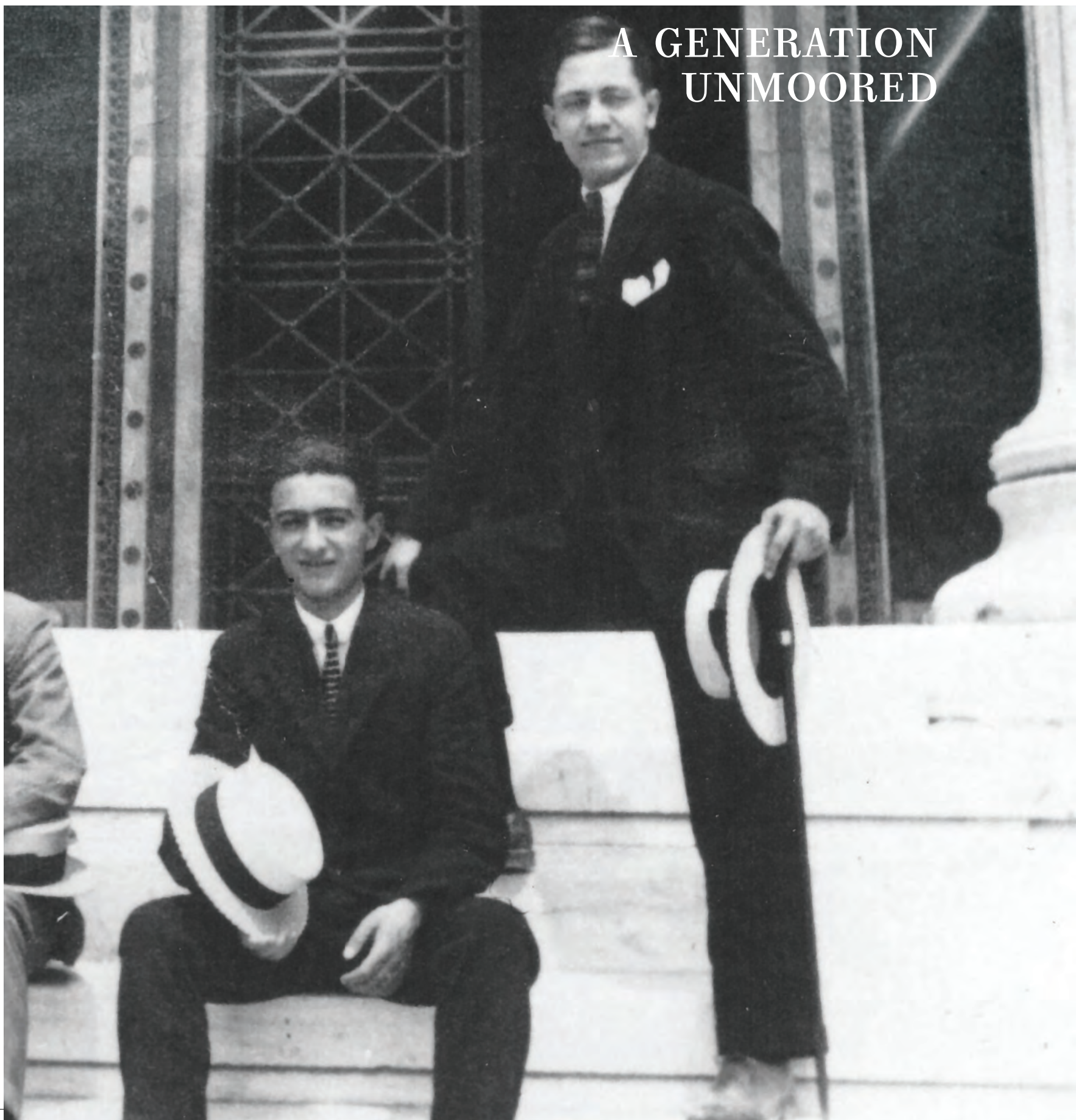

Μέλη της «Φοιτητικής Συντροφιάς», 1925 περίπου.
ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

Members of the student club "Φοιτητική Συντροφιά," ca. 1925.
ASCSA Archives, George Theotokas Papers

ANEPMATISTH
GENIA

A GENERATION
UNMOORED

Υδατογραφία του Γιώργου Θεοτοκά που απεικονίζει την Κωνσταντινούπολη, 1919.
Αρχείο Νίκου Αλιβιζάτου

Watercolor by George Theotokas depicting Constantinople, 1919.
Nikos Alivizatos Archive

ΑΝΕΡΜΑΤΙΣΤΗ ΓΕΝΙΑ

Το 1933 ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο θεωρητικός της *Γενιάς του '30*, θα δημοσιεύσει τον πρώτο τόμο ενός βιβλίου ορόσημου για την εποχή του, την *Αργώ*. Πρόκειται για ένα αστικό μυθιστόρημα που συμπυκνώνει τις ιδεολογικές αναζητήσεις και κατευθύνσεις της γενιάς του Μεσοπολέμου: «Οι πόλεμοι είχαν τελειώσει, η Καταστροφή είχε κλείσει απότομα και βάνουσα τον πρώτο αιώνα της νεοελληνικής ανεξαρτησίας. Ο δεύτερος αιώνας άρχιζε μες στην αναρχία και την ασυναρτησία. Η Ελλάδα βρέθηκε [...] χωρίς ιδεολογίες γιατί όλες είχαν χρεωκοπήσει στη συνείδηση του έθνους».

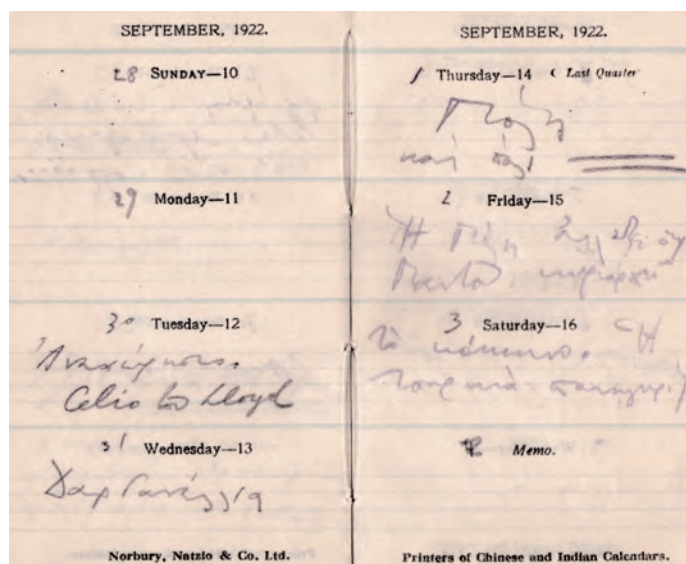
Σε αντίθεση με τα μυθιστορήματα των Μυριβήλη και Βενέζη, όπου ο μυθιστορηματικός χρόνος δεν συμβαδίζει με τον χρόνο γραφής, οι ήρωες στην *Αργώ* εκφράζουν τα υπαρξιακά προβλήματα της εποχής τους. Σε αναζήτηση μιας νέας εθνικής και ιδεολογικής ταυτότητας, αναμετρώνται με το ένδοξο ιστορικό παρελθόν και τις πνευματικές προκλήσεις της Δύσης επιδιώκοντας την ηθική και πνευματική αναγέννηση της χώρας.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1935, ο Γιώργος Σεφέρης θα εκφράσει τις ίδιες ανησυχίες και αναζητήσεις σε ποιητικό λόγο, στο *Μυθιστόρημα*. Σε είκοσι τέσσερις ενότητες που παραπέμπουν στην οργάνωση των ομηρικών επών, ο Σεφέρης θα γράψει για «δόξες βυθισμένες στα βάθη της Ασίας», για «τα χωριά τα αποδεκατισμένα», για «σπίτια που ήταν καινούργια το περασμένο καλοκαίρι και γκρέμισαν με τον αγέρα του φθινοπώρου», για ψυχές που ταξιδεύουν «χωρίς πατρίδα», «πάνω σε καταστρώματα κατελυμένων караβιών», αναζητώντας και αυτοί τη «γαλήνη»: την ίδια «γαλήνη» που αναζητούν οι Φωκιανοί πρόσφυγες στη *Γαλήνη* του Βενέζη και οι αστοί ήρωες στη *Αργώ* του Θεοτοκά.

«Η Πόλη άλλαξε όλη, παντού κυριαρχεί το κόκκινο. Η τουρκιά πανηγυρίζει» σημείωσε ο Θεοτοκάς στην ατζέντα του στις 15 Σεπτεμβρίου 1922. Στις 23 του ίδιου μήνα η οικογένεια Θεοτοκά αναχωρούσε εσπευσμένα για την Αθήνα. Ο Θεοτοκάς ξαναγύρισε στην Πόλη το 1962 μόνο για μια μέρα (βλ. σελ. 126-127). ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

“The entire city changed, everywhere red dominates. Turks celebrating,” noted Theotokas in his daily planner on September 15, 1922. On the 23rd of the same month his family would depart in haste for Athens. Theotokas returned to Constantinople in 1962 only for one day (see pp. 126-127).

ASCSA Archives,
George Theotokas Papers

Προσωπογραφία του νεαρού Γιώργου Σεφέρη από τον Μικρασιάτη ζωγράφο Ευάγγελο Ιωαννίδη (1868-1942).
Παστέλ, 1917. Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου
Portrait of George Seferis by the Asia Minor painter Evangelos Ioannides (1868-1942). Pastel, 1917.
National Art Gallery - Alexandros Soutsos Museum.

A GENERATION UNMOORED

In 1933, George Theotokas, the theorist of the Generation of the '30s, published the first volume of *Argo*, a landmark book for its time. It is an urban novel that encapsulates the ideological explorations and attitudes of the interwar generation: "The wars had ended, the Catastrophe had rudely and abruptly concluded the first century of Modern Greek independence. The second century began in anarchy and incoherence. Greece was still there [...] but without ideologies, because the conscience of the nation had deemed them bankrupt."

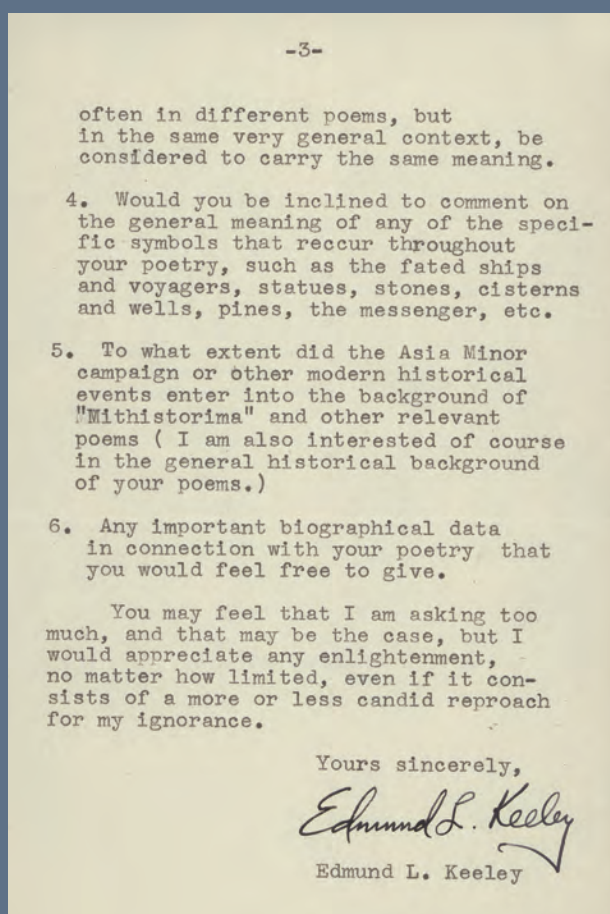
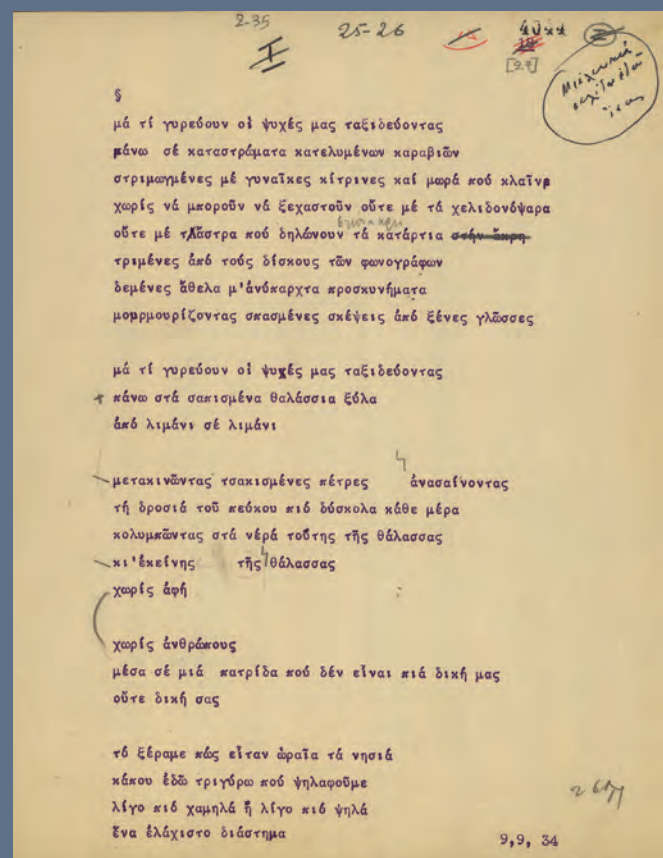
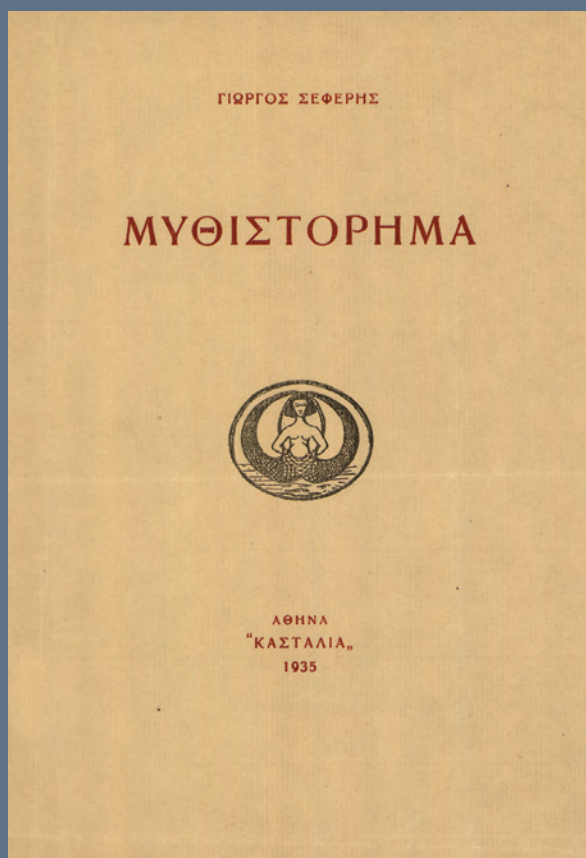
In contrast to the novels of Myrivilis and Venezis, where fictional time does not correspond to the time of writing, the protagonists in *Argo* express the existential questions of their own time. In searching for a new national ideological identity, they take stock of their glorious historical past and the intellectual stimuli from the West, and set their sights on the moral and intellectual rebirth of their country.

Two years later, in 1935, George Seferis expressed the same anxieties and queries in poetic form, in *Mythistorema*. In twenty-four sections, an allusion to the structure of Homeric epics, Seferis wrote about "glories buried in the depths of Asia," about "the decimated villages," about "houses that were new last summer and crumbled in the winds of autumn," about souls that were travelling "without a homeland," "aboard the decks of decayed ships," they, too, seeking "tranquility." The same tranquility that the Phocaeen refugees of Venezis are seeking in *Tranquility*, and the bourgeois heroes of Theotokas in *Argo*.

Ο τίτλος του βιβλίου *Αργώ* αναφέρεται στον φοιτητικό σύλλογο που δημιούργησαν οι ήρωες του μυθιστορήματος. Πηγή έμπνευσης του Θεοτοκά αποτέλεσε η «Φοιτητική Συντροφιά», μια φοιτητική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1910, με σκοπό την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας. Ο Θεοτοκάς υπήρξε γραμματέας της «Συντροφιάς» το διάστημα 1925-1926. Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Φοιτητική Συντροφιά*, 1 Φεβρουαρίου 1926. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

The title of the book, *Argo*, referred to a student club that the heroes of the novel formed. The source of Theotokas's inspiration was the "Φοιτητική Συντροφιά," a student club founded in 1910, its goal being the promotion of demotic language. Theotokas, was Secretary of the club in 1925-1926. The first page of the newspaper *Φοιτητική Συντροφιά*, February 1, 1926. ASCSA Archives, George Theotokas Papers

Το 1935 ο Γιώργος Σεφέρης δημοσίευσε την ποιητική συλλογή *Μυθιστόρημα*. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα ένας νεαρός Αμερικανός μεταπτυχιακός φοιτητής στην Οξφόρδη, ο Edmund (Mike) Keeley, θα τον ρωτούσε σε ένα μακροσκελές γράμμα: «Κατά πόσον η Μικρασιατική Εκστρατεία ή άλλα ιστορικά γεγονότα βρίσκονταν στο βάθος της ποιήσής του».

Η πρώτη έκδοση του *Μυθιστορήματος*, Αθήνα: Κασταλία 1935.
Σελίδα από το χειρόγραφο του *Μυθιστορήματος* και ειδικότερα από το ποίημα με τίτλο «Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας».
Επιστολή του Edmund Keeley προς τον Σεφέρη, 3 Μαΐου 1951.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη

In 1935, George Seferis published a poetry collection entitled *Mythistorema*. Fifteen years later a young American graduate student at Oxford, Edmund (Mike) Keeley, asked him in a lengthy letter: "To what extent do the Asia Minor Campaign and other historical events lie behind your poetry?"

The first edition of *Mythistorema*, Athens: Kastalia, 1935. A page from the manuscript of *Mythistorema* and in particular from the poem with the title "What are they after, our souls?" [transl. Edmund Keeley] Letter of Edmund Keeley to Seferis, May 3, 1951. ASCSA Archives, George Seferis Papers

«Γαλήνη! Γαλήνη!» Αναφωνεί και επιζητεί ο Λάμπρος Χρηστίδης, ένας από τους ήρωες της Αργώς, στην τελευταία σελίδα του πρώτου τόμου.

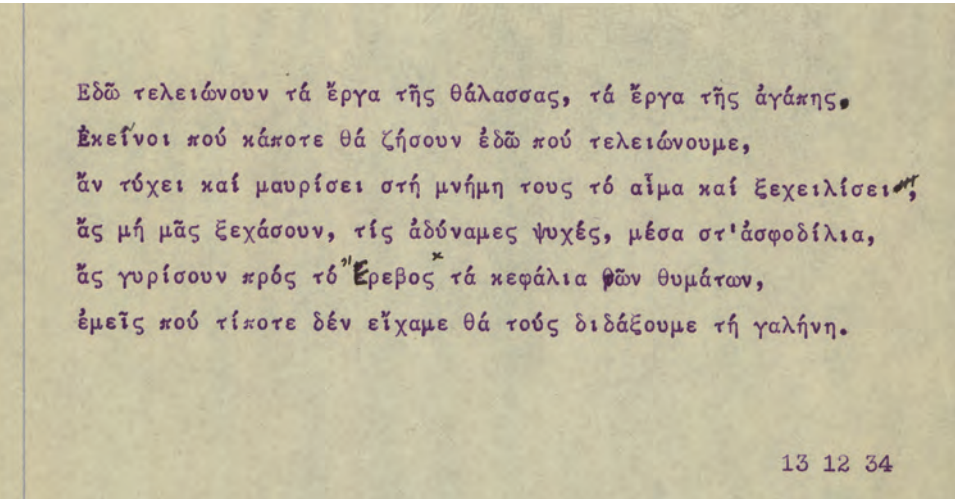
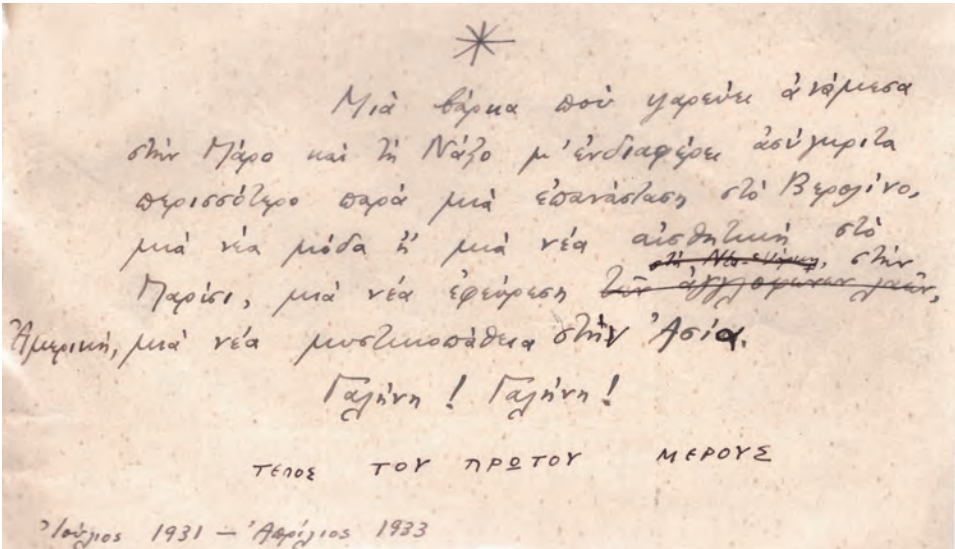
«Εμείς που τίποτε δεν είχαμε θα τους διδάξουμε τη γαλήνη». Έτσι τελείωσε ο Γιώργος Σεφέρης το *Μυθιστόρημα* στις 13 Δεκεμβρίου 1934.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχεία Γιώργου Θεοτοκά & Γιώργου Σεφέρη

“Tranquility! Tranquility!” Lampros Christidis, one of the heroes of *Argo*, cries out for it on the last page of the first volume.

“We who had nothing will school them in tranquility.” So George Seferis concluded *Mythistorema* on December 13, 1934.
ASCSA Archives,
George Theotokas Papers & George Seferis Papers

Ο Θεοτοκάς ανήγγειλε με τηλεγράφημα στον συνοδοιπόρο και φίλο Γιώργο Σεφέρη την ολοκλήρωση της Αργώς, 6 Αυγούστου 1935.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχείο Γιώργου Σεφέρη

Theotokas telegraphed his friend George Seferis to announce the completion of *Argo* on August 6, 1935.
ASCSA Archives,
George Seferis Papers

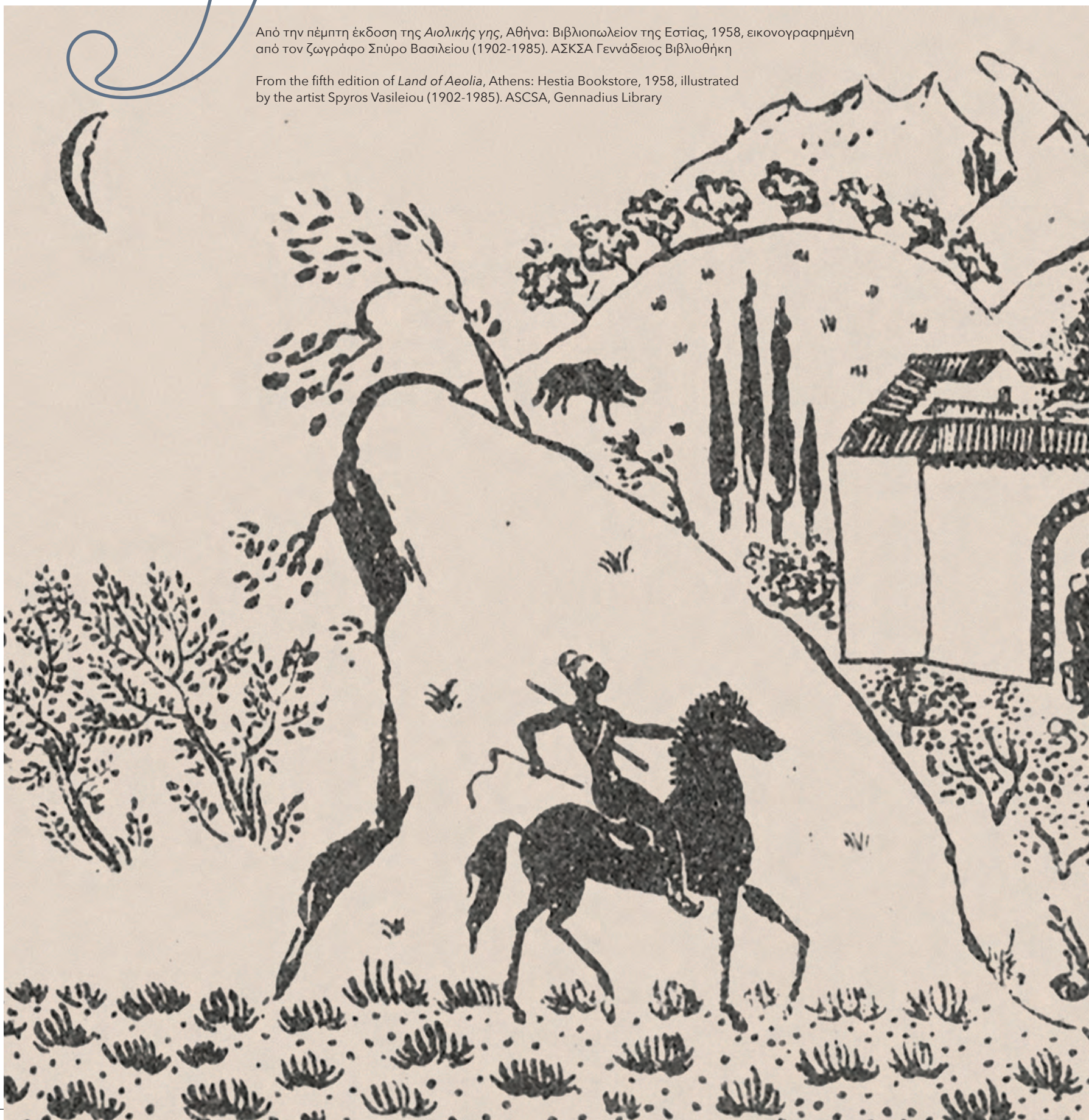

Καταθέτοντες την σαφή ή την συνδυασμένη σας διεύθυνση, προλαμβάνετε να καθίσταται ανεπίσημα τα τηλεγραφήματά σας.	Μεταγραφή
Εν περιπτώσει αλλοιώσεως, ή απώλειας, ή καθυστέρησης του τηλεγραφήματος το Κράτος δεν αναλαμβάνει άλλην ευθύνην πλην της επιστροφής των καταβληθέντων τελών.	εις
Είς τα τηλεγραφήματα με χαρακτήρας τυπωμένους, ο πρώτος αριθμός ο σημειούμενος μετά το όνομα του τόπου ή καταγωγής δεικνύει τον αυξανόν αριθμόν του τηλεγραφήματος, ο δεύτερος τον αριθμόν των λέξεων και οι επόμενοι, κατά σειράν, την χρονολογίαν και την ώραν της καταθέσεως του τηλεγραφήματος.	της
Γράφετε τα τηλεγραφήματά σας εδαναγνώστως.	ως
ΕΚ	Ο μεταβιβαστής
ΑΡΙΘΜΟΣ	ΥΠΗΡΕΣΙΑΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΑΞΕΙΣ	
ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	
ΟΡΑ	
Κυφ166127	179 8 6 20
Αρχή τριγύρω αιώσε	
Θεοτοκάς	

9 ~

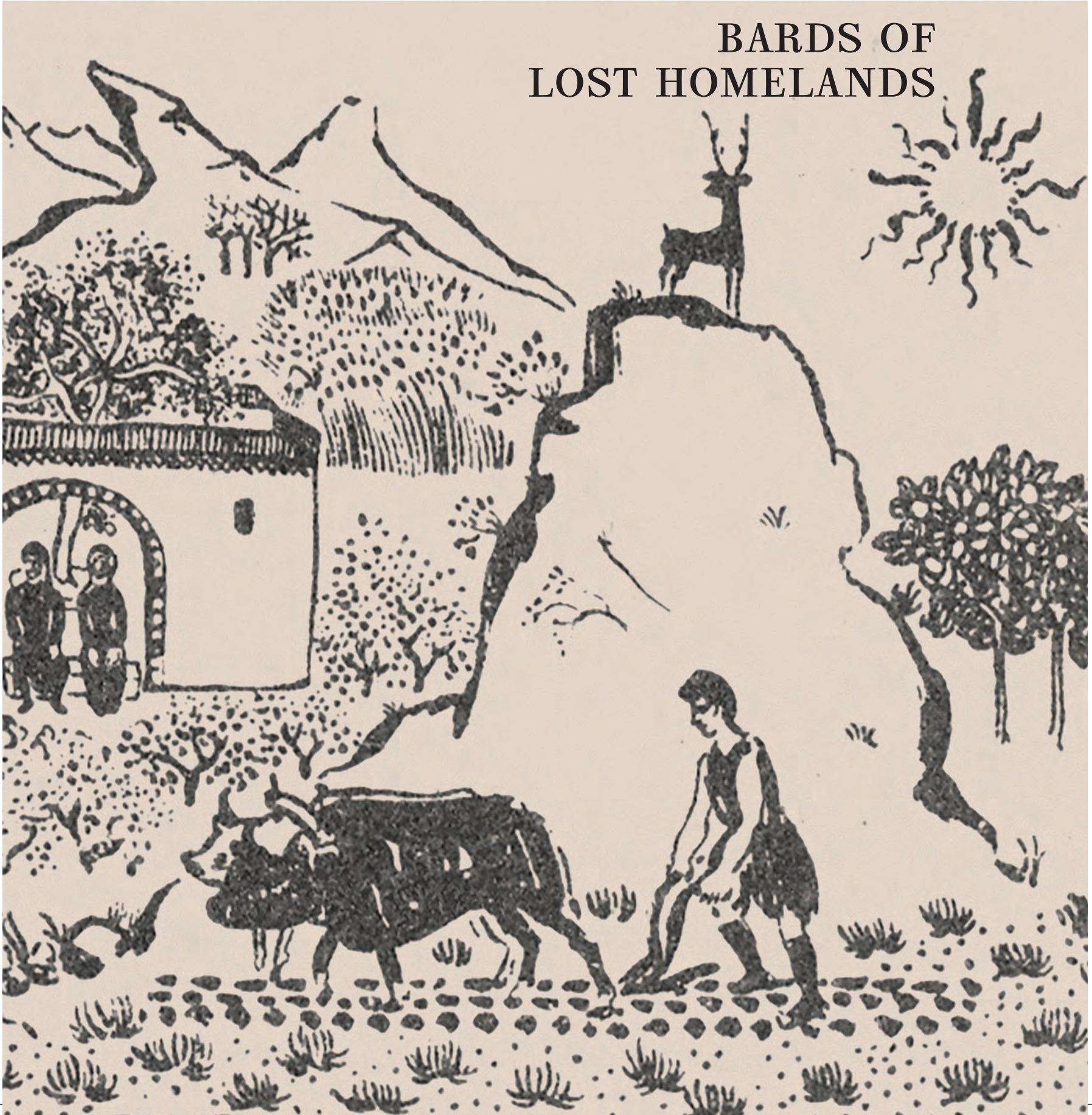
Από την πέμπτη έκδοση της *Αιολικής γης*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1958, εικονογραφημένη από τον ζωγράφο Σπύρο Βασιλείου (1902-1985). ΑΣΚΣΑ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

From the fifth edition of *Land of Aeolia*, Athens: Hestia Bookstore, 1958, illustrated by the artist Spyros Vasileiou (1902-1985). ASCSA, Gennadius Library

ΡΑΨΩΔΟΙ
ΧΑΜΕΝΩΝ ΠΑΤΡΙΔΩΝ

BARDS OF
LOST HOMELANDS

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, 1922. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά
George Theotokas, 1922. ASCSA Archives, George Theotokas Papers

ΡΑΨΩΔΟΙ ΧΑΜΕΝΩΝ ΠΑΤΡΙΔΩΝ

Προωθώντας τη σύσφιξη των σχέσεων με τις γείτονες χώρες, ανάμεσα σε αυτές και η Τουρκία, το καθεστώς Μεταξά (1936-1941) απαγόρευε κάθε μορφή έκφρασης που θα μπορούσε να θίξει τις «φίλες» χώρες. Βιβλία, όπως ο *Λεωνής* του Θεοτοκά (1940) που εκτυλίσσεται στην Κωνσταντινούπολη, λογοκρίθηκαν πριν από την έκδοσή τους. Από την άλλη, έργα, όπως το *Η ζωή εν τάφω* και *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* του Μυριβήλη, θεωρήθηκαν αντιπατριωτικά και απαγορεύτηκε η κυκλοφορία τους.

Ο ιδεολογικός προσανατολισμός του καθεστώτος που απέτρεπε κάθε κριτική της σύγχρονης πολιτικής πραγματικότητας και καλλιεργούσε την επιστροφή στην παράδοση, ενθάρρυνε την παραγωγή λαογραφικών και ηθογραφικών αναγνώσμάτων, προσεγγίσεις που συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής. Τα μυθιστορήματα των Αιγαιοπελαγίτων και Κωνσταντινουπολιτών δημιουργών που δημοσιεύονται στη δεκαετία 1940-1950 είναι εμποτισμένα από νοσταλγία για τη ζωή στην Ανατολή πριν από το 1922.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα *Λεωνής* (1940) γράφοντας για τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια στην Κωνσταντινούπολη σημειώνει: «Όσο πλησίαζε ολοένα γοργότερα η ώρα του καινούργιου ξεσπάσματος αισθάνθηκα να με κυριεύει μια έντονη νοσταλγία για τα χρόνια του πρώτου Μεγάλου Πολέμου, της Ανακωχής και της Μικρασιατικής Εκστρατείας, μια νοσταλγία κόσμων χαμένων και μεγάλων ιστορικών στιγμών [...]».

Ο Βενέζης στην *Αιολική Γη* (1943) αναπολώντας τη ζωή του ως παιδί στα θρυλικά Κιμιντένια όρη της Μ. Ασίας ζωντανεύει θρύλους και παραδόσεις της χαμένης πατρίδας. Λίγους μήνες πριν από τη δημοσίευσή της, ο συγγραφέας είχε συλληφθεί από τους Γερμανούς για εκτέλεση την οποία τελικώς διέφυγε χάρη στις ενέργειες ανθρώπων του πνευματικού κόσμου. Ο Μυριβήλης στο βιβλίο του *Η Παναγιά η Γοργόνα* (1949) κινείται κι αυτός σε μια ατμόσφαιρα λαογραφικού ρεαλισμού με τους πρόσφυγες-ψαράδες από τη μια να νοσταλγούν τα πατρογονικά εδάφη στην Ανατολή κι από την άλλη να ρίχνουν άγκυρα στο νέο χώμα που τους δέχτηκε.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς (δεξιά με το μαντηλάκι στη τσέπη) με συμμαθητές του, 1917. Θα μπορούσε να είναι η «συμμορία» στον *Λεωνή*.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

George Theotokas (at the right with a handkerchief in his pocket) with classmates, 1917. This could be his “gang” in *Leonis*.
ASCSA Archives,
George Theotokas Papers

Υδατογραφία του Γιώργου Θεοτοκά, Κωνσταντινούπολη, 1919 περίπου. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά
Watercolor by George Theotokas, Constantinople ca. 1919. ASCSA Archives, George Theotokas Papers

BARDS OF LOST HOMELANDS

To strengthen ties between neighboring countries, Turkey included, the Metaxas regime (1936-1941) banned any form of expression that could offend “friendly” countries. Books such as *Leonis* by Theotokas (1940), which is set in Constantinople, were censored before publication. At the same time, works such as *Life in the Tomb* and *The Schoolmistress with the Golden Eyes* by Myrivilis were considered unpatriotic and were banned.

The ideology of the regime blocked any criticism of the contemporary political reality and cultivated a return to tradition, encouraging the production of folkloric and ethnographic texts, a trend that continued throughout the German Occupation. The novels of the Aegean Island authors and the ones from Constantinople that were published during the decade 1940-1950 are infused with nostalgia for life in Anatolia before 1922.

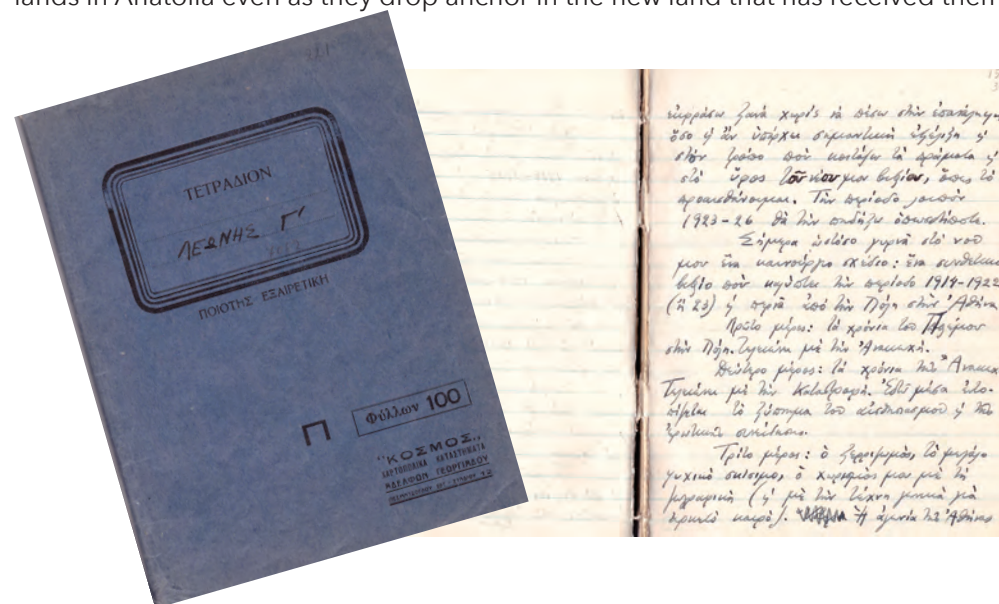
In his autobiographical novel *Leonis* (1940), George Theotokas, writing of his childhood and youth in Constantinople makes this observation: “But at the same time, as the hour of the new outbreak drew near more swiftly, I felt dominated by an intense nostalgia for the years of the First World War, of the Armistice, and of the Asia Minor Expedition – a nostalgia for a lost world and great historical moments [...]”

In *Land of Aeolia* (1943), Venezis, recalls his childhood in the mythical Kimintenia mountains of Asia Minor and brings to life the legends and traditions of his lost homeland. A few months before its publication, the author was arrested by the Germans and condemned to death. He was eventually released, thanks to the efforts of several Greek intellectuals. In his book *The Mermaid Madonna* (1949), Myrivilis also operates in an atmosphere of folkloric realism, with the refugee fishermen longing for their ancestral lands in Anatolia even as they drop anchor in the new land that has received them.

«Σήμερα ωστόσο γυρνά
στο νου μου ένα καινούργιο
σχέδιο: ένα συνθετικό βιβλίο
που καλύπτει την περίοδο
1914-1922 (ή 23) και περνά
από την Πόλη στην Αθήνα».
Τετράδιο από το χειρόγραφο
του Λεωνή και εγγραφή του
Θεοτοκά στο ημερολόγιό
του, 11 Ιουνίου 1939.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά

“Today, however, I’ve been
tossing about in my head a
new plan: a synthetic book
that covers the period 1914-
1922 (or 23) and stretches
from Constantinople to
Athens.”

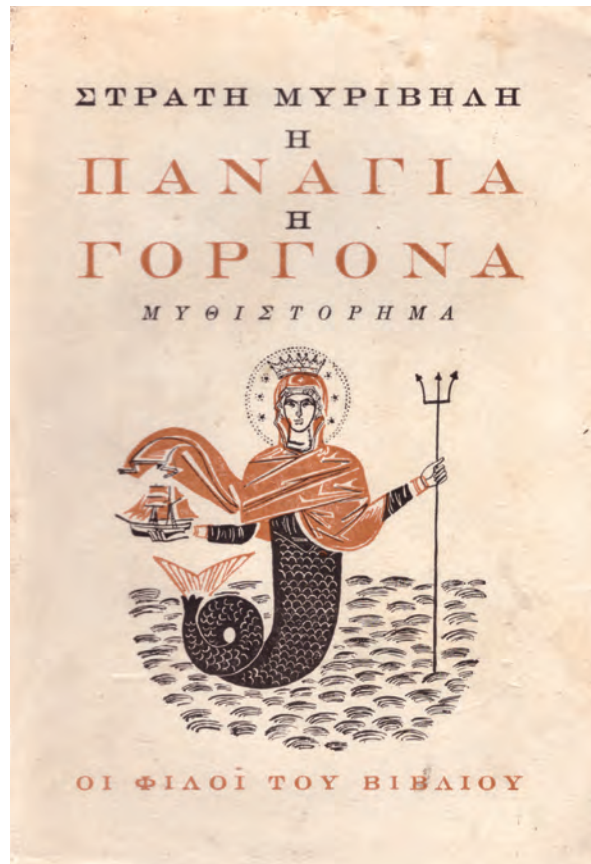
Notebook from the
manuscript of *Leonis* and an
entry in Theotokas’s diary,
June 11, 1939.
ASCSA Archives,
George Theotokas Papers

Στράτη Μυριβήλη,
Η Παναγία η Γοργόνα,
 Αθήνα: Οι Φίλοι του
 Βιβλίου, 1949. Το
 εξώφυλλο είναι του
 Γιάννη Τσαρούχη.
 Stratis Myrivilis, *The
 Mermaid Madonna*,
 Athens: Friends of the
 Book, 1949. The cover is
 by artist Yannis Tsarouchis.

Μακέτες, πιθανότατα
 του ίδιου του Μυριβήλη,
 για το εξώφυλλο
 της *Παναγίας της
 Γοργόνας* που δεν
 χρησιμοποιήθηκαν.
 Mock-ups for the cover of
The Mermaid Madonna
 that were not used,
 probably by Myrivilis
 himself.

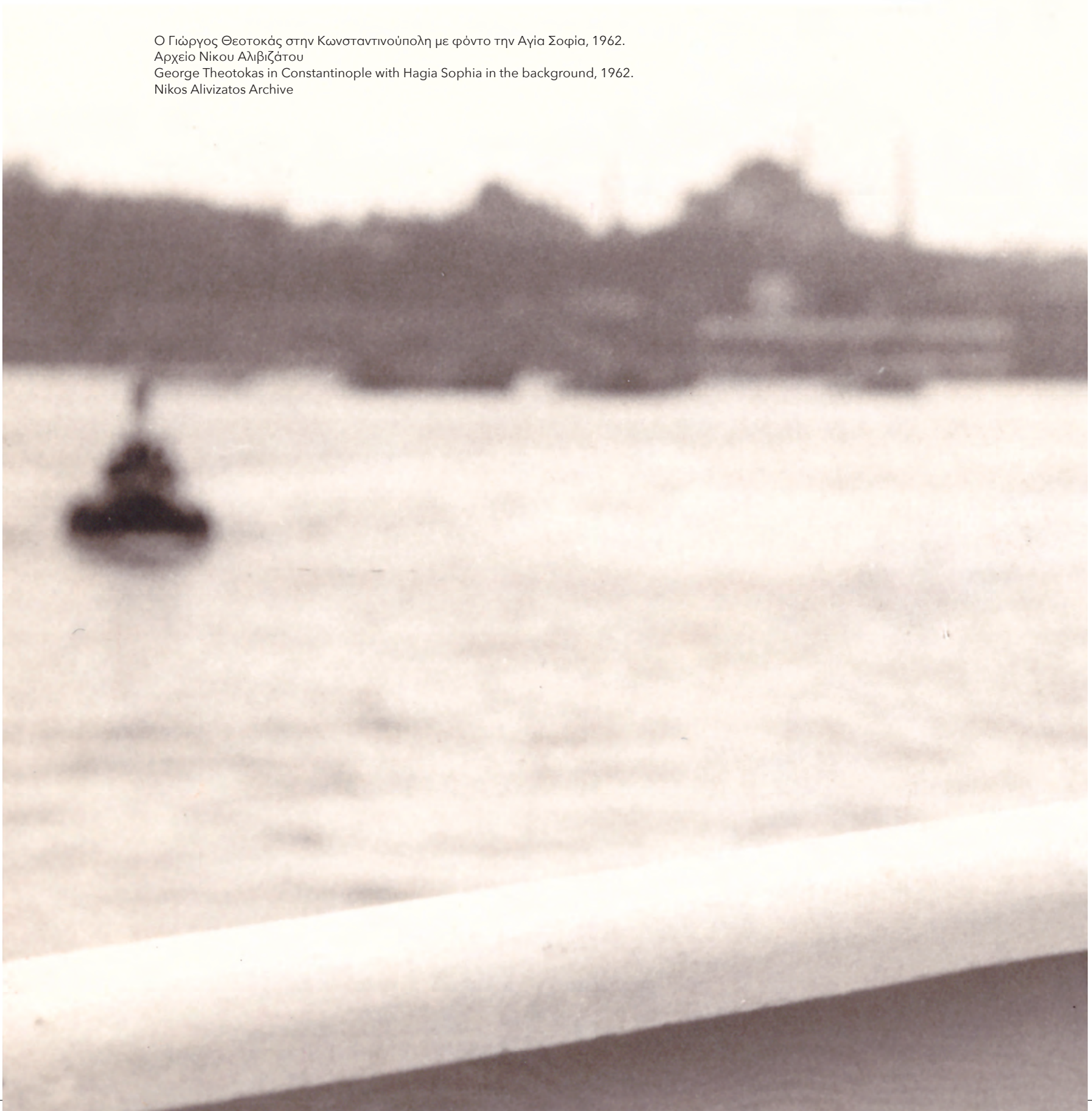
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο
 Στράτη Μυριβήλη
 ASCSA Archives, Stratis
 Myrivilis Papers

Το εκκλησάκι της Παναγίας της Γοργόνας στη Λέσβο. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Στράτη Μυριβήλη
 The chapel of the Mermaid Madonna on Lesbos. ASCSA Archives, Stratis Myrivilis Papers

IO~

Ο Γιώργος Θεοτοκάς στην Κωνσταντινούπολη με φόντο την Αγία Σοφία, 1962.
Αρχείο Νίκου Αλιβιζάτου
George Theotokas in Constantinople with Hagia Sophia in the background, 1962.
Nikos Alivizatos Archive

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ
ΣΤΟΝ ΓΕΝΕΘΛΙΟ ΤΟΠΟ

RETURN TO THEIR
NATIVE LAND

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΝ ΓΕΝΕΘΛΙΟ ΤΟΠΟ

Το καλοκαίρι του 1950, ο Ηλίας Βενέζης έλαβε ένα γράμμα, με σφραγίδα «Ayvalık» και αποστολέα τον Γιώργο Σεφέρη. «Αγαπητέ μου, δεν υπάρχουν cartes-postales στο Αϊβαλί. Περνώντας απ' αυτά τα μέρη σε συλλογίζομαι. Και σου στέλνω τα εσώκλειστα». Τα εσώκλειστα ήταν τρεις φωτογραφίες του Αϊβαλιού που είχε τραβήξει ο Σεφέρης στο πρώτο ταξίδι του στη Σμύρνη.

Ο Σεφέρης, που υπηρετούσε στην πρεσβεία της Ελλάδας στην Τουρκία, έχει περιγράψει με λεπτομέρειες, στις *Μέρες Ε'*, το ταξίδι της επιστροφής του στη γενέθλια γη. «Θεέ μου τι πάω να κάνω» έγραψε μόλις αντίκρυσε τη Σμύρνη. Την επόμενη μέρα στη Σκάλα και τα Βουρλά των παιδικών του χρόνων δοκιμάζεται συναισθηματικά: «Ξέρω πως θα συμβεί μια κρίση και δεν μπορώ να υπολογίσω τις συνέπειές της».

Στην Αθήνα ο Βενέζης θα νιώσει ανάλογη ταραχή και συγκίνηση στη θέα των φωτογραφιών από το Αϊβαλί. Ένας ανεμόμυλος, ο λόφος, η θάλασσα, λίγα καΐκια ήταν αρκετά για να «ξυπνήσουν κοιμισμένες δυνάμεις, μνήμες απωθημένες στο βάθος, δόνηση ψυχής για τη χαμένη γη, για το γενέθλιο χώμα, το πρώτο χώμα». Λίγες μέρες αργότερα θα δημοσιεύσει στο *Βήμα* (11 Ιουλίου 1950) ένα φιλολογικό σημείωμα με τίτλο «Οι Ξεριζωμένοι». Ο Βενέζης δεν επέστρεψε ποτέ στο Αϊβαλί, μόνο συνέχισε να το αγναντεύει από το σπίτι που είχε αγοράσει στην Εφταλού της Λέσβου.

Ο Θεοτοκάς θα επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη για μία μόνο ημέρα, στις 15 Δεκεμβρίου 1962, καθ' οδόν προς τη Σοβιετική Ένωση.

Ο Σεφέρης έξω από το γκρεμισμένο σπίτι του στα Βουρλά, 1950.
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Φωτογραφικό Αρχείο Γιώργου Σεφέρη

Seferis outside his ruined house at Vourla, 1950.
National Bank of Greece Cultural Foundation, George Seferis Photographic Archive

Το σπίτι των Βενέζηδων στο Αϊβαλί.
The house of the Venezis family in Ayvalik.
Αγάπη Βενέζη-Μολυβιάτη, Το χρονικό των δέκα ημερών, Αθήνα 2007.

RETURN TO THEIR NATIVE LAND

In the summer of 1950, Elias Venezis received a letter with the postmark “Ayvalık,” sent by George Seferis. “My dear friend, there are no postcards in Ayvalık. I am thinking of you as I walk around these places. And I send you the enclosed.” The enclosed were three photographs of Ayvalık that Seferis had taken on his first trip back to Smyrna.

Seferis, who was serving in the Greek Embassy in Turkey, described in detail (*A Poet’s Journal: Days of 1945-1951*) his journey of return to his native land. “My God, what am I doing,” he wrote when he first set eyes on Smyrna. The next day his visit at Skala (Iskele) and Vourla (Urla), places he knew as a child, tests him emotionally: “I knew there would be a moment of truth, but I couldn’t anticipate the consequences.”

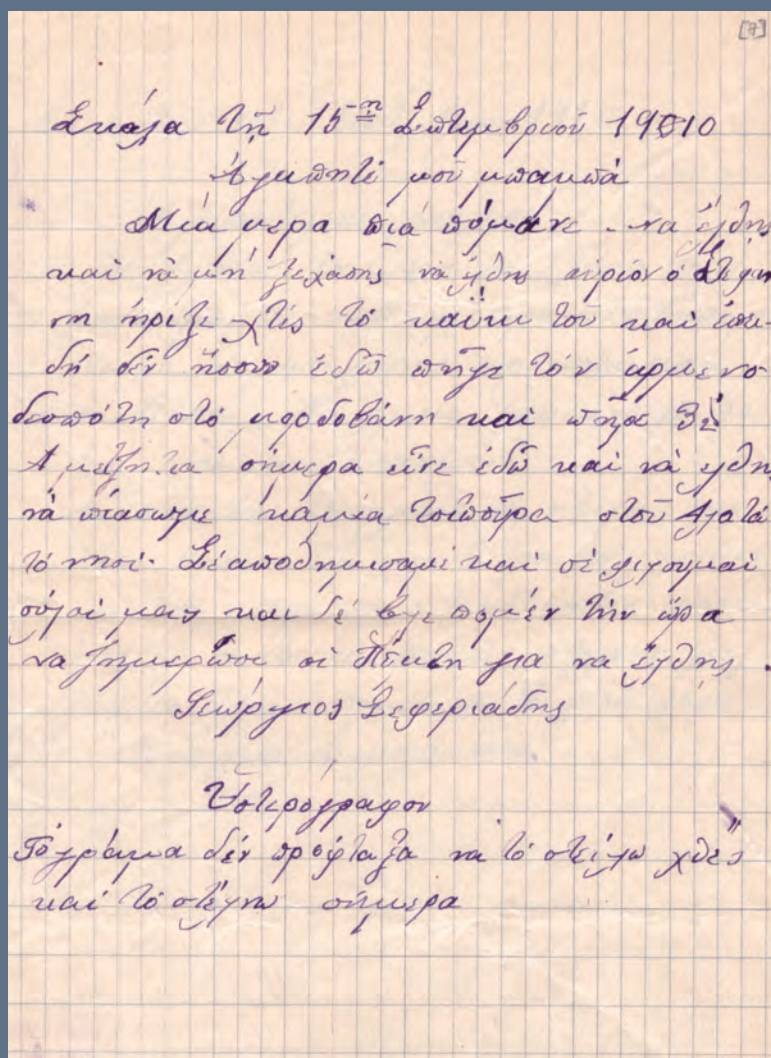
In Athens, Venezis felt a comparable distress and emotion at the sight of the photographs from Ayvalık. A windmill, a hill, the sea, a few boats were enough to “awaken sleeping powers, memories that had been driven into the background, a tremor of the soul for a lost land, for the soil of my birth, my first earth.” A few days later, he would publish in *To Bήμα* (July 11, 1950) a literary sketch entitled “The Uprooted.” Venezis never returned to Ayvalık; he just kept gazing at it from the house he had bought in Eftalou, Lesbos.

In 1962, Theotokas returned to Constantinople for only one day on his way to the Soviet Union.

Το 1961, λίγο πριν
από τα Χριστούγεννα,
ο Βενέζης έλαβε μια
επιστολή από έναν
άγνωστο του Τούρκο,
με εσώκλειστες
φωτογραφίες από το
Αϊβαλί, γραμμένη σε
άπταιστα ελληνικά.
Αργότερα έμαθε ότι
ήταν ο καλύτερος
μαθητής στο Γυμνάσιο
της Ξάνθης.
Με τον Τούρκο
ελληνιστή Hâdi İskit
θα συνεχίσουν να
αλληλογραφούν για
αρκετά χρόνια.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχείο Ηλία Βενέζη

Shortly before
Christmas 1961,
Venezis received a
letter from a Turk,
unknown to him,
enclosing photographs
of Ayvalık and written
in perfect Greek.
Later he learned
that the unknown
correspondent was
the best student at the
Gymnasium of Xanthi.
Correspondence
with Hâdi İskit, this
Turkish scholar of
Greek, continued for a
number of years.
ASCSA Archives,
Elias Venezis Papers

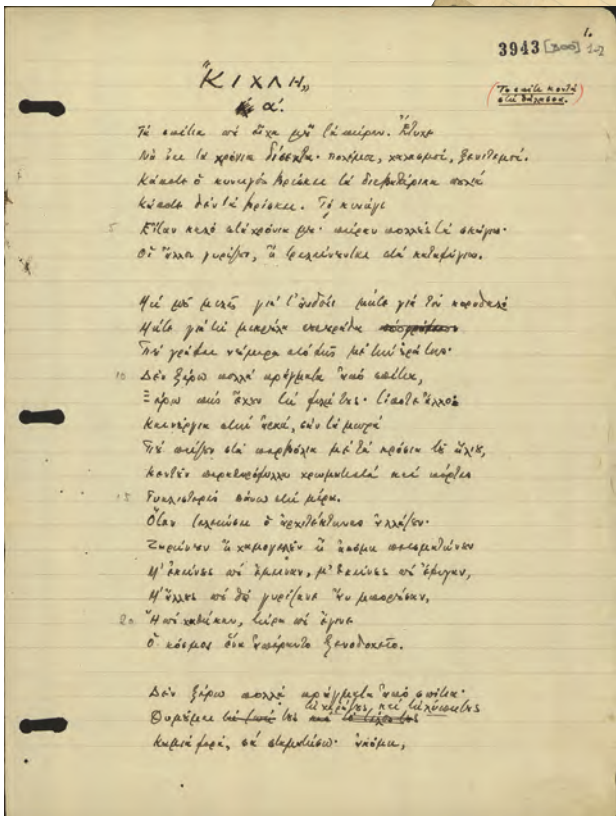
«[...] να έλθω να πιάσωμε καμία
 τσιπούρα στου Αλατά το νησί» γράφει ο
 δεκάχρονος Σεφέρης από τη Σκάλα στα
 Βουρλά στον πατέρα του,
 15 Σεπτεμβρίου 1910.
 ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
 Αρχείο Οικογενείας Σεφεριάδη

"[...] you must come so we can catch
 a bream or two at Alatas Island," wrote
 Seferis aged 10 to his father from Skala
 at Vourla, September 15, 1910.
 ASCSA Archives,
 Seferiades Family Papers

Ο Σεφέρης σε ηλικία επτά ή οκτώ
 χρόνων δοκιμάζει τα κουπιά στη Σκάλα,
 1907-1908.
 Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης,
 Φωτογραφικό Αρχείο Γιώργου Σεφέρη

Seferis, aged seven or eight tries
 his hand at rowing, Skala 1907-1908.
 National Bank of Greece Cultural
 Foundation, George Seferis
 Photographic Archive

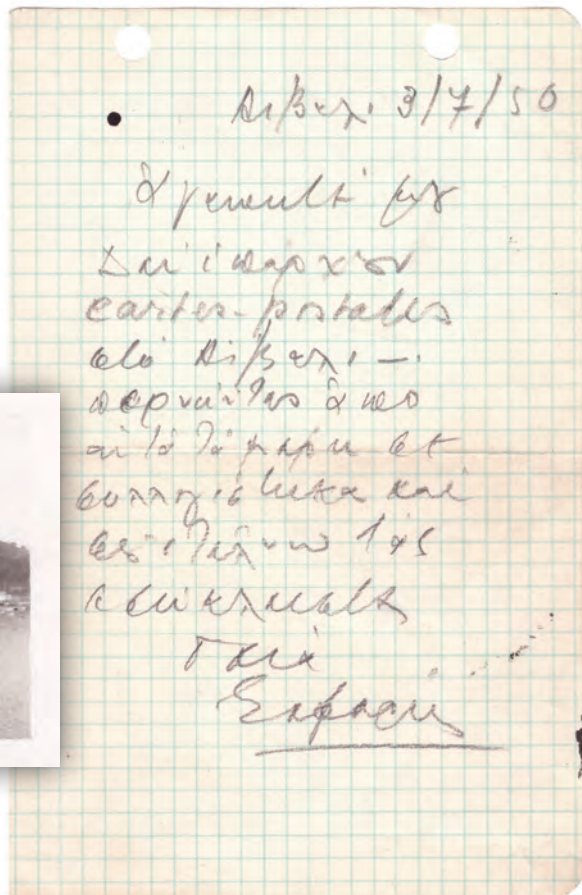

«Τα σπίτια που είχα
μου τα πήραν. Έτυχε
να' ναι τα χρόνια δίσεχτα-
πολέμοι χαλασμοί ξενιτεμοί».
Οι πρώτοι στίχοι από το ποίημα
«Το σπίτι κοντά στη θάλασσα»
στην Κίχλη του Σεφέρη. Γράφτηκε το 1946.
Το χειρόγραφο της Κίχλης.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη

"The houses I had they took away from me. The times
happened to be unpropitious: war, destruction, exile."
The first lines from the poem
"The House near the Sea" from *Thrush* by Seferis, written in 1946.
(George Seferis, *Collected Poems*. Translated, edited,
and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard,
Princeton 1995.) The manuscript of *Thrush*.
ASCSA Archives, George Seferis Papers

Οι φωτογραφίες και το
σημείωμα που έστειλε από το
Αϊβαλί ο Γιώργος Σεφέρης στον
Ηλία Βενέζη στις 3 Ιουλίου 1950.
ΑΣΚΣΑ Αρχεία,
Αρχείο Ηλία Βενέζη

The photographs and note which
George Seferis
sent Elias Venezis from Ayvalik
on July 3, 1950.
ASCSA Archives,
Elias Venezis Papers

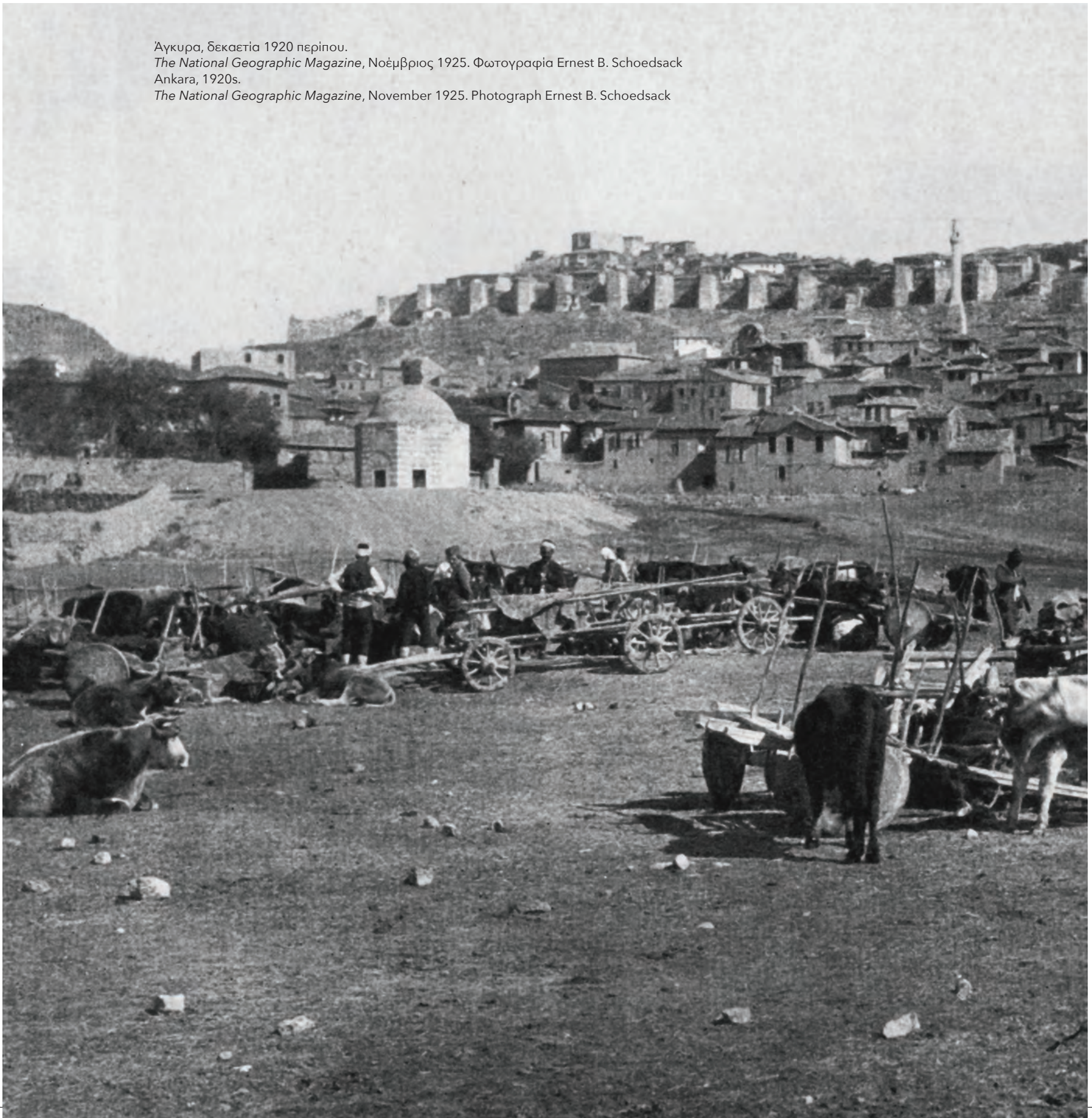
III ~

Άγκυρα, δεκαετία 1920 περίπου.

The National Geographic Magazine, Νοέμβριος 1925. Φωτογραφία Ernest B. Schoedsack

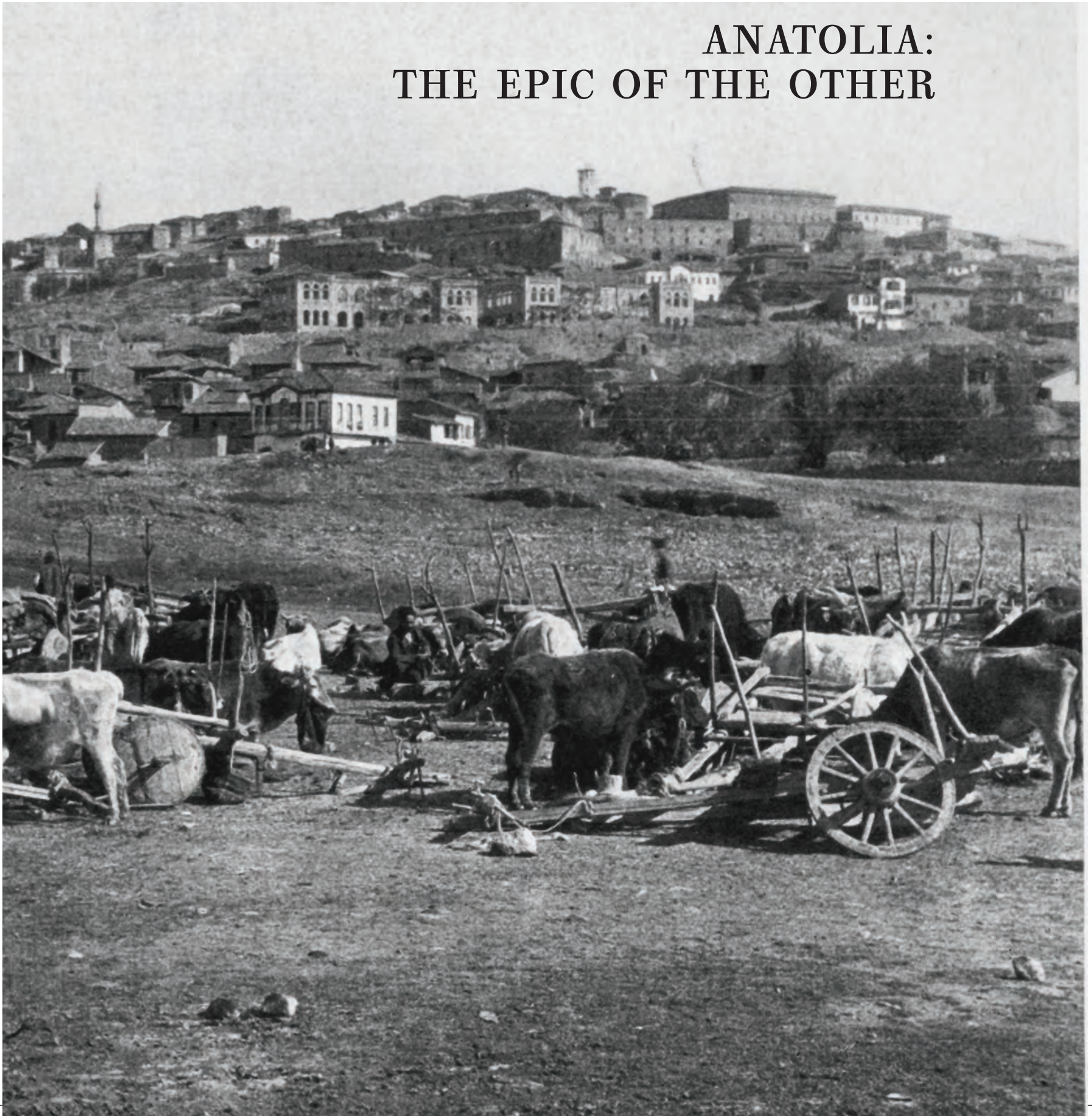
Ankara, 1920s.

The National Geographic Magazine, November 1925. Photograph Ernest B. Schoedsack

ΑΝΑΤΟΛΗ:
ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ

ANATOLIA:
THE EPIC OF THE OTHER

ΑΝΑΤΟΛΗ: ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ

Στην άλλη πλευρά του Αιγαίου οι Τούρκοι λογοτέχνες ζούσαν το δικό τους δράμα: συνεχείς πόλεμοι, προσφυγιά, εσωτερικός διχασμός και οι ταπεινωτικές ήττες του 1912-1913 και του 1918. Η κατάρρευση του 1918 επέβαλλε την αναζήτηση νέων δομών. Άλλοι επέμεναν στην συνέχεια με το οθωμανικό παρελθόν και δέχονταν συμβιβασμούς με τους νικητές. Άλλοι απέβλεπαν στην αποτίναξη του ζυγού των νικητών και σε ριζική ανανέωση. Η απόβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη (1919) προκάλεσε κύματα διαμαρτυριών σε όλη τη χώρα με την εντυπωσιακή συμμετοχή γυναικείων σωματείων. Η τυχαία σύμπτωση της απόβασης του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα πυροδότησε την εξάπλωση του εθνικιστικού κινήματος.

Στο εθνικό αφήγημα η ελεύθερη Ανατολή, αποψιλωμένη από κάθε χριστιανικό στοιχείο, έγινε ο πυρήνας του ανανεωμένου έθνους. Τα βάσανα του λαού της δικαιώνουν τον αγώνα για απελευθέρωση τόσο από το οθωμανικό κατεστημένο που τον καταδίκασε στην φτώχεια, στην αρρώστια, στον αναφαλβητισμό, και τον σκοταδισμό, όσο και από τους εξωτερικούς εχθρούς, προ πάντων τους Έλληνες, που του έκαψαν τα σπίτια και του ρήμαξαν το βιός. Το αποτύπωμα του πολέμου στη λογοτεχνία ποικίλλει γιατί τα κατακλυσμιαία γεγονότα συγκίνησαν συγγραφείς διαφόρων πεποιθήσεων. Σύντομα, όμως, επικράτησε ο επίσημος κανόνας του «πολέμου της ανεξαρτησίας», με βάση την αφήγηση του ίδιου του Μουσταφά Κεμάλ.

Ana Vatan (Sûdî)nin yeni harita küllüyatından. [Μητέρα πατρίδα:
Από τη νέα συλλογή χαρτών του Sûdî], Κωνσταντινούπολη, 1927.
Ανακτήθηκε από τη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου:
www.loc.gov/item/2010593205/

ANATOLIA: THE EPIC OF THE OTHER

Ana Vatan (Sûdî'nin yeni harita küllüyatından [Motherland:
From Sûdî's new map collection], İstanbul 1927.
Retrieved from the Library of Congress: [www.loc.gov/
item/2010593205/](http://www.loc.gov/item/2010593205/)

On the other side of the Aegean, Turkish writers lived through their own drama: constant wars, floods of refugees, internal dissension, and, finally, the humiliating defeats of 1912-1913 and 1918. The 1918 collapse heightened the search for new ways. Some insisted on continuity with the Ottoman past and could accept compromises with the Allies. Others sought fundamental renewal and an end to subjection at Allied hands. The landing of Greek troops at Smyrna (1919) triggered waves of protest throughout the country with the striking participation of women's associations. The coincidence with the landing of Mustafa Kemal at Samsun fired up the spread of the nationalist movement.

In the national narrative a free Anatolia becomes the kernel of a revived nation. The travails of its people justify the struggle for liberation both from the Ottoman establishment, which condemned it to poverty, illness, illiteracy, and obscurantism, and from the external enemies, above all the Greeks, who burnt its houses and ravaged its livelihood. The impact of the war on literature had a varied character because writers of different persuasions were affected by its whirlwind. Soon, however, there emerged a narrower literary canon of the "War of Independence" based on the narration of Mustafa Kemal himself.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

- 1918 Ανακωχή του Μούδρου. Τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, με την Τουρκία στην πλευρά των ηττημένων.
- 1919 Απόβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Διαδηλώσεις των Τούρκων κατά της απόβασης. Απόβαση του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα. Αρχή του εθνικιστικού αντιστασιακού κινήματος των Τούρκων κατά της ξενικής εισβολής στην Ανατολή.
- 1920 Στρατιωτική κατοχή στην Κωνσταντινούπολη από τους Συμμάχους. Διάλυση του Οθωμανικού Κοινοβουλίου στην Κωνσταντινούπολη. Σύγκληση της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης στην Άγκυρα. Συνθήκη των Σεβρών με τη Σουλτανική Κυβέρνηση, που όμως δεν αναγνωρίζεται από την κυβέρνηση της Άγκυρας.
- 1921 Μάχη του Σαγγαρίου.
Η Halide Edip στην Άγκυρα και σύντομη επίσκεψη του Yakup Kadri Karaosmanoğlu εκεί.
- 1922 Νίκη των Εθνικιστών. Ανακωχή των Μουδανιών. Δολοφονία του Ali Kemal στην Νικομήδεια. Κατάργηση του Σουλτανάτου.
Η Halide Edip δημοσιεύει το *Ateşten Gömlek* [Πύρινο Πουκάμισο] και ο Reşat Nuri Güntekin το *Çalılıkı* [Τρυποφράκτης]. Συλλογικός τόμος *İzmir'den Bursa'ya* [Από την Προύσα στη Σμύρνη], με αφηγήσεις βιαιοτήτων του ελληνικού στρατού σε βάρος του τουρκικού πληθυσμού.
- 1923 Συνθήκη της Λωζάνης. Ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας και του Δημοκρατικού Λαϊκού Κόμματος.
- 1924 Κατάργηση του Χαλιφάτου.
- 1926 Εκκαθαρίσεις και εξορία αντιφρονούντων, η Halide Edip μεταξύ αυτών.
- 1927 Ο 36ωρος Λόγος του Μουσταφά Κεμάλ καθιερώνει το επίσημο εθνικό αφήγημα του Πολέμου της Ανεξαρτησίας.
Hüküm Gecesi [Νύχτα Κρίσης] του Yakup Kadri Karaosmanoğlu.
- 1928 Υποχρεωτική αλλαγή του αλφαβήτου από 1 Ιανουαρίου 1929.
Sodom ve Gomora [Σόδομα και Γόμορα] του Yakup Kadri Karaosmanoğlu.
- 1929 Συλλογή άρθρων του Yakup Kadri Karaosmanoğlu με τίτλο *Ergenekon*.
- 1930 Σύμφωνο Ελληνοτουρκικής φιλίας μεταξύ Βενιζέλου και Μουσταφά Κεμάλ.
- 1932 Ίδρυση του κινήματος Kadro.
Yaban [Ξένος] του Yakup Kadri Karaosmanoğlu.
- 1934 Επιβολή επωνύμων στους πολίτες της Τουρκικής Δημοκρατίας.
Ankara [Άγκυρα] του Yakup Kadri Karaosmanoğlu. Διάλυση του Kadro. Ο Yakup Kadri πρεσβευτής στα Τίρανα.
- 1938 Θάνατος του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ. Γενική αμνηστία και σταδιακή επιστροφή εξορίστων μεταξύ αυτών η Halide Edip Adıvar και ο Refik Halit Karay.
- 1939-1941 Ο Nâzım Hikmet γράφει από τη φυλακή το επικό ποίημα *Kuvâyi Milliye. Destan* [Εθνικές Δυνάμεις, Έπος] που δημοσιεύεται μετά θάνατον το 1965.

TIMELINE AND LIST OF MOST IMPORTANT PUBLICATIONS

1918	Mudros Armistice. End of First World War with the Ottoman Empire among the defeated powers.
1919	Landing of the Greek Army at Smyrna. Turkish demonstrations against the Greek landing. Arrival of Mustafa Kemal at Samsun. Start of the nationalist resistance movement against the foreign invasion of Anatolia.
1920	Military occupation of Constantinople by the Allies. Dissolution of the Ottoman parliament in Constantinople. Convocation of the Grand National Assembly in Ankara. Treaty of Sèvres signed by the Sultan's government and rejected by the rival government in Ankara.
1921	Battle of Sakarya. Halide Edip in Ankara and brief sojourn there by Yakup Kadri Karaosmanoğlu.
1922	Victory of the Nationalists. Mudania Armistice. Murder of Ali Kemal at Izmit. Abolition of the Sultanate. Halide Edip publishes <i>Ateşten Gömlek</i> [The Shirt of Flame] and Reşat Nuri Güntekin <i>Çalıkuşu</i> [The Wren]. Publication of <i>İzmir'den Bursa'ya</i> [From Bursa to Izmir], a collective volume recounting the atrocities visited on the Turkish population by the Greek army.
1923	Treaty of Lausanne. Founding of the Turkish Republic and the Republican People's Party.
1924	Abolition of the Caliphate.
1926	Purge and exile of dissenters, among them Halide Edip.
1927	Thirty-six-hour-long speech by Mustafa Kemal establishing the official national narrative of the War of Independence. Publication of Yakup Kadri Karaosmanoğlu's <i>Hüküm Gecesi</i> [Night of Judgement].
1928	Compulsory change of the alphabet effective January 1, 1929. Publication of Yakup Kadri Karaosmanoğlu's <i>Sodom ve Gomora</i> [Sodom and Gomorrah].
1929	Publication of Yakup Kadri Karaosmanoğlu's collection of articles with the title <i>Ergenekon</i> .
1930	Greco-Turkish Pact of Friendship agreed between Venizelos and Mustafa Kemal.
1932	Founding of the Kadro movement. Publication of Yakup Kadri's <i>Yaban</i> [The Stranger].
1934	Turkish citizens compelled to take surnames. End of the Kadro movement. Yakup Kadri Karaosmanoğlu dispatched as ambassador to Tirana. Publication of Yakup Kadri's <i>Ankara</i> .
1938	Death of Mustafa Kemal Atatürk.
1939-1941	While in prison Nâzım Hikmet composed <i>Kuvâyi Milliye. Destan</i> [The National Forces. An Epic] published posthumously in 1965.

III.I ~

Η Nakiye Hanım προσφωνώντας τα πλήθη στο Σουλτάναχμετ.
Nakiye Hanım addressing the public at Sultanahmet.

L' Illustration, 7 Φεβρουαρίου 1920 / *L' Illustration*, February 7, 1920. Με λεζάντα (with the caption):
"A Constantinople: une dame turque, Nakié Hanoum, présidente de l'Association des femmes professeurs, prononce une harangue au meeting du 13 janvier 1920, devant Sainte-Sophie."

ΔΙΑΔΗΛΩΝΟΝΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΜΜΑΧΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Μετά την Ανακωχή του Μούδρου τον Οκτώβριο του 1918, το μέλλον για την ηττημένη οθωμανική αυτοκρατορία διαγραφόταν αβέβαιο και σκοτεινό. Για να προβληθούν οι αξιώσεις του τουρκικού λαού δημιουργήθηκαν σε πολλά μέρη σύλλογοι για την υπεράσπιση των εθνικών δικαιωμάτων. Έντονη αντίδραση προκάλεσε η απόβαση του Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919, την οποία ακολούθησε πληθώρα διαδηλώσεων σε όλη την χώρα. Αξιοσημείωτη ήταν η οργάνωση διαδηλώσεων από οργανισμούς γυναικών.

Επιφανείς γυναίκες στον κόσμο της διανόησης, όπως μεταξύ άλλων η Halide Edip (Adıvar) (1884-1964), η Nakiye Hanım (Elgün) (1882-1954), η Şükufe Nihal (Başar) (1896-1973), ξεσήκωναν από το βήμα τα πλήθη με φλογερούς πατριωτικούς λόγους. Επικαλούμενες θρησκεία, πατρίδα, οικογένεια και το μαρτύριο του τουρκικού λαού καταδίκασαν την αδικία σε βάρος όχι μόνο των Τούρκων αλλά και όλου του μουσουλμανικού κόσμου. Παρά τη Συμμαχική απαγόρευση ήταν εντυπωσιακή η συμμετοχή στις διαδηλώσεις πλήθους ανδρών και γυναικών για πρώτη φορά από κοινού. Ο Μουσταφά Κεμάλ είχε ήδη καταφύγει στην Ανατολή και οι διαδηλώσεις αυτές ενίσχυαν το κίνημα για την έξοδο στην Ανατολή και την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα που στρεφόταν κυρίως κατά των Ελλήνων.

Διαδήλωση γυναικών στο Σουλτάναχμετ. Στη σημαία: «Οι Μουσουλμάνοι δεν πεθαίνουν και δεν σκοτώνονται».
Women's demonstration at Sultanahmet. On the flag: "Muslims do not die and are not killed."
Ανακτήθηκε από - Retrieved from: <http://www.eskiistanbul.net/1193/sultanahmet-mitingleri-1919>

PROTESTING AGAINST THE ALLIED OCCUPATION

After the Mudros Armistice of October 1918, the future for an Ottoman Empire that had suffered a humiliating defeat was dark and uncertain. To promote the claims of the Turkish people, societies for the defence of the national rights were formed in various localities. The Greek landing at Smyrna in May 1919 provoked very particular reactions not just in the capital but all over the country. A remarkable feature was the organisation of protest by women's associations.

Prominent women intellectuals, such as Halide Edip (Adıvar) (1884-1964), Nakiye Hanım (Elgün) (1882-1954) and Şükûfe Nihal (Başar) (1896-1973), not only took part in the protests but took to the platform as well, rousing the crowds with fiery patriotic rhetoric. They denounced the injustice perpetrated against not just the Turks but the entire Muslim world, invoking religion, the fatherland, and the martyrdom of the Turkish people. Despite prohibition by the Allied authorities, large crowds gathered with both men and women taking part together for the first time. Mustafa Kemal had already departed for Anatolia and these protests gave an added impetus to the "Exodus to Anatolia" and the start of a liberation struggle directed chiefly against the Greeks.

Η Halide Edip
προσφωνώντας
τα πλήθη στο
Σουλτάναχμετ
στη διαδήλωση
διαμαρτυρίας
κατά της ελληνικής
απόβασης στη Σμύρνη
και υποστηρίζοντας τις
θέσεις του προέδρου
Woodrow Wilson,
23 Μαΐου 1919.

Halide Edip addressing
a demonstration at
Sultanahmet against
the landing of the
Greek army at Izmir
and supporting
President Wilson's
Fourteen Points,
May 23, 1919.

Halidé Edib,
The Turkish Ordeal,
London 1928.
Ιδιωτική Συλλογή
Private Collection

Διαδήλωση
Οθωμανών,
1919 περίπου.
Ιδιωτική Συλλογή

Turkish demonstration,
ca. 1919.
Private Collection

III.2 ~

Ο Ρώσος καλλιτέχνης, Yevgeny Lanceray (1875-1945), επισκέφτηκε την Άγκυρα καλεσμένος του Semyon Aralov, πρεσβευτή της Σοβιετικής Ρωσίας, του πρώτου κράτους που αναγνώρισε την κυβέρνηση της Άγκυρας. Το εικονογραφημένο βιβλίο που εξέδωσε με τίτλο *Καλοκαίρι στην Άγκυρα* είναι το ημερολόγιο που κρατούσε στην εκεί παραμονή του (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1921). Περιέχει σκίτσα και σχόλια εθνογραφικού και πολιτικού χαρακτήρα. Προφανώς η Halide Edip, πρόσωπο που ξεχώριζε ως συγγραφέας και γυναίκα δεν διέφυγε της προσοχής του.

Πορτρέτο της Halide Edip από τον Yevgeny Lanceray στο οδοιπορικό *Καλοκαίρι στην Άγκυρα*, Λένινγκραντ 1925. Ιδιωτική Συλλογή

The Russian artist Yevgeny Lanceray (1875-1945) visited Ankara at the invitation of Simeon Aralov, the ambassador of Soviet Russia, the first state to recognize the Ankara government. The illustrated book *A Summer in Angora* is the diary he kept during his stay there (June-September 1921). It contains sketches and political and social commentary about Ankara at the time of the Greco-Turkish war. Halide Edip who stood out as a female writer, did not escape his notice.

Portrait of Halide Edip by Yevgeny Lanceray in *A Summer in Angora*, Leningrad 1925. Private Collection

ΤΟ «ΠΥΡΙΝΟ ΠΟΥΚΑΜΙΣΟ» ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Με τη συναίνεση των Συμμαχικών Δυνάμεων ο Μουσταφά Κεμάλ έφυγε για την Ανατολή τον Μάιο του 1919, με σκοπό την επιβολή των όρων της Ανακωχής του Μούδρου και τη διατήρηση της δημόσιας τάξης. Παραβλέποντας το σκοπό της επίσημης αποστολής, ο Μουσταφά Κεμάλ αμέσως επιδόθηκε στον συντονισμό των διαφόρων αντιστασιακών κινημάτων. Στο τέλος του 1919 εγκατέστησε την έδρα του στην τότε ασήμαντη Άγκυρα. Όταν τον Μάρτιο του 1920 οι Σύμμαχοι προχώρησαν σε αυστηρότερη επιβολή της Συμμαχικής κατοχής στην Κωνσταντινούπολη, πολλοί εθνικιστές δραπέτευσαν στη μη κατεχόμενη Ανατολή. Στη θέση του διαλυμένου Οθωμανικού κοινοβουλίου της Κωνσταντινούπολης συστάθηκε η Μεγάλη Εθνοσυνέλευση της Άγκυρας.

Μεταξύ αυτών που συμμετείχαν στη λεγόμενη «έξοδο στην Ανατολή» ήταν οι νεαροί ακόμη ποιητές Nâzım Hikmet (1902-1963) και Vâlâ Nureddin (1901-1967) και η καταξιωμένη συγγραφέας Halide Edip. Η Halide Edip ίδρυσε το Πρακτορείο της Ανατολής, με σκοπό τη διάδοση του αντιστασιακού κινήματος στην Ευρώπη. Κατά την παραμονή της κοντά στον Μουσταφά Κεμάλ εξέδωσε το *Πύρινο Πουκάμισο* που θεωρείται το πρώτο μυθιστόρημα του «Πολέμου της Ανεξαρτησίας». Η ίδια εξηγεί ότι «πύρινο πουκάμισο» είναι μία τουρκική έκφραση που σημαίνει μεγάλο βάσανο από το οποίο κανείς δεν θέλει να απαλλαγεί, ενώ μπορεί. Πύρινο πουκάμισο εδώ είναι ο πόθος και το βάσανο του Τουρκικού λαού για τη λύτρωση από την ξένη κατοχή. Η ίδια όμως παραδέχεται ότι «έκλεψε» τον τίτλο από τον συνάδελφό της, τον επίσης καταξιωμένο συγγραφέα και διανοούμενο Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974). Ο Yakup Kadri, με καταγωγή από τη Μαγνησία της Μ. Ασίας και γόνος σημαντικής οικογένειας προυχόντων, είχε ήδη αρχίσει να γράφει το δικό του *Πύρινο πουκάμισο*, όταν τον φιλοξενούσε η Halide Edip για λίγες μέρες στην Άγκυρα τον Μάιο του 1921.

Halide Edip, *Πύρινο Πουκάμισο*,
εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης, 1922. Ιδιωτική Συλλογή

Halide Edip, *Shirt of Flame*,
cover of the first edition, 1922. Private Collection

Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rifki, and Mehmed Asım,
*İzmir'den Bursa'ya Hikâyeler Mektuplar ve Yunan Ordusunun
Mesu'iyetine dair bir Tedkik*

[Από τη Σμύρνη στην Προύσα: ιστορίες, γράμματα και έρευνα σχετικά με την ευθύνη του Ελληνικού στρατού],
Κωνσταντινούπολη [1922]. Εδώ, η μεταγγραμμένη
επανεκδοση (χωρίς χρονολογία).

[From Izmir to Bursa: Stories, Letters and Investigations
Pertaining to the Greek Army's Responsibility], Istanbul
[1922]. Here, a later reprint in the Latin alphabet, undated.
Ιδιωτική Συλλογή - Private collection

Φωτογραφίες από την παιδική ηλικία του Yakup Kadri, με την αδελφή του. Τέλος 19ου-αρχές 20ού αιώνα.
From Yakup Kadri's childhood with his sister. End of 19th-early 20th century.
Yücel, Hasan-Âli. *Edebiyat Tarihimizden* [Από την ιστορία της λογοτεχνίας μας - From the History of our Literature], Ankara 1957.

Ο Μουσταφά Κεμάλ στην Άγκυρα με τους αντιπροσώπους των Σοβιέτ.
Mustafa Kemal with the Soviet Delegation in Ankara.
Μιχαήλ Λ. Ροδός, *Η Ελλάδα στην Μικρά Ασία (1918-1922)*, Αθήνα 2019 (ανατύπωση)

A "SHIRT OF FLAME" IN ANATOLIA

With the consent of the Allied Powers Mustafa Kemal was dispatched to Anatolia, with an official mission to maintain public order and ensure adherence to the terms of the Armistice. Disregarding his official mandate, Mustafa Kemal at once applied himself to coordinating and uniting the various resistance movements under his own leadership. At the end of 1919 he installed his headquarters in the then insignificant town of Ankara. When in March 1920 the Allies proceeded to a tighter military occupation of Constantinople for more effective control of the Ottoman government, many nationalists fled to Anatolia. The place of the now dissolved Ottoman parliament in Constantinople was then taken by the Grand National Assembly of Ankara.

Among those who took part in the "Exodus to Anatolia" were the young poets Nâzım Hikmet (1902-1963) and Vâlâ Nureddin (1901-1967), and the well-known author, Halide Edip. Halide Edip founded the Anatolian Agency to spread the news of the resistance struggle in Europe. During her association with Mustafa Kemal in Anatolia she published *The Shirt of Flame*, which is regarded as the first novel of the "War of Independence." She explains that "shirt of flame" is a Turkish expression which denotes great suffering from which one is unwilling though able to escape. Here the "Shirt of Flame" is the passion and suffering of the Turkish People for liberation from foreign occupation. However, she herself acknowledges that she "stole" the subject and the title from her colleague and well-known author and intellectual, Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974). Descendant of a prominent noble family from Manisa, Yakup Kadri had already started writing his Anatolian novel during his short stay with Halide Edip in Ankara in May 1921.

Από τα βιβλία αυτής της περιόδου, επίσης διαβάστηκε πολύ ο *τρυποφράκτης* του Reşat Nuri Güntekin (1889-1956), αγαπημένο βιβλίο του Μουσταφά Κεμάλ. Πρόκειται για μια αισθηματική ιστορία που εκτυλίσσεται με φόντο την ανθρώπινη και φυσική γεωγραφία της Ανατολής, χωρίς καμία ρητή αναφορά στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Reşat Nuri (Güntekin), *Çalılıkusu* [Ο τρυποφράκτης], Κωνσταντινούπολη 1922. Εδώ η εικονογραφημένη έκδοση του 1928. Ιδιωτική Συλλογή

A very popular book of this time, and among Mustafa Kemal's favorites, was *Çalılıkusu* [The Wren] by Reşat Nuri Güntekin in which a sentimental story unfolds with the human and physical geography of Anatolia in the background and with no express reference to the Greco-Turkish war. Reşat Nuri (Güntekin), *Çalılıkusu* [The Wren], Istanbul 1922. Here, the illustrated edition of 1928. Private collection

III.3~

Εσώφυλλο με εικονογράφηση από το βιβλίο της Halide Edip, *The Turkish Ordeal*, Λονδίνο 1928. Ιδιωτική Συλλογή
Illustrated page from Halide Edip's, *The Turkish Ordeal*, London 1928. Private collection

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΑ

Ο πόλεμος τελείωσε με τη νίκη των Κεμαλιστών τον Σεπτέμβριο του 1922 μέσα σε μια δίνη καταστροφών και βιαιοπραγιών. Για την καταστροφή της Σμύρνης, ο Yakup Kadri και ο Falih Rifki (Atay) (1894-1971), ένθερμοι υποστηρικτές του Μουσταφά Κεμάλ, εκφράζουν χρόνια αργότερα πολύ διαφορετικά αισθήματα.

Την νίκη ακολούθησαν άμεσες ανατροπές. Ο Σουλτάνος διέφυγε στη Μάλτα, το Σουλτανάτο καταργήθηκε και κηρύχτηκε η Τουρκική Δημοκρατία. Σε λιγότερο από δεκαοχτώ μήνες καταργήθηκε και το Χαλιφάτο, ενώ όλα τα μέλη της Οθωμανικής δυναστείας εξορίστηκαν.

Σύντομα εκδηλώνονται πολιτικές διαφωνίες που καταλήγουν σε εκκαθαρίσεις το 1926, ενώ παγιώνεται το μονοπώλιο της εξουσίας του Μουσταφά Κεμάλ. Πολλοί, όπως η Halide Edir, φεύγουν από τη χώρα για να επιστρέψουν μόνο μετά τον θάνατό του, με την αμνηστία του 1938.

Ο Μουσταφά Κεμάλ εκφωνεί τον Λόγο του το 1927 και επιβάλλει το ιστορικό αφήγημα, όπως εκείνος το αντιλαμβάνεται. Ο Βρετανός ιστορικός, Perry Anderson, σημειώνει: «μπροστά στον λόγο που εκφώνησε το 1927 και που έγινε το επίσημο πιστεύω του έθνους ωχριούν οι οποιεσδήποτε ρητορείες του Χρυσισώφ ή του Κάστρο. Εξυμνώντας τα δικά του επιτεύγματα μιλούσε για έξι συνεχείς ημέρες για 36 ώρες και κατόπιν τούτου συνέθεσε έναν τόμο εξακοσίων σελίδων, ένα φαινόμενο αζεπέραστο στην ιστορία της απολυταρχίας».

Η Halide Edir ανταποκρίθηκε εκδίδοντας στην Αγγλία τη δική της εμπειρία από τον πόλεμο με υποτιμητικά σχόλια για τον Μουσταφά Κεμάλ. Αντίθετα, ο Yakup Kadri Karaosmanoğlu αντανakλά το επίσημο αφήγημα με την έκδοση δύο μυθιστορημάτων και συλλογής άρθρων.

Ο Μουσταφά Κεμάλ επέβαλε ριζικές μεταρρυθμίσεις για τη μετάβαση σε ένα σύγχρονο εξευρωπαϊσμένο κράτος με αποκορύφωμα την άμεση αλλαγή από το αραβικό σε προσαρμοσμένο λατινικό αλφάβητο το 1928.

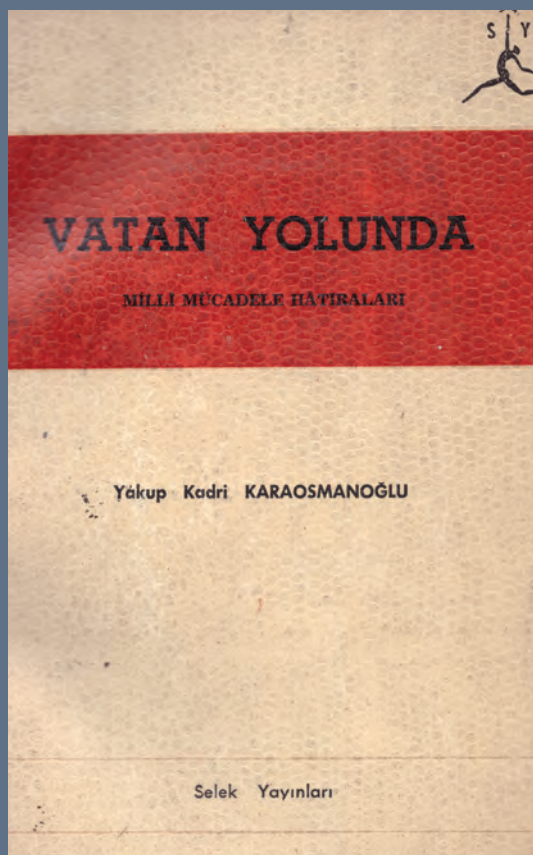
Το Κονάκι των Καραοσμάνογλου στο Akhisar. Συλλογή Kesibe Karaosmanoğlu

The Karaosmanoğlu mansion in Akhisar. Kesibe Karaosmanoğlu Collection

Το 1929 ο Yakup Kadri Karaosmanoğlu ανατυπώνει με το νέο αλφάβητο επιλογή άρθρων υπέρ του Εθνικού Αγώνα που είχε πρωτοδημοσιεύσει στο *İkdam* μεταξύ 1920 και 1922, επιλέγοντας για τίτλο γνωστό σύμβολο του τουρκικού εθνικισμού.

To support the nationalist line, Yakup Kadri reproduced, in 1928, in the new alphabet a collection of articles, which had originally appeared in *İkdam* between 1920 and 1922. He entitled this collection *Ergenekon*, a resonant symbol of Turkish nationalism.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ergenekon*, Κωνσταντινούπολη [1928] 1973. Ιδιωτική Συλλογή Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ergenekon*, Istanbul [1928] 1973. Private collection

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda Millî Mücadele Hâtıraları* [Προς την Πατρίδα: Αναμνήσεις από τον Εθνικό Αγώνα], Κωνσταντινούπολη, 1958. Ιδιωτική Συλλογή Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda Millî Mücadele Hâtıraları* [On the Way to the Motherland. Memories from the National Struggle], Istanbul 1958. Private collection

«Αυτή η μάζα σιωπηλού χείμαρρου ξεχύνονταν από τις γωνιές των δρόμων και κύματα-κύματα ξεχείλιζε στην προκυμαία περνώντας πάνω από τα αποκοιμισμένα ακόμα στα πεζοδρόμια φανταράκια μας. [Το πλήθος] φαινόταν να συγκεντρώνεται απ' όλες τις μεριές στην προκυμαία. Ακούγονταν κάποιες κουβέντες στα ρωμαίικα και φωνές που σου θύμιζαν ικεσία ή κλάμα. Μετά, κάποιες βραχνές στριγκλιές γυναικών και παιδιών. Σε λίγο έφτασα στην περιοχή Yalılar. Ξεκινώντας από το Karataş όλες οι αναμνήσεις μου από το πρόσφατο παρελθόν άρχισαν να σβήνουν. Ήταν σαν να ξαναζούσα την πρώτη μου νιότη. Δεν ήταν μόνο η χθεσινή πυρκαγιά - ήταν λες και η ανακωχή του Μουδρου, η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, η κατάληψη της Σμύρνης, ο εχθρός που έφτασε σχεδόν στις πύλες της Άγκυρας - ήταν σαν μη συνέβη ποτέ καμία από όλες τις εθνικές συμφορές που μας κατέκλυσαν αυτά τα τρία χρόνια. Λες και η χώρα που απλώνεται από τις κοιλάδες του Σαγγάριου μέχρι τις ακτές του Gediz δεν είχε γίνει ένα ατελείωτο ερείπιο παντού με τις καμένες και κατεστραμμένες πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά της. Η αγαλλίαση και η χαρά που ξεχείλισε μέσα μου εξάλειψε κάθε μου βάσανο».

"This mass of a silent torrent gushing out of the street corners was moving in waves towards the waterfront and passed over our soldiers who were still sleeping on the pavements. They appeared to merge in the waterfront. There was some talking in Greek and voices which reminded you of begging or crying. Then a few hoarse screams of women and children. Time came and I arrived in the district of Yalılar; starting from Karataş all my memories from the recent past began to be wiped away. It was as if I was living again the period of my first youth. As if - it was not only last night's fire - the Armistice of Mudros, the occupation of Istanbul, the capture of Izmir, the enemy reaching almost at the gates of Ankara, as if none of all the national tragedies which filled these three years never happened. As if the country which stretches from the valleys of Sakarya to the shores of Gediz had not become an endless ruin throughout with its scorched and razed cities, towns and villages. The overflowing exuberance and joy I felt took away all my sufferings."

THE END OF THE WAR AND THE AFTERMATH

«Γιατί καίγαμε τη
Σμύρνη; Φοβηθήκαμε
ότι αν έμεναν στη θέση
τους τα παραθαλάσσια
αρχοντικά, τα ξενοδοχεία
και τα εσπιατόρια, δεν θα
ελευθερωνόμασταν ποτέ
από τις μειονότητες;»
“Why were we burning
down Smyrna? Were we
afraid that if waterfront
mansions, hotels and
restaurants stayed in place,
we would never be free of
the minorities?”

Falih Rifki Atay, *Çankaya: Atatürk'ün doğumunun ölümüne kadar* [Τσάνκαγια: Από τη γέννηση μέχρι τον θάνατο του Ατατούρκ], Κωνσταντινούπολη [1958] 2009. Ιδιωτική Συλλογή
Falih Rifki (Atay), *Çankaya: Atatürk'ün doğumunun ölümüne kadar* [From the Birth of Mustafa Kemal to his Death], Istanbul [1958] 2009. Private collection

Yakup Kadri
Karaosmanoğlu,
Sodom ve Gomore
[Σόδομα και Γόμορα],
Κωνσταντινούπολη [1928]
2009. Ιδιωτική Συλλογή
Yakup Kadri
Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomore* [Sodom and Gomorrah], Istanbul [1928] 2009. Private collection

Μουσταφά Κεμάλ, *Nutuk*,
Αγκυρα 1927.
Mustafa Kemal, *Nutuk*,
Ankara 1927.

The war ended with the decisive victory of the Kemalists in September 1922 in a whirlwind of destruction and atrocity. Many years after the event, Yakup Kadri and Falih Rifki (Atay) (1894-1971), both fervent supporters of Mustafa Kemal, expressed very different sentiments about the destruction of Smyrna.

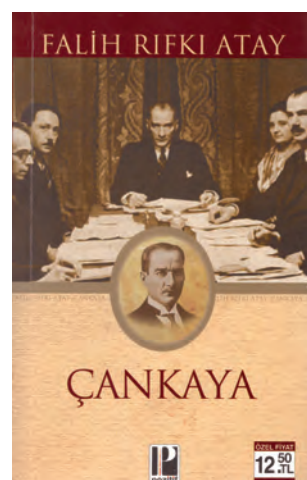
Immediate upheavals followed the end of the war. The Sultan fled to Malta and the Sultanate was abolished. The foundation of the Turkish Republic was proclaimed. In fewer than eighteen months the shadow Caliphate was also abolished and all members of the Ottoman dynasty were exiled.

Political divisions soon emerged. 1926 saw a purge and a consolidation of Mustafa Kemal's monopoly of power. Many, such as Halide Edip, left the country to return only after Mustafa Kemal's death in 1938.

In 1927 Mustafa Kemal gave the long oration, *Nutuk*, imposing his own historical narrative. The British historian, Perry Anderson, wrote: “The speech he gave in 1927 that became the official creed of the nation dwarfed any address by Khrushchev or Castro. Extolling his own achievements, it went on for 36 hours, delivered over six days, eventually composing a tome of 600 pages: a record in the annals of autocracy.”

Halide Edip responded by publishing in England her own experience of the war with unflattering comments about Mustafa Kemal: *The Turkish Ordeal*. Meanwhile, Yakup Kadri, always a passionate supporter of Mustafa Kemal, reflected the official line in two novels and a collection of articles.

Under Mustafa Kemal radical reforms were implemented for the transition to a modern Europeanized state, most strikingly in the abrupt change of the alphabet from Arabic to an adapted form of Latin.

III.4~

Χωρικοί στην Ανατολή, δεκαετία 1920. Ιδιωτική Συλλογή
Villagers in Anatolia, 1920s. Private collection

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΝΕΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ

Στο μεταξύ ο Yakup Kadri Karaosmanoğlu μαζί με άλλους διανοούμενους προσπάθησαν να βρουν ένα ιδεολογικό υπόβαθρο για το Κεμαλικό κράτος, ούτε κομμουνιστικό ούτε καπιταλιστικό, αλλά αυτόχθονο. Δημιουργούν το 1932 το κίνημα *Καντρό* και εκδίδουν το ομώνυμο περιοδικό. Η αρχική εύνοια του Μουσταφά Κεμάλ έγινε απαξία, το *Καντρό* διαλύθηκε το 1934 και ο Yakup Kadri στάλθηκε πρεσβευτής στα Τίρανα.

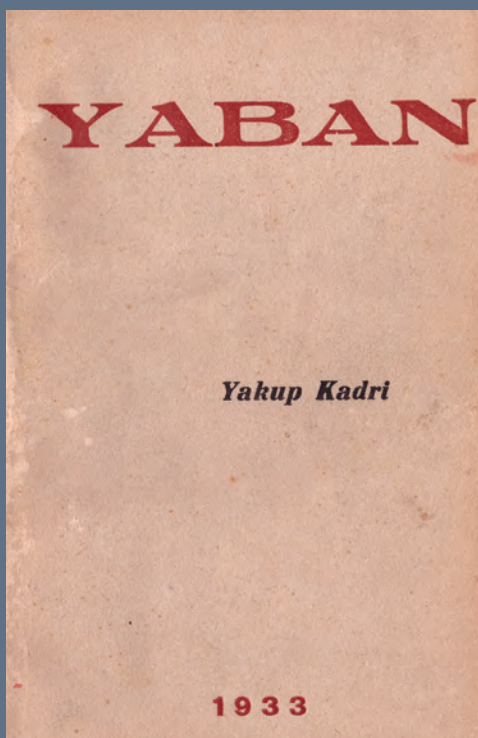
Την ίδια εποχή ο Yakup Kadri εξέδωσε δύο μυθιστορήματα: *Yaban* και *Ankara*. Στο *Yaban* [Ο ξένος] η υπόθεση εκτυλίσσεται στη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου, με θέμα το αβυσσαλέο χάσμα που χωρίζει την τάξη των εξευρωπαϊσμένων διανοούμενων που κυβερνούν την χώρα και των απλών χωρικών της Ανατολής. Στο *Ankara*, ένα συγχρόνως ουτοπικό και σατιρικό μυθιστόρημα, η υπόθεση εκτυλίσσεται στο παρελθόν του πολέμου, στο παρόν της ριζικής μεταμόρφωσης σε δήθεν εξευρωπαϊσμένο κοσμικό κράτος και στο ουτοπικό μέλλον του τέλει συστήματος διακυβέρνησης αυτού του κράτους. Παραμένει, όμως, πάντα άβυσσος για τον διανοούμενο η ψυχή του απλού χωρικού της Ανατολής, πολίτη τώρα του εξευρωπαϊσμένου κράτους.

Η ομάδα του Kadro, 1932 περίπου.

The group of Kadro, ca. 1932.

Ανακτήθηκε από - Retrieved from: [//iyikigormusum.com/cumhuriyet-doneminin-ilk-dergileri-3-kadro-dergisi](http://iyikigormusum.com/cumhuriyet-doneminin-ilk-dergileri-3-kadro-dergisi)

«Η εκμάθηση, η παιδεία, οι καλοί τρόποι περνούν και δεν μπορούν να κάνουν ένα άτομο να αλλάξει όταν το περιβάλλον του παραμένει αναλλοίωτο. Με αυτή την ασήμαντη παρατήρηση μπορούμε να καταλάβουμε γιατί όλα τα κινήματα για μεταρρυθμίσεις και εξευρωπαϊσμό στην Τουρκία έχουν αποτύχει».

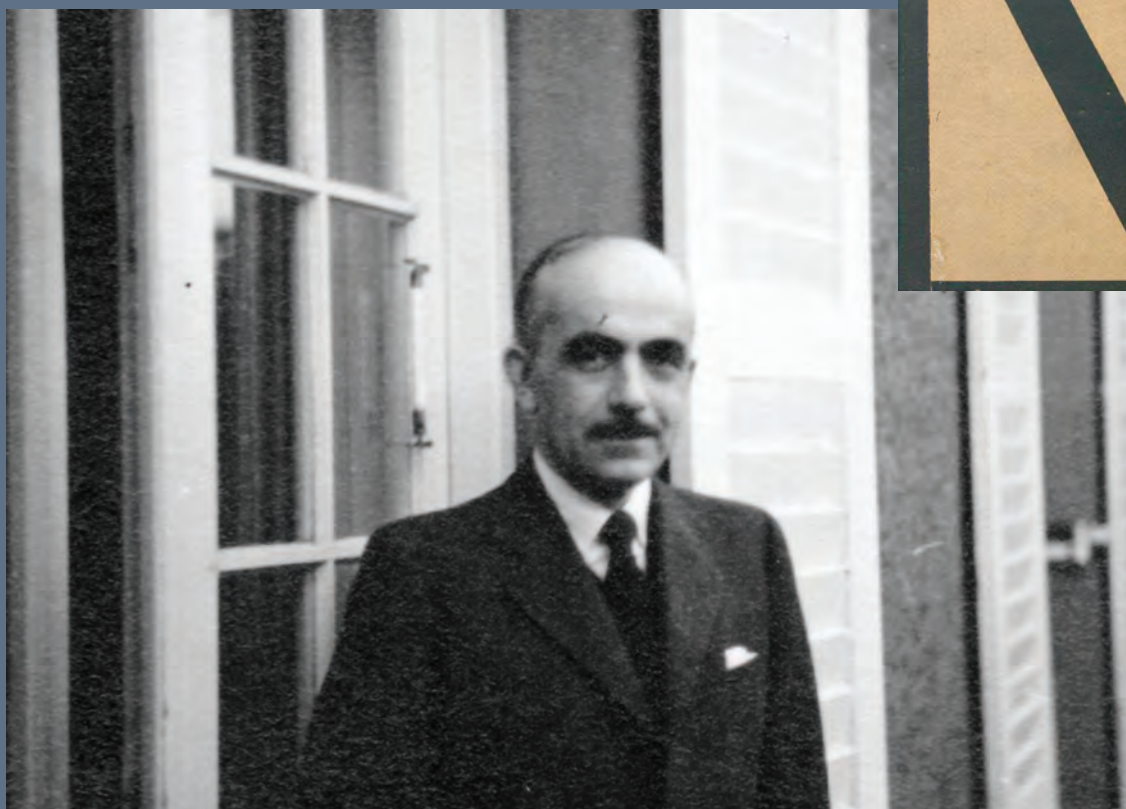
"Instruction, education, good manners are transitory things and it is not possible for the individual to be transformed for the better while the environment remains unchanged. From this insignificant remark we can address the issue of understanding why all the movements for reform and westernisation in Turkey have ended in failure."

Απόσπασμα από: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, Κωνσταντινούπολη 1933. Ιδιωτική Συλλογή

Excerpt from: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, Istanbul 1933. Private Collection

Kadro 1, Άγκυρα 1932.
Kadro 1, Ankara, 1932.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, δεκαετία του 1930. Αρχείο Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Κωνσταντινούπολη
Yakup Kadri Karaosmanoğlu, 1930s. Yakup Kadri Karaosmanoğlu Papers, Istanbul

SEEKING NEW PATHS

Meanwhile, Yakup Kadri and other intellectuals were seeking an ideological foundation for the Kemalist state which would be neither capitalist nor communist, but native. They formed the Kadro movement and published a journal with the same name. The movement was short-lived: Mustafa Kemal's favor soon turned to disfavor. The movement was disbanded and Yakup Kadri was packed off as ambassador to Tirana (1934).

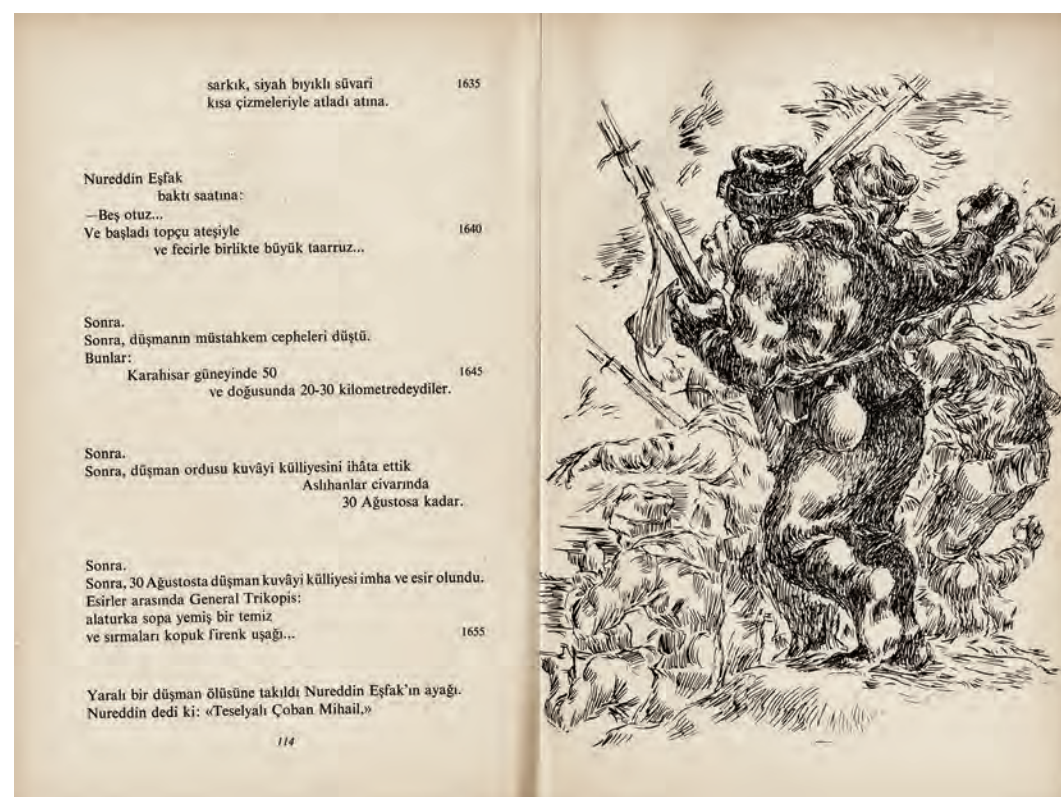
In the same period Yakup Kadri published two novels: *Yaban* and *Ankara*. In *Yaban* [The Stranger] the plot unfolds during the Greco-Turkish War. Its theme is the deep gulf that separates the westernized intellectuals, who govern the country, from the simple villagers of Anatolia. In *Ankara*, a utopian and satirical novel, the plot is set in three periods: the past during the Greco-Turkish War; the present during the transformation into a westernized secular state; and the utopian future of the perfectly organized state. Through all this, nonetheless, the soul of the simple Anatolian remains unfathomable for the westernized intellectual.

«Το πόδι του Εσφάκ
Νουρεντίν σκάλωσε
σ' ένα τραυματισμένο
ετοιμοθάνατο εχθρό.
Είπε ο Νουρεντίν: 'Μιχάλη,
Θεσσαλέ τσοπάνη'
Είπε ο Νουρεντίν: 'Δεν
είμαστε εμείς,
αυτοί που σ' έστειλαν
εδώ είναι αυτοί που σε
σκοτώσαν'».
Λόγια Τούρκου στρατιώτη
σε ετοιμοθάνατο
Έλληνα. Απόσπασμα
από το έπος του Nâzım
Hikmet, *Kuvâyi Milliye* [Οι
Δυνάμεις της Εθνικής
Αντίστασης], Άγκυρα 1968.
Εικονογράφηση Abidin
Dino. Ιδιωτική Συλλογή

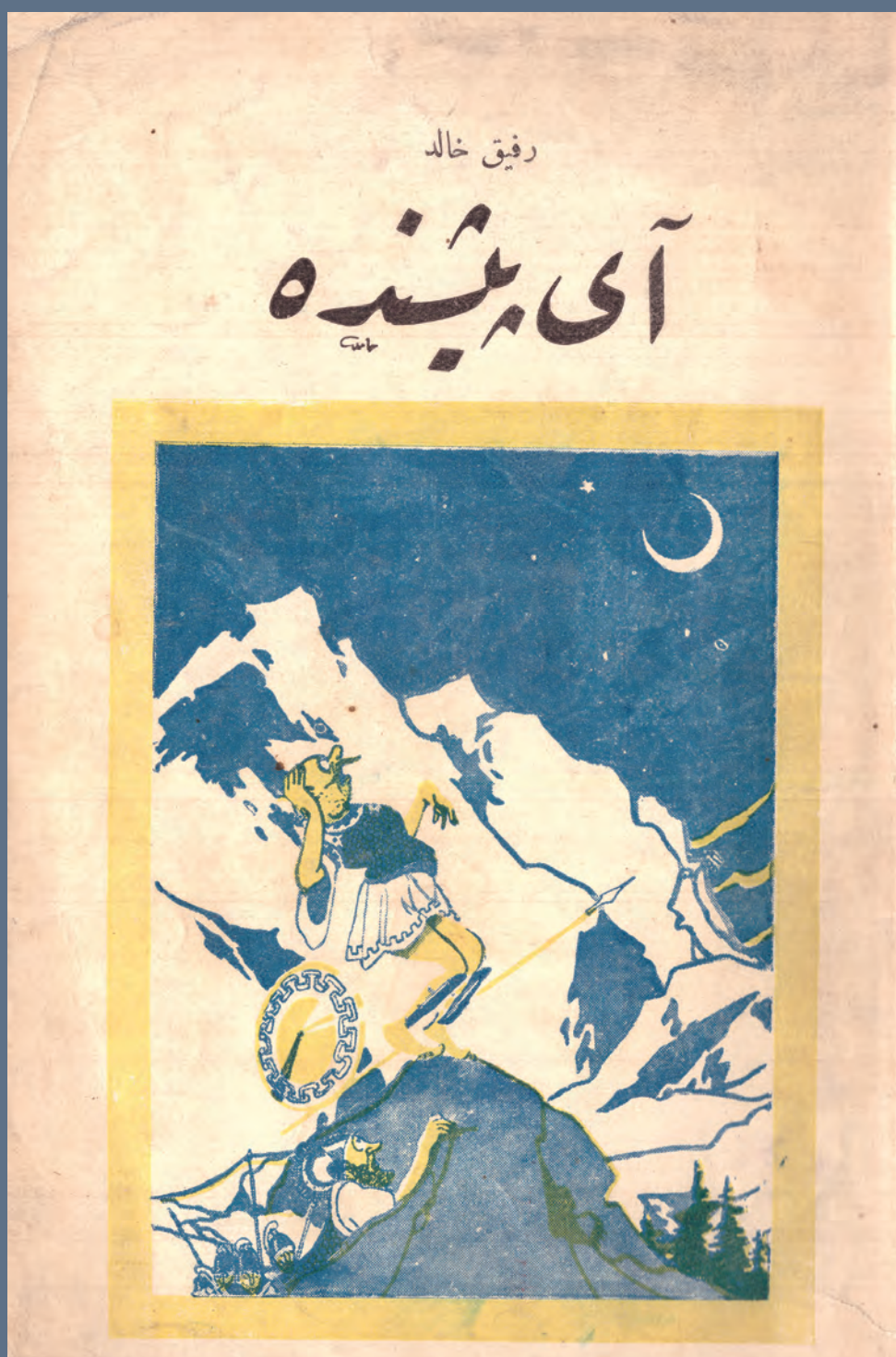
"Eshfak Nureddin's foot got
caught on an injured, dying
enemy.

Said Nureddin: 'Mihali,
shepherd from Thessaly'
Said Nureddin: 'It's not us,
Those who sent you here
are the ones who killed
you.'"

The words of a Turkish
soldier to a dying Greek
soldier. Excerpt from Nâzım
Hikmet's *Kuvâyi Milliye* [The
National Forces], Ankara
1968. Illustrated by Abidin
Dino. Private collection

III.5

Refik Halit Karay, *Ay Peşinde* [Κυνηγώντας το φεγγάρι], Κωνσταντινούπολη 1922. Εικονογράφηση Hamid (Aytaç). Ιδιωτική Συλλογή
Refik Halit (Karay), *Ay Peşinde* [In Pursuit of the Moon], Istanbul 1922. Illustrated by Hamid (Aytaç). Private collection

ΦΩΝΕΣ ΠΟΥ ΑΠΟΣΙΩΠΗΘΗΚΑΝ

Η Συνθήκη της Λωζάνης (1923) προέβλεπε γενική αμνηστία. Εξαιρέθηκαν από αυτήν με επιμονή της Τουρκικής αντιπροσωπείας εκατόν πενήντα άτομα που θεωρήθηκαν ιδιαίτερα εχθρικά στο εθνικιστικό κίνημα και αμέσως εξορίστηκαν. Μεταξύ αυτών θα ήταν και ο Ali Kemal (1869-1922), διανοούμενος και τέως υπουργός (και προπάππους του Άγγλου πολιτικού Boris Johnson), εάν ζούσε. Τον Νοέμβριο του 1922, ο Ali Kemal σφαγιάστηκε ακριβώς όπως λίγο πριν είχε σφαγιαστεί ο Χρυσόστομος Σμύρνης, με ενέργεια του Νουρεντίν Πασά.

Τόσο ο Ali Kemal, με την έντονη κριτική αρθρογραφία του, όσο και ο συγγραφέας Refik Halit (Karay) (1888-1965) με την ανελέητα χιουμοριστική πένα του, θεωρούσαν το Κομιτάτο Ενώσεως και Προόδου απολύτως υπεύθυνο για την κατάρρευση του Οθωμανικού κράτους κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου και είχαν ασκήσει έντονη κριτική στη συνέχιση του πολέμου στην Ανατολή.

Μετά την απαγωγή και αποτροπιαστική δολοφονία του Ali Kemal, ο Refik Halit κατέφυγε στη Βηρυτό και στο Χαλέπι, όπου συνέχισε να δημοσιεύει. Όπως πολλοί άλλοι επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη με την αμνηστία του 1938, μετά τον θάνατο του Ατατούρκ. Στις επανεκδόσεις των έργων του –όπως και της Halide Edip– γίνονται παρεμβάσεις που απαλύνουν την προηγούμενη έντονη αντικεμαλική στάση του.

Η Zabel Yesayan (1878-1943 [;] θύμα των Σταλινικών εκκαθαρίσεων), ήδη γνωστή συγγραφέας με σημαντική πολιτική και κοινωνική δράση, δραπετεύσε από την Τουρκία το 1915. Πέρασε λίγα χρόνια στη Γαλλία και μετά εγκαταστάθηκε στη Σοβιετική Αρμενία. Εκεί το 1934 εξέδωσε το δικό της *Πύρινο Πουκάμισο* για τα βάσανα της αρμένικης φτωχογειτονιάς στο Σκούταρι. Αποσιωπήθηκε και στην Τουρκία και στη Σοβιετική Ένωση.

«Για να αποτρέψει τους Έλληνες από αυτή την πολιτική, αυτή τη γερμανική πολιτική, και να τους κάνει να ταχθούν με το πλευρό της Αντάντ, ένα άτομο, ο Βενιζέλος, εργάστηκε επί σειρά ετών με εξαιρετική οξυδέρκεια και διορατικότητα, ένα, δύο, τρία χρόνια. Χάρη στη βοήθεια από τους Γάλλους και τους Άγγλους, και όχι γιατί έπεισε το ελληνικό έθνος, επέτυχε τον στόχο του, εκθρόνισε τον [βασιλιά] Κωνσταντίνο, πήρε την κυβέρνηση στα χέρια του και έφερε την Ελλάδα στον Μεγάλο Πόλεμο επίσημα και πλήρως στο πλευρό της Αντάντ. Τι έγινε μετά από αυτό; Όλοι γνωρίζουμε. Μακάρι οι Τούρκοι να είχαν καταφέρει να προστατεύσουν τα δικά τους συμφέροντα σε τέτοιο βαθμό κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου! Ένα από τα μεγαλύτερα λάθη μας στη Συνταγματική εποχή είναι το εξής: από την αρχή δεν μπορούσαμε να κατανοήσουμε την πολιτική των διαφόρων εθνότητων μας. Για παράδειγμα, κάναμε τους Ρωμιούς εχθρούς μας επειδή προτιμούσαν τη δική τους εθνότητα από την 'τουρκικότητα,' γιατί είχαν κατά νου την ανεξαρτησία τους και ήθελαν να δουν το έθνος τους ανυψωμένο και ελεύθερο [...]. Μόνο μας καθήκον θα ήταν να κάνουμε τους Ρωμιούς συμπατριώτες μας να αποδεχτούν την αναγκαιότητα του κυριαρχικού μας δικαιώματος. Ωστόσο, αυτή η κυριαρχία θα μπορούσε να είχε εισαχθεί με σύγχρονο, πολιτισμένο και αποδεκτό τρόπο και θα ήταν έτσι και για τους Άραβες, τους Αρμένιους και για τις άλλες εθνότητες. Έχοντας προστατεύσει τα εθνικά δικαιώματα όλων των εθνότητων ξεχωριστά χάρη στη δικαιοσύνη του σουλτανάτου θα είχαμε το πλεονέκτημα να μπορούμε να ζούμε μαζί ελεύθεροι και ευτυχισμένοι».

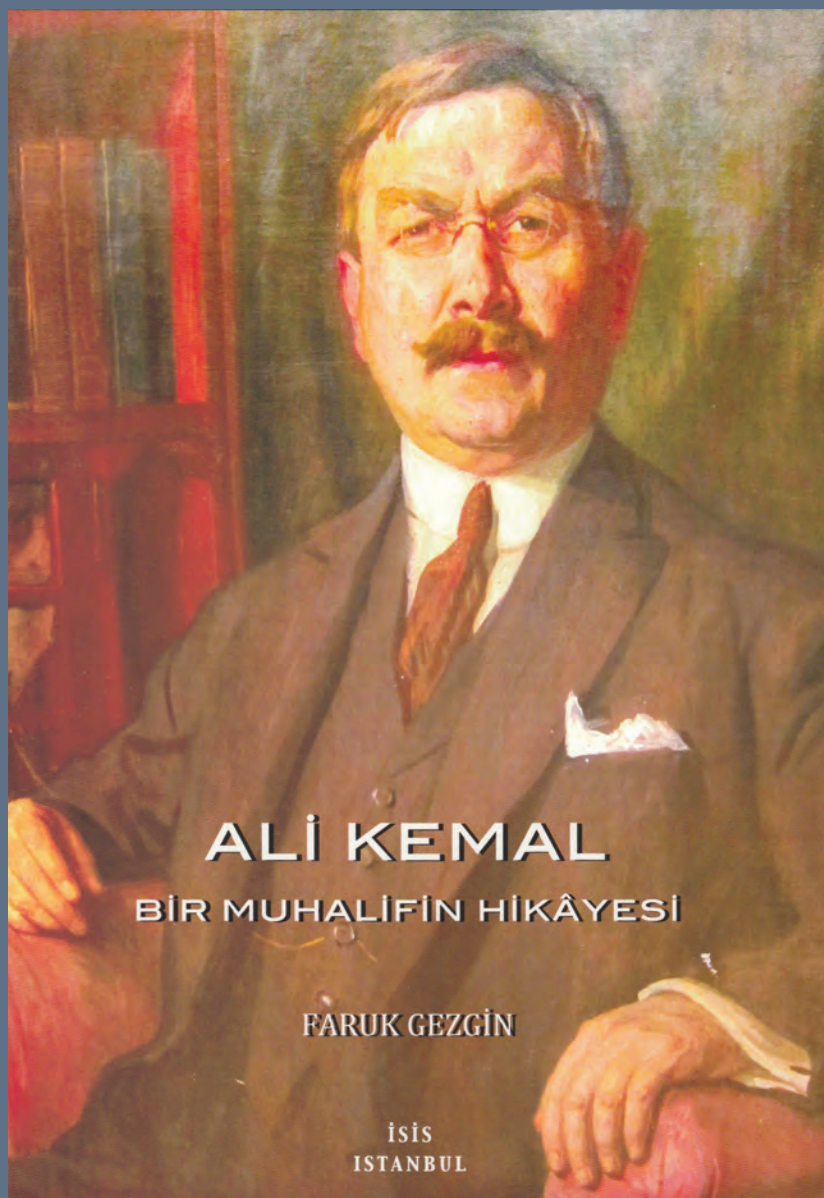
"In order to divert the Greeks from this policy, this German policy, and to make them join the Entente Powers, one individual, Venizelos, worked for a number of years with extraordinary shrewdness and foresight, for one, two, three years; it was because of the actual help from the French and English rather than that from the Greek nation, that he reached his goal, had

Constantine dethroned, took the government into his hands, and brought Greece into the Great War officially and fully on the side of the Entente. What happened after that? We all know. [...]

If only the Turks could have protected their own interests to that extent during the Great War! One of our greatest mistakes in the Constitutional era is this: from the beginning we were unable to grasp the politics of our various nations; for example we made the Rum our enemies because they preferred their own ethnicity to Turkishness; because they were thinking of their independence and wanted to see their nation elevated and free; and we did not think at all that this was a necessity for any conscientious and wise person; the task in hand would only have been to make our Rum compatriots accept the necessity of our right to predominance; however this predominance could have been introduced in a modern, civilised and acceptable way and it would have been so towards the Arabs, the Armenians and the other nations too. Having saved the national rights of each of us thanks to the fairness of the judicial processes of the sultanate we would have the advantage of being able to live together free and happy."

Προσωπογραφία του Ali Kemal από τον Γάλλο ζωγράφο Albert Mille (1872-1946).

Portrait of Ali Kemal by the French painter Albert Mille (1872-1946).

VOICES THAT WERE SILENCED

The Treaty of Lausanne (1923) provided for a general amnesty. Exempted from this at the insistence of the Turkish delegation were one hundred and fifty individuals, who were considered especially hostile to the nationalist movement and were promptly exiled. Among them would have been Ali Kemal, an intellectual and former minister (and great-grandfather of the English politician, Boris Johnson), had he lived. In November 1922, on the initiative of the very same Nureddin Pasha, Ali Kemal was lynched exactly as Bishop Chrysostomos of Smyrna had been shortly before.

Both Ali Kemal with his strongly critical journalism and Refik Halit (Karay) with his merciless satire considered the Committee of Union and Progress responsible for the Ottoman collapse. They maintained a very critical view of the continuation of the war in Anatolia.

After the abduction and repulsive murder of Ali Kemal, Refik Halit fled to Beirut and then to Aleppo, where he continued to publish. Like many others, he too returned to Istanbul with the amnesty granted in 1938, after the death of Atatürk. In subsequent re-versions of his work he toned down his anti-Kemalist stance, just as Halide Edip who had

muted her criticisms of Mustafa Kemal.

Zabel Yesayan (1878-1943 [?]) victim of the Stalinist purges), already a well-known writer with significant political and social activity, escaped from Turkey in 1915. She spent a few years in France, and then settled in Soviet Armenia. There in 1934 she issued her own *Shirt of Flame* in which she described the suffering of the Armenian slum in Skoutari (Constantinople). The book was silenced in both Turkey and the Soviet Union.

Zabel Yesayan, *Огненная Рубашка* [Πύρινο Πουκάμισο], Μόσχα 1936. Μετάφραση από τα αρμένικα Α. Τερ-Μαρτιροσιάν. Σπάνιο αντίτυπο. Ιδιωτική Συλλογή

Zabel Yesayan, *Огненная Рубашка* [Shirt of Flame], Moscow 1936 (translated from the Armenian by A. Ter-Martirosyan). Rare copy. Private collection

Στο αρχείο του Ηλία Βενέζη έχει σωθεί το οπισθόφυλλο από σχολικό του τετράδιο που απεικονίζει τις Κυδωνίες (Αἰβάλι) και τα γειτονικά Μοσχονήσια. Σ' ένα από αυτά, στο Λιος εκτυλίσσεται ένα από τα πιο σημαντικά διηγήματα του Βενέζη, με τον ίδιο τίτλο. ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Ηλία Βενέζη

Among the Venezis Papers is preserved the back cover of one of his school exercise books, which has a picture of Kydonies (Ayvalık) and the adjacent Moschonisia (Ayvalık Islands). One of these islands is the setting for one of Venezis's most impressive short stories, "Lios," the name of the island itself. ASCSA Archives, Elias Venezis Papers

ANΘΟΛΟΓΙΑ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

AN ANTHOLOGY
OF LITERARY TEXTS

ΑΝΑΤΟΛΗ (ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΓΑΜΟ)

του Στράτη Μυριβήλη

Όταν γεννήθηκε ο Στράτης Μυριβήλης (1890-1969) στη Λέσβο το 1890, το νησί ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στους Βαλκανικούς Πολέμους κατατάχτηκε ως εθελοντής, καθώς δεν μπορούσε να στρατολογηθεί επίσημα από το ελληνικό κράτος. Από το 1912 έως το 1922 υπηρέτησε σε όλα τα πολεμικά μέτωπα, με μικρές ανασυλές στο ενδιάμεσο. Ήδη από την εποχή του Μακεδονικού μετώπου θα αρχίσει να δημοσιεύει τις εμπειρίες του σε τοπικές εφημερίδες της Μυτιλήνης, ως διηγήματα και χρονογραφήματα. Από τη Μάχη στο Κιλκίς (1913) είναι εμπνευσμένο ένα από τα καλύτερα διηγήματα του στο *Κόκκινες ιστορίες* (1915) που θα αποτελέσει το προζύμι για το *Η ζωή εν τάφω*, το μυθιστόρημα που τον καθιέρωσε στα ελληνικά γράμματα.

Το καλοκαίρι του 1919, μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ο Μυριβήλης καλείται να υπηρετήσει εκ νέου στον ελληνικό στρατό. Τοποθετείται στα μικρασιατικά παράλια απέναντι από τη Λέσβο, αρχικά στο Δικελί, στη Διμοιρία Αυτοκινήτων του 6ου Συντάγματος. Τον Αύγουστο μεταφέρεται για λίγες μέρες στην Πέργαμο και από εκεί στο Αϊβαλί. Ενόσω στην Πέργαμο θα καταγράψει τις εντυπώσεις του από «τη γνησιώτατη Ανατολίτικη πολιτεία» που θα δημοσιευθούν ένα μήνα αργότερα σε περιοδικό της Μυτιλήνης, *Τα Νιάτα*.

Στο παρακάτω απόσπασμα, ο Μυριβήλης περιγράφει με ζωντάνια και γλαφυρότητα το τοπίο και τους κατοίκους της «πολιτείας», κυρίως Τούρκους, Εβραίους, Αρμένιους και ελάχιστους Έλληνες, μεταφέροντας στον αναγνώστη τη νωχελικότητα της Ανατολής –σαν να μην έχει αλλάξει τίποτα για αιώνες– με τα φαντάσματα των Αττάλων να περιφέρονται από την αρχαία Ακρόπολη στους ανοιγμένους και «ληηλατημένους» τάφους τους στον κάμπο. Διαβάζοντάς το, κανείς νιώθει ότι βρίσκεται κι αυτός μέσα στην Περγαμινή πολιτεία.

Είναι ενδιαφέρον ότι το κείμενο λογοκρίθηκε, χωρίς να γνωρίζουμε εάν αυτό έγινε από τις στρατιωτικές υπηρεσίες του Μικρασιατικού Μετώπου ή στα γραφεία του περιοδικού. Δυστυχώς δεν σώζεται το χειρόγραφο.

✱

Κ’ οι θύμησες, ακοίμητα μελίσσια
γυρνοβολούν στα μαύρα κυπαρίσσια.

Δεν ξέρω γιατί όσες φορές δοκίμασα να συγκεντρώσω τα συναισθήματα που μου γενιούνται απ’ τη μέρα που ζω έτσι σιωπηλά κι απόμερα μέσα σε τούτη τη γνησιώτατα Ανατολίτικη πολιτεία, ένας ρυθμός φτεροκοπά μέσα στους στοχασμούς που γυρεύουνε μορφή κ’ έκφραση, κ’ η θεία ρίμα φυσάει δειλά στα μουσικά καλάμια της πίσω από τις φράσες κι ανάμεσα στις λέξεις. Και μια θλίψη που στάει απ’ τα πλατάνια, μουρμουρίζει πίσω απ’ τις ολάνοιχτες πόρτες των λεηλατημένων σπιτιών, σέρνεται στους ακάθαρτους δρόμους πάνου στα σκισμένα μεταξωτά, τα κατηφεδένια σκεπάσματα με τα μεγάλα κεντητά τριαντάφυλλα, και στα πλούσια χαλκώματα που σκουντουφλάς σε κάθε βήμα. [...]

Κ’ η χώρα!

Ένα παρόξενο μα όχι ευχάριστο ανακάτωμα του νέου κόσμου με τον αρχαίο, που ζει ακόμα τόσο έντονα το λευκό του λείψανο, τεντώνοντας ανάμεσα στα πάθη και στις οδύνες των απογόνων τα μέλη του τα μαρμαρένια τα τσακισμένα. Η προσωπικότητα της σημερινής περγαμινής ζωής, βγαίνει και πάλι κακομοιριασμένη κι αχρημάτιστη απ’ το μακάβριο αγκάλιασμα των αρχαίων μαρμάρων. Αν εύρεις κανέναν απ’ τους εξόριστους Έλληνες κατοίκους θα σου μιλήσει πολλήν ώρα για την Ακρόπολη, και για τ’ αγάλματα και για τους Γερμανούς αρχαιολόγους, και έτσι περαστικά και σύντομα θα δεις κατόπι το τρέμουλο της τραγωδίας του της σημερινής ν’ αλλοιώνει τη φωνή του. Οι Άταλλοι περνούν ακόμα τις νύχτες με τ’ ακριβά τους πέδιλα στα ερημικά σοκάκια της πολιτείας τους, και η φωνή των τάφων και των μαρμάρων, δίνει ίσως τον κυριώτερο τόνο ακόμα κι ακόμα στην Περγαμινή ζωή. Και μέσα στην αρχαία κορνίζα η πιο παρδαλή σύνθεση. Τρεις φυλές ανταμωμένες από τα ζάρια της Μοίρας πάνου στην πεθαμένη πολιτεία, και μαζύ, χωρισμένες από ζήλιες, αντιπάθειες, και θανάσιμες όχτριες. Αδύνατες Εβραϊσες με παράξενα αναδέματα σαν υποτύπωση στεμμάτων. Ζειμπέκια απ’ τα γύρω χωριά με τις παράξενες στολές τους, τη μογγολική γραμμή έντονη στο μούτρο τους, και γέني φυτρωμένο μονάχα στο πηγούνι. Γκαμήλες τεράστιες, σα δημιουργήματα ξεχασμένα από αλλοτινήν εποχή ανάμεσά μας, με άσκημα κεφάλια και τιτανικά μέλη. Περπατάνε σαν υπνοβάτισσες, κι αναχαράζουν αδιάκοπα. Αρμένιδες με μαύρα μάτια και μεγάλες μύτες, Εβραίοι που μόλις τους πλησιάσεις χαμογελάνε σιχαμένα. Τουρκάλες βρώμικες με μικρά πόδια μέσα σε ακαλαίσθητα μαλακά κίτρινα μέστια. Φοράνε ένα είδος απαίσια φαντά πανταλόνια ως τους αστραγάλους, και περνάνε κουκουλωμένες βαριά μες τον φερετζέ τους μ’ όλη τη ζέστη. Και μπρος, πίσω, πάνου, κάτου, δεξιά, ζερβιά, φαντάροι, αξιωματικοί, περίπολες με λόγχη στα όπλα, σάλπιγγες, η μουσική της φρουράς, μερικά αυτοκίνητα. Θάλεγε κανένας πως η νευρικάδα της στρατιωτικής μηχανής έπρεπε να τονώσει μια σταλιά τον παλμό της τριγυρινής ντόπιας ζωής. Δε βαριέσαι. Ο Ανατολίτης Θεός εξακολουθεί να κουνάει από πάνω απ’ την πόλη τις βαμβακένιες φτερούγες του με τον ίδιο τεμπέλικο ρυθμό. Όλ’ αυτά τα σύρτα-φέρτα είνε βιασμένα κακοβαλμένα μάλιστα. Μονάχα ο ρυθμός της γκαμήλας που περπατά ανταποκρίνεται σωστά με τον παλμό της Ανατολής. [...]

Πάνου στην αρχαίαν Ακρόπολη ταμπουρωμένα πίσω απ’ τα μαρμαρένια λουλούδια ενός κιονόκρανου, πεθαίνουνε μελαχροινά νησιωτάκια, αμούστακοι στρατιώτες. Ένας Εβραίος βγαίνει κρυφά απ’ τα λεηλατημένα σπίτια φορτωμένος χαλκώματα και χαλιά περσικά. Δυο χωροφυλάκοι περνάνε δεμένον ένα γέρο τούρκο, που όπως ομολόγησε πετάλωσε με τα χέρια του τέσσερα φανταράκια. Κι ο καφετζής παρέκει για να στυλώσει ένα κουτσό τραπέζι μεταχειρίζεται ένα λευκό πόδι αρχαίου θεού. Κάτου στον κάμπο, στα σπλάχνα τεχνιτών λόφων χάσκουνε οι αρχαίοι τάφοι των ηρώων, λεηλατημένοι από τους ξένους αρχαιολόγους. Εκεί ξεπετάχτηκαν στο φως ακριβά ανθίσματα τέχνης, στεφάνια ολόχρυσα με κλωνάρια βαλανιδιάς και κόμπους από σφυρηλατημένο ατόφιο μάλαμα. Και τ’ αγάλματα λαός. Σ’ ένα τούρκικο σπίτι, να, το ψιλοδουλεμένο σκέπασμα ενός από τα μαρμαρένια πιθάρια που βρήκε ο μπέης στο χωράφι του γιομάτα χρυσά παλαιϊκά τάλαρα. Τα χάρησε στο κουβέρνο, και η Αψηλή Πύλη με τις ρωμαντικές χειρονομίες των Ανατολικών λαών τού όρισε ένα ύψωμα, κι απ’ εκεί όση γη χώρεσε μέσα στον οπτικό του τομέα φορολογείται ως τα σήμερα με τη δεκάτη απ’ τον Τούρκο μπέη. Παρέκει να, η σημερινή τραγωδία, που η φρεσκοματωμένη της μουτσούνα κάνει ακόμα φριχτές γριμάτσες στο στρατοκόπο.

Αυτού πέρα

(Λογοκρισία)

Να παρέκει μες τα πηγάδια και μες τα καταγώγια τα θύματα της ασυγκράτητης οργής και των αντιποίνων. Χρυσά σκεπάσματα και μεταξωτοί τσεβρέδες σκεπάζουν τα λογχισμένα πτώματα. Κάτου από κατηφεδένια ταπέτα παραμονεύουν οι νεκροί, και στην αυλή, δίπλα στα χωμένα του φλουριά κοιμάται πολύ βαριά ο φανατικός αγάς. [...]

Και γύρω γύρω στην τραγική πολιτεία τη διπλόζωη, πάνου στους λόφους που φουσκώνουνε με γυναικίες γραμμές, σηκώνουνται σκούρα, σκοτεινοπράσινα τα κυπαρίσσια. Ολόρθα και μυτερά σαν χλωροί μιναρέδες. Σιωπηλά, αυστηρά και ήρεμα σα φριχτοί μαρτύροι. Με τον τόνο της αιωνιότητας που τους δίνει η δεντρίσια ακινησία τους και τα αιώνια νιάτα της πρασινάδας τους, θαρρείς πως στάθηκαν εκεί απ’ το θεμέλιωμα της πολιτείας μελετώντας βουβά όλη της τη ζωή με τις παράξενες περιπέτειες. Κυτάνε ψηλά προς την Ακρόπολη τους ακέφαλους θεούς. Αφουγκράζονται κατά τ’ αρχαίο θέατρο τους αντίλαλους των στίχων που παραπαίνουν ακόμα μέσα στα χάη των καιρών. Βλέπουνε στα πόδια τους την πόλη, την τραγική Ελληνοπούλα-Ανατολίτισσα, που μυρίζει δυνατά αίμα και λαγνεία. Και δε μιλάνε. [...]

«Ανατολή (Εντυπώσεις από την Πέργαμο)»,
Τα Νιάτα, Χρονιά Α΄, Μυτιλήνη,
 15 του Σταυρού [Σεπτεμβρίου] 1919, αριθμ. 10-11, σ. 89-91.

ΤΟ ΛΙΟΣ του Ηλία Βενέζη

Ο Ηλίας Βενέζης (1904-1973) πρωτοδημοσίευσε «Το Λιος», μαζί με άλλα διηγήματα, στη συλλογή *Μανώλης Λέκας* το 1928. Διαδραματίζεται λίγα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, με κεντρικό ήρωα έναν νεαρό «σακάτη» ψαρά, πρόσφυγα από το Αϊβαλί, ονόματι Πέτρος ή «Νυχτερίδας», ο οποίος λόγω οικονομικής ανέχειας αναγκάζεται να ψαρεύει εκτός ελληνικών συνόρων, στις πλούσιες θάλασσες των μικρασιατικών παραλίων. Σε μια εξόρμησή του στο Λιος, ένα από τα νησάκια κοντά στο Αϊβαλί, αιχμαλωτίζεται από μια ομάδα Τουρκοκρητικών ψαράδων στην οποία ανήκει και ένας Τούρκος στρατιώτης. Το κύριο μέρος της ιστορίας αφορά στον φιλικό διάλογο που αναπτύσσεται ανάμεσα στον «Νυχτερίδα» και τους Τούρκους ψαράδες, τότε στα ελληνικά και τότε στα τουρκικά, με τους Τούρκους να αναπολούν με νοσταλγία τη ζωή που αναγκάστηκαν να αφήσουν στην Κρήτη. Η κοινή μοίρα που συνδέει τους Τουρκοκρητικούς ψαράδες και τον «Νυχτερίδα» –όλοι ξεριζωμένοι πρόσφυγες– δρα προς όφελος του Έλληνα ψαρά. Οι Τουρκοκρητικοί πείθουν τον Τούρκο στρατιώτη να μην συλλάβει τον «Νυχτερίδα» αφήνοντάς τον να γυρίσει πίσω στην οικογένειά του, στη Λέσβο.

Ο Βενέζης δημοσίευσε «Το Λιος», με παραλλαγές, άλλες δύο φορές, το 1941, ως μέρος της συλλογής *Αιγαίο*, και το 1961 σε τεύχος της *Νέας Εστίας*. Στην έκδοση του 1941 αφαιρεί ό,τι έχει σχέση με ελληνικές ακρότητες, όπως τη σκηνή όπου ο «Νυχτερίδας» αποτελείώνει με μια πέτρα έναν Τούρκο «φουκαρά» στο λιμάνι της Θερμής. Η σκηνή επανέρχεται στην έκδοση του 1961. Προλογίζοντας την τελευταία έκδοση του διηγήματος, σχεδόν σαράντα χρόνια μετά την πρώτη γραφή, ο Βενέζης θα γράψει: «Υστερα από τόσα χρόνια ξαναβλέπω πόσο αυτές οι σελίδες δεν έχουν καθόλου μίσος, κι ας γράφτηκαν όταν η πληγή ήταν ανοιχτή. Αισθάνομαι γι’ αυτό ησυχία πολλή.»

Το παρακάτω απόσπασμα που αφηγείται το περιστατικό της σύλληψης του Έλληνα ψαρά, προέρχεται από την έκδοση του 1941 (εικονογραφημένη από τον Γιώργο Βακαλό).

✱

Το τούρκικο δεν ήταν περιπολικό. Ήταν μια ψαράδικη βάρκα και μέσα ήταν, μαζί με τους ψαράδες, ένας μονάχα στρατιώτης που τον είχαν στείλει να ρίξει μια ματιά κατά το Λιος.

Βγήκαν όλοι στη στεριά.

Οι Τούρκοι ψαράδες ήταν κρητικοί πρόσφυγες, και η Νυχτερίδα πήρε κουράγιο όταν άκουσε να του μιλούν ρωμέικα. Ο στρατιώτης ήταν πολύ θυμωμένος και πολύ άγριος, φώναζε, βλαστημούσε και χτυπούσε τον ήσυχο αέρα του Λιος, μοναδικός άρχοντας όπως ήταν την ώρα εκείνη στο γυμνό νησάκι.

–Και ποιος σας φταιεί; λέγανε στο νέο αιχμάλωτο οι κρητικοί ψαράδες. Εσείς πάτε να βγάλετε τα μάτια με τα ίδια σας τα χέρια. Άντε τώρα, τραβάτε τα.

Η Νυχτερίδα συνήρθε γρήγορα. Θα μπορούσε μάλιστα να περηφανευτεί πως η κρίσιμη ώρα τον βρήκε έτοιμο, με σκληρή καρδιά, ή τουλάχιστο με καρδιά που έκανε ό,τι μπορούσε για να φανεί σκληρή και να μη χτυπά. Δεν του ερχόταν να αρχίσει τις κλάψες και τις ικεσίες, να τους πει πως ό,τι έγινε ήταν γιατί η θάλασσα τους πήρε τα δίχτυα τους, να τους πει για το χρέος, για ένα άσπρο κεφάλι και μια φαμίλια που περίμενε εκεί, στην άλλη γαλάζια ακτή.

Απαντούσε στις ερωτήσεις τους ξερά, κοφτά, με περηφάνεια.

–Είχαμε ανάγκη, είπε μόνο με χαμηλωμένο πρόσωπο.

Κάθισαν στην ακρογιαλιά. Ήταν ένα γαλάζιο ήσυχο πρωί. Ο στρατιώτης έβγαλε και τύλιξε τσιγάρο. Έπειτα πρόσφερε την καπνοσακούλα του και στους κρητικούς ψαράδες. Έπειτα δίστασε λίγο, και πρόσφερε και στον αιχμάλωτο να κάμει τσιγάρο.

–Ε, κάμε κι εσύ, είπε συγκαταβατικά.

Η Νυχτερίδα κοντοστάθηκε. Ο στρατιώτης τότε μόλις το πρόσεξε πως το ένα χέρι του αιχμαλώτου ήταν κομμένο.

–Ολέν, σακάτης είσαι; τον ρώτησε.

Πήρε την καπνοσακούλα και έγενεψε καταφατικά. Ο στρατιώτης τον κοίταξε με υποψία:

–Είναι απ’ τον πόλεμο;

–Ναι, απ’ τον πόλεμο.

–Δικοί μας;

–Δικοί σας.

–Α, έτσι. Ποιος σας έφταιγε; Καλά να πάθετε!

Ο αιχμάλωτος αισθάνεται τότε την ανάγκη να δώσει πίσω την καπνοσακούλα, χωρίς να την ανοίξει. Ο στρατιώτης μη καταλαβαίνοντας ξαφνιάστηκε:

–Α, δεν μπορείς να στρίψεις τσιγάρο μ’ ένα χέρι; λέει με μαλακώτερη φωνή. Τύλιξέ του εσύ! κάνει σ’ έναν ψαρά απ’ τους κρητικούς.

Του τύλιξαν τσιγάρο. Για λίγο έπαψαν να μιλούν, φουμέρνοντας. Το αέρι έπαιρνε τον καπνό, τον διάλυε μες στη δροσιά, τον έκανε γαλάζιον αιθέρα. Ο στρατιώτης πάλι κάτι σκέφτηκε: Ο αιχμάλωτος τού μιλούσε τούρκικα. Πού τα έμαθε;

–Είμαι ανατολίτης, του αποκρίθηκε.

–Άλλη φορά ήρθες εδώ; Ξέρεις το μέρος;

–Είμαι από τούτα τα μέρη.

–Α, είμαστε και στα λημέρια σου! Συμπέρανε ο στρατιώτης σα να έμπαινε σε κανένα σπουδαίο νόημα. [...]

Γύρισε η κουβέντα. Ο στρατιώτης παρακάλεσε τους κρητικούς ψαράδες να μιλάνε κι εκείνοι τούρκικα για να καταλαβαίνει κι αυτός.

–Ε, πώς τα περνάτε με τον Έλληνα; Ρώτησαν τον αιχμάλωτο οι ψαράδες.

–Πρόσφυγες είμαστε, η ζωή είναι δύσκολη, τους αποκρίθηκε.

–Κι όμως εμείς είμαστε πολύ καλά, κάτω στο νησί, πριν φύγουμε, παρατήρησαν οι κρητικοί.

–Κι εμείς, μήπως δεν είμαστε καλά στον τόπο μας πριν φύγουμε;

Οι κρητικοί άνοιξαν τότε τρικούβερτη κουβέντα για τη στρωτή ζωή που ήταν εκεί κάτω, στο

νησί, πριν φύγουν με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι ελιές ήταν έτσι, τα δέντρα ήταν έτσι, η θάλασσα ήταν έτσι, οι άνθρωποι ήταν έτσι. Θυμήθηκαν ακόμα πως ένας χριστιανός είχε κάμει στο χωριό το τζαμί τους, επειδή όλοι οι τούρκοι κάτοικοι του τόπου ήταν πολύ φτωχοί και δεν είχαν τον τρόπο να στεγάσουν τον προφήτη τους. [...]

Σηκώνεται. Όμως οι ψαράδες της Κρήτης δε σαλεύουν. Ο ένας ξύνει το κεφάλι του, σα να θέλει κάτι να πει και το σκέπτεται. Η ατμόσφαιρα από την κουβέντα είναι ακόμα θερμή και φιλική. Τέλος ο κρητικός φάνηκε σα να το πήρε απόφαση.

–Εμ-σερί [πατριώτη], λέει στον στρατιώτη. Εμ-σερί...

Κόπηκε. Ο στρατιώτης κάνει αδιάφορος ένα δύο βήματα επί τόπου, να ξεμουδιάσει.

–Τι είναι; λέει.

–Εμ-σερί... κάνει, παίρνοντας θάρρος ο τούρκος ψαράς. Φουκαράς είναι, σακάτης είναι, τι λες; Α, έτσι; Όχι. Όχι. Είναι στρατιώτης και πρέπει να κάμει το χρέος του. Είναι ο κυρίαρχος. Κινά το κεφάλι του αρνητικά:

–Όχι, καταλαβαίνω τι πας να πεις, σύντροφε. Αλλά όχι, δεν γίνεται.

–Τίποτα δε χάνει κανείς από το Θεό, λέει παρακλητικά ο κρητικός. Θα δεις καλή πατρίδα αδερφέ μου. Άφησέ τον!

–Όχι, όχι, επίμενε ακόμα ο στρατιώτης. [...]

Ο νέος ψαράς έστεκε ολότελα χαμένος. Ό,τι γινόταν ήταν απίστευτο.

–Ναι, ναι, έλεγε ο κρητικός, ενώ πλησίαζε τον αιχμάλωτο και τον έσπρωχνε να φύγει, βλέποντας κατάματα το στρατιώτη, σα να βυθομετρούσε το παιχνίδι που γινόταν στην καρδιά του.

Ο κυρίαρχος κοίταξε από ένστιχτο, γύρω του, μη τυχόν είναι κανείς και βλέπει. Ήταν ερημιά. Στάθηκε ακίνητος μια στιγμή, ύστερα πήρε βαθειά ανάσα, έκαμε μισή στροφή, και τίναξε κάτω, με δύναμη το χέρι του.

–Άι σιχτίρ! βλαστήμισε, θέλοντας να κρύψει την αδυναμία του, επειδή όλοι οι άνθρωποι θέλουν να κρύβουν την αδυναμία τους.

–Φεύγε! Γρήγορα! Γρήγορα! Λέει ο κρητικός στη Νυχτερίδα, σπρώχνοντάς τον δυνατά.

Ολότελα χαμένος, ζαλισμένος χίμηξε προς τη βάρκα του, σήκωσε το μαδέρι του και σίαρε το πανί.

–Ε! του φωνάζει απ’ τη στεριά ο κρητικός. Κοίταξε, σακάτη, να μην ξαναπατήσεις το ποδάρι σου εδώ! Αλλάχ ισμαλαντίκ!

–Αλλάχ ισμαλαντίκ! Φωνάζει με άγρια φωνή κι ο χριστιανός ψαράς.

Το αεράκι φυσούσε γενναία. Η Νυχτερίδα μες στο θόρυβο της θάλασσας που σπούσε στη βάρκα ακούει μια τουφεκιά. Μήπως του ρίχναν; Όχι, ένα γλάρος, ως εκατό μέτρα δεξιά του, έτρεχε πάνω στα μικρά κύματα, σα να τα έγλειφε. Ύστερα, με την τουφεκιά τινάχτηκε λοξά, πολύ λίγο, έκαμε να πετάξει ψηλότερα μες στο κενό, αλλά λύγισε κι έπεσε απότομα μες στο κύμα, χωρίς να ξανασηκωθεί.

Ο στρατιώτης, στη στεριά, κατέβασε το τουφέκι. Θέλησε να βρει μια δικαιολογία, ρώτησε τον εαυτό του γιατί χτύπησε το πουλί, μα δεν μπορεί να δίνει κανείς πάντα μια απόκριση. Μήτε στον εαυτό του. Αισθανόταν μονάχα να είναι λυπημένος, γεμάτος φούρκα, αναστατωμένος, αυτό ήξερε.

Πρόσεξε για λίγο αφαιρεμένος τον τόπο όπου έπεσε το πουλί και είδε μια στιγμή την άσπρη φτερούγα που έπλεε. Ώσπου χάθηκε στο κύμα.

–Άι σιχτίρ! βλαστήμησε πάλι.

Αιγαίο. Διηγήματα,
Αθήνα: Πυρσός 1941, σ. 97-105.

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΡΙΖΕΣ

της Τατιάνας Δ. Σταύρου

Η Τατιάνα Αδαμαντιάδου Σταύρου (1899-1990), γεννημένη και μεγαλωμένη στην Κωνσταντινούπολη, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα δύο χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Γίνεται γνωστή στους λογοτεχνικούς κύκλους το 1933 με τη δημοσίευση της συλλογής διηγημάτων *Εκείνοι που έμειναν*. Τρία χρόνια αργότερα θα καθιερωθεί με το μυθιστόρημα *Οι πρώτες ρίζες*, το πρώτο που εκδίδεται με θέμα την εγκατάσταση των προσφύγων. Ο κριτικός Τέλλος Άγρας θα το χαρακτηρίσει ως «το έπος της προσφυγιάς», ενώ ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, πιο διστακτικός στην κριτική του, θα παρατηρήσει ότι το θέμα της προσφυγιάς δεν είχε βρει «ακόμη τον ιστορητή του».

Χρόνια αργότερα, ο Ηλίας Βενέζης σε συνέντευξή του θα αποκαλύψει ότι γράφοντας τη *Γαλήνη* ακολούθησε «το δρόμο που άνοιξε με τις *Πρώτες ρίζες* η αγαπητή μου κ. Τατιάνα Σταύρου». Οι δύο συγγραφείς διατηρούσαν αλληλογραφία, με τη Σταύρου να ασκεί κριτική, με το θάρρος της φιλίας τους, στο αφαιρετικό ύφος του Βενέζη: «Αφαιρείς με τη σιωπή σου την τραγικότητα την έμφυτη των πραγμάτων. Η εικόνα της βροχής όπου η γυναίκα πιστή στο καθήκον πνίγεται χάριν αυτού του κρυμμένου θεού και η επιστροφή του μοναδικού αιχμαλώτου θα ήταν απείρως συγκλονιστικότερες αν κάπως δυνάμωνες το λεκτικό σου αντί να το ξεχρωματίσεις». Στο δικό της μυθιστόρημα οι γυναίκες (η Εύα, η Μάρθα, η Καλλιώ, η Μαρίτσα) είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο, γιατί αυτές σήκωσαν όλο το βάρος της προσφυγιάς. «Η προσφυγιά είναι γυναίκα» έγραψε ο Άγρας.

Το παρακάτω απόσπασμα προέρχεται από ένα γράμμα της Άννας προς την ανιψιά της Εύα. Η Εύα που εργαζόταν στην Κηφισιά ως οικοδιδασκάλισσα είχε ανακοινώσει στη θεία της ότι ήθελε να φύγει από το εύπορο σπίτι στο οποίο προσέφερε τις υπηρεσίες της και να διοριστεί δασκάλα στην ελληνική επαρχία. Η θεία αποδοκιμάζοντας την απόφαση της Εύας θεωρεί ότι η ανιψιά της, ζώντας στην Κηφισιά, αιθεροβατεί και δεν έχει εικόνα της κατάντιας των προσφύγων, κυρίως των γυναικών, στις πόλεις.

✱

Ο θείος σου βλέπει γυναίκες απ’ τη Μικρασία –ωραιές, ευγενικές με γυριστά ματόκλαδα σαν της κυρίας Βέρας σου– να διαλαλούνε στους δρόμους κουλουράκια ή καμμιά πετσέτα και σε-ντόνι που γλύτωσαν απ’ τη φωτιά. Κυλιούνται απ’ την αυγή ως τη νύχτα αλλαλιασμένες, θλιβερές, παράταιρες με ό,τι υπάρχει γύρω τους. Ακόμη συναντά εμπόρους σαν εκείνονα που συλλογιούνται αν θα μπορούσαν να γίνουνε γκαρσόνια ή κάτι τέτοιο, που νάχουν την ελπίδα ότι στο τέλος της ημέρας θα βγει ένα μεροκάματο εργατικό.

Μη μου μιλείς λοιπόν για νοσταλγίες και παρελθόν. Τώρα που τέλειωσαν τα λεφτουδάκια του καθενού πάνε ξεχάστηκαν όλα αυτά. Μελαγχολείς σαν έχεις κεραμίδι πάνω απ’ το κεφάλι σου και στα ποδάρια σου παπούτσι. Σε πολλούς κιόλας λείψανε, για μας κοντεύει η ώρα. Θα το κατεβούμε το σκαλί ένα-ένα, όσο να φτάξουμε πια εκεί που δεν υπάρχουν επιθυμίες και λεπτότητες.

Εκεί όπου γίνεσαι ένα πλάσμα δίχως γένος, δίχως ανθρωπιά με μόνο ένα στομάχι που πρέπει να γεμίσει σώνει και καλά.

Και όταν το συλλογιούμαι το κατάντημα που μας μέλλεται, έρχεται ώρα που μακαρίζω αυτούς που την κατρακυλήσανε τη σκάλα και δε θα την κατεβαίνουνε σιγά-σιγά όπως εμείς. Σέρνουνται τώρα λυτρωμένοι από τις προλήψεις που θ’ αποχωριστούν με κόπο οι άλλοι. Τότε βλέπω γύρω μου τα έπιπλα, τα πράγματα, κι αρχίζω να τα νοιώθω γελοία και περιττά. Σαν τι προορισμό θάχουν εκεί που θα βρεθούμε σε παρακαλώ, όλα αυτά; Ο μεγαλόπρεπος μπουφές θα παριστάνει τον ξεπεσμένο βασιλιά στο μικρότερο σπίτι που θα πάμε. Δεν είναι που δε θα χωρά μα δε θάχει πια και κανένα νόημα. Θ’ απομένει να στέκεται απομεινάρι μιας εποχής σα ντοκουμέντο για λόγους πλέον ιστορικούς!

Μόλις τελειώσει το συμβόλαιό μας φεύγουμε από τη μονοκατοικία αυτή. Θυμάσαι πόσο μικρή και στενόχωρη μας φάνηκε όταν ήρθαμε; Κι ακόμη σαν κατεβείς δε θα βρεις τη θραφερή Βασιλική να σου ανοίξει. Είναι μεγάλη πολυτέλεια η υπηρέτρια και μούρχεται λίγο σαν ανήθικο να θέλω παραχέρι. Άλλες γυναίκες σαν εμένα δουλεύουν έξω από το σπίτι για να ζήσουνε. [...]

Μη νομίσεις ότι πονώ για όλα αυτά που σου λέω. Τάχω τόσο συνηθίσει μέσα μου που τα κοιτώ κατάματα και δε δειλιάζω. Το γράμμα σου έγινε αφορμή και τα ξεστομίζω. Αναμετρώ πως δεν μπορεί να γίνει αλλιώς. Όχι μόνο για μας, αλλά για τον κόσμο ολον που πρέπει να ριζώσει εδώ. Χρειάζεται αγώνας να μπηχτείς μέσα σε τούτη την άσπρη, ξερή γη. Θέλει να σκάψεις με τα νύχια, με τα δόντια, με όλα σου τα δυνατά, για να στεριώσεις μια ζωούλα φτωχικιά, χωρίς ανάμνησες. Είναι στιγμές που νοιώθω σα να μην είμαι άνθρωπος παρά γίνουμαι δέντρο. Προσπαθώ κι αγκομαχώ να χώσω βαθειά όσο μπορώ τις ρίζες μου, να ρουφήξω με τα τρεμάμενα κλωστένια στομάτά μου λίγη δροσούλα. Λίγη που να καταφέρω να βασταχτώ ίσως κι αντιπαλέψω στους ανέμους. Σκέπτομαι τα παιδιά μου. Κανένα τους σα μεγαλώσει δε θα υποπτευτεί την αγωνία μας. Θα τα διαβάζουνε τα όσα γίνανε στην ιστορία τους όπως εμείς μαθαίναμε την Κιβωτό του Νώε. Όμως πάλι δεν ξέρω αν θάβρισκα το θάρρος που με στυλώνει σήμερα αν δεν είταν γύρω μου αυτά τα τρία πλάσματα. Νοιώθω με φόβο και λαχτάρα πως εμείς θα είμαστε οι πρώτες ρίζες! Αυτά, οι πρώτοι ανθοί, θα λουλουδίσουν ή θα μαραζιάσουνε ανάλογα με τα δικά μας αγκομαχητά. Αν θα βαστάξουμε, αν δε μας τσουρουφλίσει ο ήλιος που καίει σαν φοβέρα πάνω από τις χλωρές ζωές μας.

Μου λένε ότι ακόμη δεν είδα τίποτα. Η πρώϊμη ζέστη η τωρινή, δεν είναι παρά ένα «γλυκύ προοίμιον» όπως ονόμαζαν οι Βενετσιάνοι το πρώτο τους βασανιστήριο. Σπάνανε για καλή αρχή το χόντρο της μύτης.

Γλυκύ προοίμιον λοιπόν, η φλόγα που μ’ αρπάζει από τα μάτια μόλις ανοίξω. Και θα βαστάξει μήνες και θα φουντώσει ακόμα όσο το καλοκαίρι προχωρεί. Κ’ εμείς πρέπει να ζούμε και να παλεύουμε. Ο Βασίλης να βολοδέρνει στους δρόμους δίχως γραφείο ν’ ακουμπήσει. Δουλειές του ποδαριού! Όποιον πρόσφυγα ρωτήσεις έτσι θα σ’ απαντήσει: Δουλειές του ποδαριού! Και εκείνος που τ’ ακούει δεν υποψιάζεται καν τι ξεθέωμα, τι ιδρώτας κρύβεται από κάτω. Για να βαστάς όμως, ν’ αντέχεις στον καθημερινό κάματο, ρίχνεις φορτίο, κάνεις αβαρίες, όσο που αγάλια-αγάλια καταντάς αγνώριστος και στα δικά σου μάτια ακόμη. Αυτού θα φτάσουμε όλοι, μόνο «παρακαλώ τους Θεούς όποιοι κι αν είναι» να μας δώσουν την αντοχή να φτάσουμε.

Οι πρώτες ρίζες,
Αθήνα: Κύκλος 1936, σ. 240-244.

Η ΛΙΜΝΗ

του Γιώργου Θεοτοκά

Ο Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966) συμπεριέλαβε το διήγημα «Η Λίμνη» στη συλλογή *Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες* που δημοσιεύτηκε το 1937. Το διήγημα φέρει ημερομηνία ολοκλήρωσης το 1935. Μέσα από την προσωπική ιστορία του κεντρικού ήρωα, Πέτρου Χαλκιά, ο Θεοτοκάς καταπάνεται με τα πιο σκοτεινά στρώματα της ανθρώπινης ύπαρξης που σε συνθήκες πολέμου μπορούν να οδηγήσουν σε ακραίες και καταστροφικές συμπεριφορές. Επαγγελματίας πολεμιστής, ο Χαλκιάς «έμελλε να φορεί, περίπου ακατάπαυστα, τη στολή εκστρατείας απάνω από δέκα χρόνια», από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή (1912-1922). Αμοραλιστής και τυχοδιώκτης, ο ήρωας του Θεοτοκά περιγράφεται ως «ασυγκράτητο όρνεο» στη ζούγκλα του πολέμου, έχοντας απεκδυθεί και τα τελευταία ίχνη ανθρωπισμού, με αποκορύφωση τον βιασμό της ανυπεράσπιστης Τούρκισσας στο Ουσάκ. Αλώβητος και χωρίς τύψεις, θα συνεχίσει τη ζωή του μετά την ήττα του 1922 αποκτώντας πλούτο, δύναμη και φήμη, χωρίς να αισθανθεί ποτέ «ύστερα από δύο δεκαετίες στην πρώτη γραμμή της φωτιάς [...] άλλη χαρά εξόν από την άμεση ζωϊκή χαρά της μάχης, της νίκης, της ατομικής του βίαιης επιβολής». Θα αυτοκτονήσει χρόνια αργότερα πέφτοντας στα παγωμένα νερά μιας ελβετικής λίμνης.

Στις ευνοϊκές κριτικές της εποχής για τον *Ευριπίδη Πεντοζάλη*, «Η Λίμνη» περνάει σχεδόν απαρατήρητη, παρόλο που ο Πέτρος Χαλκιάς αποτελεί ένα από τα καλύτερα μυθοπλαστικά πορτρέτα του Θεοτοκά. Δεδομένου ότι η συλλογή δημοσιεύθηκε εν μέσω της δικτατορίας Μεταξά, οι κριτικοί μάλλον απέφυγαν να σχολιάσουν ο,τιδήποτε αμφισβητούσε ή αμαύρωνε την εθνική συνείδηση.

Το παρακάτω απόσπασμα βρίσκει τον Πέτρο Χαλκιά μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, στην αρχή της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

✱

Έκανε τον πόλεμο των χαρακωμάτων ως το τέλος. Ξεκουράστηκε λίγο καιρό στην Πόλη, μες στην ομαδική τρέλλα των επινικείων και στην πρόσκαιρη πραγματοποίηση των βυζαντινών θρύλων, χάρηκε ό,τι πρόφτασε να χαρεί στις όχθες του Κερατίου και του Βοσπόρου. Στην τρέλλα των Ελλήνων είχε κιόλας προστεθεί η τρέλλα των πρώτων Ρώσων εξορίστων, που φεύγανε από τη φωτιά της Επανάστασης σα λυσσιασμένα κοπάδια και ριχνόντανε μες στην Πόλη πανικόβλητοι, χαμένοι, πειναλέοι και παθιασμένοι για έρωτα και για γλέντι. Στα 1919 ο Πέτρος Χαλκιάς έκανε την εκστρατεία της Ρωσίας, πολέμησε τους μπολσεβίκους χωρίς να ξέρει γιατί και τελικά βρέθηκε στη Σμύρνη, ελευθερωτής και τροπαιούχος, με βαθμό λοχαγού. Εκεί έμαθε το θάνατο της Κλεοπάτρας, που είχε συμβεί μες στην πρώτη μεγάλη επιδημία της γρίππης. Δεν την έκλαψε. Τι νόημα είχαν τα κλάματα ύστερα από όσα είχε δει; Κ’ οι γονείς του είχαν πεθάνει στο μεταξύ και δεν τους είχε κλάψει. Ζήτησε πάλι φύλλο πορείας για το μέτωπο.

Έκανε και τη μικρασιατική εκστρατεία με την ίδια ένταση όλων των δυνάμεών του, ολοένα πιο τραχής, πιο αρπαχτικός, πιο αναισθητος εμπρός στον πόνο των ανθρώπων. Μπήκε στην Προύσα απάνω στο άλογο. Πολέμησε γερά στο Εσκί-Σεχίρ. Πέρασε την Αλμυρή Έρημο και το Σαγγάριο,

έφτασε ως τα πρόθυρα της Άγκυρας. Στα 1922 η διαταγή της υποχώρησης τον βρήκε στρατοπεδευμένο κοντά στο Αφιόν-Καραχισάρ. Το σύνταγμά του έφτασε οπωσδήποτε πειθαρχημένο ως το Ουσάκ, μα εκεί άρχισε να διαλύεται. Ο τουρκικός πληθυσμός είχε πάρει τα όπλα και χτυπούσε τον ελληνικό στρατό από όλες τις μεριές. Η μισή πόλη καιγότανε. Πολλές ελληνικές μονάδες είχανε σκορπιστεί μες στους κάμπους φεύγοντας άταχτα προς τη θάλασσα. Αρκετοί στρατιώτες λεηλατούσαν. Η διαταγή της Στρατιάς έλεγε ρητά πως κάθε ανώτερος είχε το δικαίωμα να σκοτώνει στον τόπο κάθε κατώτερο που δεν πειθαρχούσε.

Ενώ ο Πέτρος Χαλκιάς γυρνούσε μες στο Ουσάκ, περισυλλέγοντας τους στρατιώτες του με το περιστροφο στο χέρι, βρέθηκε, χωρίς να το καταλάβει, απομονωμένος σ’ ένα στενό πλακόστρωτο. Στάθηκε μια στιγμή να προσανατολιστεί. Ο δρομάκος, σκιερός, δροσόλουστος, φορτωμένος βαριά πρασινάδα, έμοιαζε ακατοίκητος. Τα σπίτια, κλειστά, βουβά, νεκρικά. Από μακριά, μες σ’ έναν άναρθρο αλαλαγμό, ερχόντανε ανακατωμένοι οι θόρυβοι της άταχτης μάχης, του πανικού και της πυρκαγιάς. Ξαφνικά ο λοχαγός αισθάνθηκε κοντά του μια ανθρώπινη παρουσία. Κάποιος τον κοίταζε από ένα μισάνοιχτο παράθυρο. Στήλωσε το βλέμμα του κατά κει και ξεχώρισε, μες στο ημίφως του παραθύρου, δυο μεγάλα, αγωνιώδη μάτια, μια πυρωμένη γυναικεία μορφή, ένα νέο θήλυ, τρεμάμενο, σπαρταριστό, λυσσισασμένο από τον τρόμο, το μίσος και την έξαψη. Ο Πέτρος Χαλκιάς δεν μπόρεσε να σκεφτεί τίποτα, δεν είτανε πια κύριος του εαυτού του. Μες στον αέρα του ολέθρου και του θανάτου, ο ερωτισμός του ξέσπανε μονομιάς αγριώτερος από πάντα, τον έσερνε σα δαιμονισμένο. Όρμησε προς την πόρτα του σπιτιού, την έσπασε, χύμισε μέσα έτοιμος να σκοτώσει όποιον τολμούσε να του αντισταθεί.

Βρήκε την Τούρκισσα σε μια κάμαρα του απάνω πατώματος, τρέμοντας σύγκορμη, ενώ τον κοίταζε με αστραφτερά μάτια. Δε μιλήσανε. Ακούμπησε το περιστροφο σ’ ένα έπιπλο και τη βίασε με σφιγμένα τα δόντια και με το κράνος στο κεφάλι. Ο αλαλαγμός του πολέμου ηχούσε τώρα δυνατότερος και πιο κοντινός. Ένωσε τη γυναίκα να σφίγγεται απάνω του ηδονικά, έξαλλη και ασυνείδητη. Ποτέ δεν είχε νιώσει μια γυναίκα να χαίρεται τόσο πολύ.

Βγήκε από το σπίτι ξεθυμασμένος, ψύχραιμος. Αναλογίστηκε πού βρισκότανε. Μα είχε ξεχάσει το όπλο του στην κάμαρα. Σαν προχώρησε μερικά βήματα, η Τούρκισσα τον πυροβόλησε πολλές φορές από το παράθυρο και τον βρήκε στην αριστερή ωμοπλάτη. Πρόφτασε να δει το χέρι της με το περιστροφο κ’ ένα στρατιώτη που πετούσε μηχανικά μια χειροβομβίδα μες στο ανοιχτό παράθυρό της... [...]

Έφτασε στη Χίο, αιματωμένος και κουρελιασμένος, με τα τελευταία λείψανα της Στρατιάς. Πρόφτασε ωστόσο να ορθοποδήσει και να μπει και στην Αθήνα απάνω στο άλογο, μαζί με την Επανάσταση. Σε λίγο είτανε στο μέτωπο του Έβρου περιμένοντας, από μέρα σε μέρα, τη διαταγή της προέλασης προς την Πόλη. Η διαταγή δεν ήρθε ποτέ. Απολύθηκε οριστικά το φθινόπωρο 1923.

Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες,
Αθήνα: Πυρσός 1937, σ. 125-128.

ΤΟ ΠΥΡΙΝΟ ΠΟΥΚΑΜΙΣΟ¹ της Χαλιντέ Εντίπ (Αντιβάρ)

Μετά την ήττα της Τουρκίας, το 1918, η Halide Edip (Adivar) (1884-1964) τάχθηκε ενεργά υπέρ του εθνικιστικού κινήματος. Τον Μάρτιο του 1920, κατά την αυστηρή επιβολή της Συμμαχικής κατοχής στην Κωνσταντινούπολη, όπως και άλλοι, δραπέτευσε στην Ανατολή και καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο από την κυβέρνηση του Σουλτάνου.

Όταν έφτασε στην Άγκυρα ίδρυσε το Πρακτορείο Τύπου της Ανατολής, εργάστηκε ως νοσοκόμα και υπηρέτησε δίπλα στον Μουσταφά Κεμάλ στη μάχη του Σαγγαρίου. Το καλοκαίρι του 1921 άρχισε να γράφει ένα μυθιστόρημα για τον «Πόλεμο της Ανεξαρτησίας» με τίτλο *Ateşten Gömlek* [Το Πύρινο Πουκάμισο] που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης, *İkdam* το 1922. Το 1923 γυρίστηκε σε ταινία και το 1924 ακολούθησε αγγλική μετάφραση από την ίδια την Halide Edip.

Το «πύρινο πουκάμισο» συμβολίζει τον πόθο για την λύτρωση του τουρκικού λαού από την ξένη κατοχή. Ένα τέτοιο πύρινο πουκάμισο φορούν συμβολικά ο αφηγητής Πεγιάμι και ο φίλος του Ιχσάν. Και οι δύο είναι ερωτευμένοι με την όμορφη Αϊσέ, την «κόρη της Σμύρνης».

Το μυθιστόρημα παρουσιάζεται μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του Πεγιάμι. Το γράφει στο νοσοκομείο βαριά τραυματισμένος στο κεφάλι. Στην τελευταία σελίδα, όμως, ο αναγνώστης αφήνει το ημερολόγιο και περνάει στον διάλογο δύο γιατρών. Ο Πεγιάμι έχει ήδη ξεψυχήσει στο χειρουργείο. Οι γιατροί σημειώνουν ότι όπου και να ρώτησαν δεν βρέθηκε κανείς που να ξέρει είτε κάποια Αϊσέ, είτε κάποιον Ιχσάν. Επρόκειτο για παραλήρημα του ασθενούς. Τελικά βρήκαν έναν επιστημονικό όρο για το «πύρινο πουκάμισο» του Πεγιάμι. Ήταν ο πατριωτικός του πόθος για την Σμύρνη που μέσα στο τραυματισμένο του μυαλό μεταμορφώθηκε σε πόθο για την «κόρη της Σμύρνης».

Παρόλο που στο τέλος μαθαίνουμε ότι τα πρόσωπα είναι φανταστικά, η αφήγηση ακολουθεί ιστορικά γεγονότα, όπως τα βίωσε η Χαλιντέ Εντίπ. Σε αυτό το πρώτο μυθιστόρημα του είδους του, ο προβληματισμός της συγγραφέως για την σύγκρουση μεταξύ των ατάκτων αντιστασιακών ομάδων και του τακτικού στρατού, καθώς και η παρουσία των προσφύγων στην Ανατολή, είναι εμφανής. Τέτοιου είδους προβληματισμοί λείπουν από την επίσημη Κεμαλική αφήγηση που επικράτησε λίγο αργότερα ακόμη και στα λογοτεχνικά κείμενα.

Το χρονικό πλαίσιο των αποσπασμάτων ξεκινάει από την ελληνική απόβαση στη Σμύρνη τον Μάιο 1919 και καταλήγει στο τέλος της μάχης του Σαγγαρίου τον Σεπτέμβριο του 1921.

✱

1. Η μετάφραση από τα αγγλικά είναι της Νατάσας Λαιμού. Ο τίτλος «Πύρινο Πουκάμισο» μεταφράζεται από τον τουρκικό τίτλο *Ateşten Gömlek*. Η Χαλιντέ Εντίπ μετέφρασε το μυθιστόρημα στα αγγλικά με τίτλο *The Shirt of Flame*.

Η κόρη της Σμύρνης 6 Νοεμβρίου

Ο Τζεμάλ ήταν ο πρώτος που άκουσε για την ελληνική κατοχή της Σμύρνης. Κρύβοντας τα αισθήματά του συνέχισε να παρουσιάζεται στις πάμπολλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Είχε όμως αγωνία να λάβει κάποιο νέο από την Αϊσέ και πήγαινε τακτικά στο ταχυδρομείο μήπως είχε έρθει κάποιο τηλεγράφημα.

Μετά από πέντε μέρες, ένα πρωί, προτού να σηκωθεί, ήρθε ο Ιχσάν στο δωμάτιό μου. Μπήκε χωρίς να τον έχει αναγγείλει ο υπηρέτης και φαινόταν ταραγμένος.

«Πεγιάμι, είπε, οι Έλληνες έκαναν τον Μουκμπίλ Μπέη κομμάτια και πυροβόλησαν τον μικρό Χασάν. Η Κυρία Αϊσέ έχει πληγωθεί και κατέφυγε σε μια ιταλική οικογένεια. Ένας από τους άνδρες μας ξέφυγε και έφτασε χθες. Μας είπε την ιστορία. Πώς να το πούμε στον Τζεμάλ;»

Την Πέμπτη το πρωί πήγαμε στο βαπόρι με τον Τζεμάλ να βρούμε την Αϊσέ. Στην προκυμαία, συνωστισμός. Ακόμη και στους δρόμους κουφόβραζε μια δυσθυμία κι ένας αέρας εξέγερσης μαζί με μια περίεργη έκσταση. Μέσα στο πλήθος διέκρινα τον Ιχσάν. Με αγνόησε παντελώς. Αλλά ήξερα ότι είχε έρθει εκεί για να είναι μαζί μας. Δεν πήγα στο βαπόρι. Έγειρα στο κάγκελο της προκυμαίας και με πίκρα άκουγα τα δυνατά γέλια και τα ειρωνικά φωναχτά των Ελλήνων. Μπορεί να μην καταφέρουμε να βρούμε άμαξα για την Αϊσέ. Πώς θα μπορούσαμε να αφήσουμε την Αϊσέ να μπει στο τραμ όταν Έλληνες και Αρμένιοι εισπράκτορες καλυμμένοι από τους Άγγλους έτρωγαν με τα μάτια τους τις Τουρκάλες;

«Πεγιάμι, εδώ είναι η Αϊσέ. Ε, τι σκέφτεσαι;». Διέκρινα μια γυναίκα με το χέρι σε επίδεσμο, τυλιγμένη σε μαύρο μακρύ πέπλο.

«Έρχεται η Σμύρνη!» [...]

«Όχι, κύριε, εσείς πρέπει να ζητήσετε από εμάς συγγνώμη. Μόλις χθες υπογράψαμε την Ανακωχή κι εσείς φέρνετε στον τόπο μας λήσταρχους και δολοφόνους υπό την προστασία του ένδοξου στόλου σας. Ρίξατε τη Σμύρνη στη φωτιά και στο αίμα. Στους δρόμους της έχουν εισβάλει ένστολοι δολοφόνοι και ληστές που σκοτώνουν με σφαίρες και ξιφολόγχες άοπλο κόσμο. Από κάθε σπίτι, μέρα μεσημέρι, βγαίνει κι από ένας Έλληνας φαντάρος με πλιάτσικο στα χέρια. Οι γέροι κείτονται στο πεζοδρόμιο με τα κεφάλια σπασμένα και κοπάδια από μαυροντυμένες γυναίκες τρέχουν να ξεφύγουν από τους βαρβάρους. Πληθώρα από αθώους σέρνονται μπροστά στα πλοία σας γεμάτοι προσβολές, τρυπημένοι από ξιφολόγχες, δαγκωμένοι, φτυσμένοι στο πρόσωπο». [...]

Από το μακρύ και δύσκολο αυτό κυνηγητό για όπλα είναι μια σκηνή που έρχεται συνέχεια στο μυαλό μου. Προσπαθήσαμε τότε να βρούμε τον καπετάν Σαφέντ. Για να περάσουμε τον Σαγγάριο έπρεπε να κρύψουμε τον Μεχμέτ Τσαούς στο κάρο ενός Τούρκου από την Ρούμελη. Οι Ρουμελιώτες ήταν ήδη εξοικειωμένοι με τη νέα τραγωδία, καταλάβαιναν πέρα για πέρα το νόημά της λόγω της δικής τους θλιβερής εμπειρίας κι έτσι στα προσφυγικά χωριά οι πρόσφυγες από την Μακεδονία ήταν πιστοί οπαδοί του Κινήματος των Εθνικιστών. Είχαν τραπεί σε φυγή αφήνοντας τα καταπράσινα λιβάδια, τα άσπρα κι ευτυχισμένα τους σπιτικά, την φωλιά των αηδονιών. Είχαν αίμα στην θύμησή τους γιατί οι αγαπημένοι τους, ακόμα και νεαρές νύφες με το πέπλο, είχαν σφαγιασθεί σ’ αυτά τα άσπρα σπίτια. Τον κόκκινο κυκλώνα που τους έριξε από την Ευρώπη στην Ασία τον έφεραν ακριβώς τα ίδια μαύρα σύννεφα που τόσο καλά ήξεραν. Άμαθη η Ανατολή ήταν λίγο αργή στο να αντιδράσει γιατί δεν είχε ζήσει ακόμη τη βιαιότητα της ξένης εισβολής. Αλλά τελικά ξύπνησε και εκείνη, και τι ξύπνημα ήταν αυτό!

Ο Μεχμέτ Τσαούς ήταν αυτόπτης μάρτυρας των σφαγών στη Μακεδονία. Θεωρούσε τον εαυτό του προφήτη ένοπλο σταλμένο από τους ουρανούς για να φωτίσει την Ανατολή, τότε με τα λόγια, τότε με τη ράβδο, ανάλογα με την περίπτωση. [...]

Κάθε απόγευμα ανέβαινα την πλαγιά κοντά στις μικρές σκηνές και έβλεπα το χωριουδάκι μπροστά από το Αρχηγείο, ενώ η μουσική έπαιζε τους σκοπούς που ακούει κανείς στις ταινίες.

Στα αριστερά μας, πίσω από τα κατακόκκινα σύννεφα, μαίνονταν τα όπλα αγριεμένα κι ο Ισμέτ Πασάς στεκόταν στο λυκόφως στην πλαγιά και ατένιζε πέρα μακριά. Μερικές φορές ήταν εκεί και ο Μουσταφά Κεμάλ Πασάς. Η έκφρασή του ήταν πιο έντονη και χειρονομούσε αποφασιστικά καθώς έδειχνε τα βουνά στον ορίζοντα. Προφανώς μιλούσαν για πόλεμο.

Δεν τους είχα δει ακόμη από κοντά, αλλά ποιος ήμουν εγώ; Μόνο ο έφεδρος υπολοχαγός Πεγιάμι. Η μουσική μετέτρεψε τον Σαγγάριο σε μια μεγαλειώδη ταινία. Έπαιζε καθώς το ποτάμι κυλούσε κόκκινο στο σκοτάδι.

Τώρα είμαστε στο τέλος της δεύτερης εβδομάδας, οι στρατοί ανάσαναν, τα μάτια τους έκαιγαν, βυθίζονταν στο αίμα, παλεύοντας χωρίς σταματημό. Ποια πλευρά θα επικρατούσε; Ποια πλευρά θα πολεμούσε με ψυχραιμία να δώσει το τελειωτικό χτύπημα στον εχθρό;

Η απάντηση ήρθε γρήγορα. Ήταν η ένατη μέρα του Σεπτεμβρίου [...]

The Shirt of Flame
Ateşten Gömlek, Νέα Υόρκη: Duffield & Company 1924,
 σ. 28, 30-31, 48-49, 128-129, 196, 198-199.

YABAN¹

του Γιακούπ Καντρί Καραοσμάνογλου

Ένα από τα πιο γνωστά και πολυσυζητημένα μυθιστορήματα στη λογοτεχνία του «Πολέμου της Ανεξαρτησίας» είναι ο *Yaban* του γνωστού συγγραφέα, διπλωμάτη και πολιτικού Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974) που εκδόθηκε το 1932.

Στο *Yaban* η αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο ξεδιπλώνεται μέσα από τις σελίδες ενός μισοκαμένου ημερολογίου. Η υπόθεση μπορεί να συνοψιστεί πολύ απλά ως εξής: στη διάρκεια του «Πολέμου της Ανεξαρτησίας» (1919-1922), ο απόμαχος αξιωματικός, Αχμέτ Τζελάλ, που είχε χάσει το χέρι του πολεμώντας στα Δαρδανέλια, αποφασίζει να περάσει κάποιους μήνες στο χωριό τού υπασπιστή του στην Ανα-

1. Η μετάφραση από τα τουρκικά είναι της Νατάσας Λαιμού. Η λέξη yaban έχει πολλαπλή σημασία: δηλώνει ερημιά και έρημο, αλλά και τον άγριο, ακοινώνητο και αποξενωμένο άνθρωπο. Στη συνέντευξή του το 1970 με τον J. S. Jacobson (Jacobson, J. S. 1971. *Occidental Elements in Yakup Kadri's Novel. Yaban*. Unpublished PhD Thesis, University of Utah, σ. 76), σχολιάζοντας τη μετάφραση του *Yaban* ως *Stranger* [Ο Ξένος], ο Yakup Kadri είπε ότι μια τέτοια μετάφραση «δεν δίνει την πλήρη χροιά της λέξης». Πρότεινε ότι «εκτός από την έννοια του ξένου ή αλλοδαπού, η λέξη yaban φέρει και την έννοια του βαρβάρου». Αργότερα συνέστησε να παραμείνει ο τίτλος αμετάφραστος και να συνοδεύεται από μια επεξήγηση. Επίσης θεώρησε ότι η απόδοση του τίτλου στην ιταλική μετάφραση του μυθιστορήματος ως *Terra Matrigna* [Μητρική Πατρίδα] είναι πιο ακριβής.

τολή. Εκεί μένει μέχρι την υποχώρηση του ελληνικού στρατού από τον Σαγγάριο (1921), οπότε πυρπολείται το χωριό. Αναφορές στον πόλεμο γίνονται στην αρχή σποραδικά και κορυφώνονται με την πυρπόληση του χωριού κατά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού.

Βασικός άξονας του μυθιστορήματος, δεν είναι ο πόλεμος αλλά το χάσμα μεταξύ του μορφωμένου, εξευρωπαϊσμένου αστού και του απλού λαού στην Ανατολή. Στα χρόνια του πολέμου, αυτός ο λαός δεν μπορούσε να συλλάβει καν τη σημασία του εθνικού αγώνα. Δέκα χρόνια αργότερα, όταν δημοσιεύτηκε το μυθιστόρημα, οι Τούρκοι διανοούμενοι προσπαθούσαν να επιβάλουν σε έναν λαό που τους ήταν ξένος κάτι που ήταν ξένο σε αυτόν: τον σύγχρονο δυτικό τρόπο ζωής. Πέρα όμως από την πολιτικο-κοινωνική αφορμή της πλοκής, ο Γιακούπ Καντρί καταφέρνει με αριστοτεχνικό τρόπο να βιώσει ο αναγνώστης ένα παραλήρημα αποξένωσης. Παρά τις πολλαπλές μεταφράσεις του μυθιστορήματος, η λογοτεχνική αξία του *Yaban*, πραγματική πρωτοπορία στα ευρωπαϊκά γράμματα, δεν έχει τονισθεί ιδιαίτερα εκτός Τουρκίας.

Το ημερολόγιο που περιέχει την αφήγηση ανακαλύφθηκε, υποτίθεται, το φθινόπωρο του 1921 στα καμένα ερείπια του χωριού, μετά τη μάχη του Σαγγαρίου (Αύγουστος- Σεπτέμβριος 1921). Η αλληλουχία των ιστορικών γεγονότων παρουσιάζεται με συγκεχυμένη χρονολογική σειρά έτσι ώστε να δοθεί έμφαση στη διαταραγμένη ψυχική διάθεση του Αχμέτ Τζελάλ και στο αίσθημα της αποξένωσης που διατρέχει όλο το μυθιστόρημα.

✱

Η ψυχή του Τούρκου χωρικού είναι μια ατάραχη, βαθιά λίμνη. Τι έχει στο βάθος της; Κοτρόνες, βούρκο, μια στρώση από μαλακή άμμο; Αδύνατον να μάθεις.

Μετά από τη μάχη του Σαγγαρίου ο εχθρός άφησε την περιοχή γύρω από το Χαυμανά, το Μιχαλιτζίκ και το Σιβρίχισαρ μια απέραντη ερημιά από στοιβαγμένες πέτρες εδώ κι εκεί. Οι άνθρωποι που είχαν επιζήσει μετά απ’ αυτή την καταστροφή δεν διέφεραν σε τίποτε από τους ανθρώπους των σπηλιών. Περιπλανιόντουσαν μισόγυμνοι και προσπαθούσαν να αλέσουν στα μαυρισμένα από τη φωτιά αλώνια καμένα σπόρια από σιτάρι και καλαμπόκι που ήταν συχνά ανάκατα με λάσπη, συνθλίβοντάς τα ανάμεσα σε δυο πέτρες. Άλλοι έβρισκαν κάποιο είδος τροφής από περιέργα βότανα κι από ρίζες δέντρων. Κι όταν άκουγαν παράξενα βήματα έτρεχαν ο καθένας εδώ κι εκεί να τρυπώσουν κάπου, να κρυφτούν.

Κι έτσι έγινε: όταν τα μέλη της «Επιτροπής για Εγκλήματα Πολέμου» που είχε στείλει ο Αρχηγός του Δυτικού Μετώπου έψαχναν ανάμεσα στα ερείπια και στα χαλίκια για απανθρακωμένα ανθρώπινα οστά, βρήκαν το γραπτό που αποτελεί το περιεχόμενο τούτου του βιβλίου. Ήταν σαν ένα σημειωματάριο, σκισμένο στη μέση και καμένο στις άκρες. Ρώτησαν τους χωρικούς τι έγινε αυτός που το έγραψε. Και παρόλο που είχε μείνει σ’ αυτό το χωριό συνέχεια για πάνω από δυο-ο-τρία χρόνια μέχρι την τελευταία μέρα της καταστροφής κανείς δεν ήξερε πού είχε πάει.

Κάποιος από τα μέλη της «Επιτροπής για Εγκλήματα Πολέμου» έμεινε κατάπληκτος μπρος σ’ αυτή την αδιαφορία.

«Πώς είναι δυνατόν;» ρώτησε. «Πώς είναι δυνατόν να μην ξέρει κανείς από όλους όσους έζησαν για χρόνια μαζί του πού έχει πάει και τι απόγινε;»

Οι χωρικοί σήκωναν τους ώμους με κάποια δυσπιστία και απομακρύνονταν. Μόνο ένας από αυτούς, ένας μικρόσωμος και αδύνατος άνδρας απροσδιόριστης ηλικίας, γύρισε κι είπε: «ε ντέ, ήταν ένας ξένος σαν κι εσάς». [...]

Μια μέρα κατά το απογευματάκι καθόμασταν κάτω από το καλαμένιο στέγαστρο του καφε-νείου. Ο δικός μας ο Μεχμέτ Αλή, ο Μπεκίρ τσαούς, ο Σαλί αγάς και ο Μουχτάρης ήταν όλοι εκεί. Η κουβέντα ήταν γύρω από τον πόλεμο και την έκβαση που θα πάρει. Τους έλεγα τα νέα, ότι η Κωνσταντινούπολη βρίσκονταν υπό στρατιωτική κατοχή τεσσάρων κρατών, ότι οι Έλληνες είχαν εισβάλει σ’ όλη την περιοχή από τη Σμύρνη μέχρι την Προύσα, ότι οι Γάλλοι δεν είχαν αποσυρθεί ακόμη από τα Αδανα. Κι ότι γίνονταν αιματηρά επεισόδια μεταξύ Ούρφας και Αντέπ. Τους κοίταζα κατά πρόσωπο με ιδιαίτερη προσοχή ξεχωριστά τον καθένα. Δεν είδα ούτε έκπληξη, ούτε τρόμο, ούτε ίχνος, έστω κάποιου μικρού, ενδιαφέροντος. Ο Μεχμέτ Αλή που είχε έρθει πρόσφατα από τη φωτιά του πολέμου τα άκουγε όλα αυτά σαν παραμύθια του παλιού καιρού.

«Ο Μεχμέτ Αλή τα ξέρει αυτά», είπα. «Η υπόληψη του Σουλτάνου και της κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη δεν αξίζουν μια πεντάρα. Ξένοι αξιωματικοί με το βαθμό του δεκανέα δίνουν οδηγίες στους μεγάλους βεζίρηδες. Συμβουλεύουν τον Σουλτάνο ποιον να διορίσει πού και ποιον να απολύσει. Αν δεν υπακούσει φτάνουν στο παλάτι κραδαίνοντας μαστίγια. Δεν υπάρχει αδικία που να μην έχει υποστεί ο κόσμος. Όλους τους μεγάλους και σοφούς άνδρες τους έστειλαν εξορία στο νησί της Μάλτας.» [...]

Τότε λέω, «Ούτε η τιμή των γυναικών μας, ούτε οι ζωές των παιδιών μας, ούτε η θρησκεία και η πίστη μας, τίποτα δικό μας δεν έχει γλυτώσει από τη βία τους. Βάζουν χέρι στα πάντα». Στη συνέχεια διευκρινίζω αναφέροντας συγκεκριμένα περιστατικά.

Ακριβώς αυτή τη στιγμή, είδα ότι ο Μουχτάρης μισοκοιμόταν. Ο Μεχμέτ Αλή σκάλιζε με το μαχαίρι του ένα κλαδί από ιτιά. Ο Σαλί αγάς ατένιζε τα κοπάδια του που έβοσκαν πέρα στις πλαγιές. Μόνο ο Μπεκίρ τσαούς φάνηκε να δίνει κάποια προσοχή.

«Θα έχουμε πάλι πόλεμο, κύριε;» ρώτησε.

«Έχουμε πόλεμο» είπα. «Δεν έχεις ακούσει; Ένας σπουδαίος άντρας που λέγεται Μουσταφά Κεμάλ, ένας μεγάλος αρχηγός, έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και ήρθε στην Ανατολή. Μάζεψε τον λαό γύρω του στο Σίβας και στο Ερζερούμ και είπε: ‘η κυβέρνηση δεν ασκεί τα καθήκοντά της· εμείς οι ίδιοι θα προστατεύσουμε τους εαυτούς μας. Εμείς θα προταχθούμε ενάντια στον εχθρό’. Οι άνδρες του τώρα πολεμάνε σ’ όλες τις μεριές ενάντια στους Έλληνες και στους Γάλλους. Είναι όλοι τους ήρωες!»

Προσπάθησα να τους αγγίξω με επικές ιστορίες. Ο Μεχμέτ Αλή που είχε πολεμήσει στα Δαρδανέλια θυμόταν το όνομα του Μουσταφά Κεμάλ. Τον κοίταξα με την άκρη του ματιού μου. Γύρισε και μου είπε: «Ο Θεός να δώσει να μη μας επιστρατεύσουν και πάλι, κύριε μου».

Αυτή ήταν η πιο θλιβερή μέρα της ζωής μου. [...]

Yaban, Κωνσταντινούπολη: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932, σ. 3-4, 20-23.

ANATOLIA (IMPRESSIONS FROM PERGAMON)¹
by Stratis Myrivilis

When Stratis Myrivilis (1890-1969) was born on Lesbos, the island was a possession of the Ottoman Empire. In the Balkan Wars he enlisted as a volunteer, since he was unable to be officially conscripted by the Greek state. From 1912 until 1922, with brief intervals, he served on all the battle fronts. At the time of the Macedonian front he was already beginning to publish his experiences in the local newspapers of Lesbos, in the form of short stories and features. The Battle of Kilkis (1913) was the inspiration for one of the best stories in his *Red Stories* (1915), which was the precursor to *Life in the Tomb*, the novel that established his reputation in Greek literature.

In the summer of 1919, after the Greek army landed at Smyrna, Myrivilis was called up to serve once more in the military. He was dispatched to the coast of Asia Minor opposite Lesbos, first of all to Dikeli, attached to the Armored Car Squadron of the 6th Regiment. In August he was transferred for a few days to Pergamon and from there to Ayvalık. While in Pergamon he recorded his impressions of “this most Anatolian of cities,” which were published a month later in the Lesbos periodical *Ta Niára*

In the extract below, Myrivilis describes, eloquently and vividly, the landscape and inhabitants of the “polity,” who were mainly Turks, Jews, Armenians and a very few Greeks, conjuring up for the reader the indolence of the East –as though nothing had changed for centuries– with the ghosts of the Attalids wandering from the ancient Acropolis to their opened and “looted” tombs in the plain below. Reading it, one feels oneself part of the city of Pergamon.

Interestingly, the text was censored, although we do not know whether this was done by the military authorities of the Asia Minor front or in the offices of the periodical. Unfortunately, the manuscript has been lost.

✱

*And memories, unsleeping bees
circle the dark cypresses.*

I don’t know why it is that whenever I try to put together the feelings which have been growing in me since the day I started leading such a quiet and secluded life, here in this most Anatolian of cities, a rhythm flutters within the thoughts that are seeking form and expression, and the divine rhyme blows through its musical reeds behind the sentences and among the words. A sorrow, too, which drips from the plane trees, murmuring behind the wide-open doors of the looted houses, trailing along the filthy streets over the torn silks, over the velvet covers embroidered with large roses, and the rich copper utensils that trip you up at every step. [...]

As for the town!

A curious but not attractive mix of the new with the ancient world, whose white remains are so intensely alive, and whose shattered marble limbs reach out into the passions and sorrows of its descendants. The nature of present-day life in Pergamon once again emerges in wretched ignominy out of the macabre embrace of the ancient statues. If you come across one of the

Greek residents who has been exiled here, he will talk to you at length about the Acropolis, about the statues and the German archaeologists, and then you will become aware, for a brief, fleeting instant, of the tragic present that vibrates in his altered utterance. The Attalids still walk at night, wearing their expensive sandals, along the deserted streets of their city, and it could be that the voice of the tombs and of the statues continues even now to establish the tone that dominates life in Pergamon. And the ancient setting frames a highly disparate mixture. Three races, brought together quite fortuitously in this dead city, who are at the same time divided by jealousy, hatred and fatal enmities. Lean Jewesses with odd headgear reminiscent of a crown; Zeybeks from the surrounding villages wearing their strange costumes, their Mongolian descent clearly visible in their faces, with beards sprouting only on the chin. Huge camels like forgotten creations that have come to us from another age, with ugly heads and gigantic limbs. They move like sleepwalkers, ruminating continually. Armenian women with black eyes and big noses; Jews who smirk odiously if you approach them. Dirty Turkish women with their small feet shod in unsightly soft yellow *mes-tia*. They wear a type of hideous woven pants down to their ankles, and they go heavily veiled in their hijabs despite the heat. And in front, behind, up, down, to right and left, are young conscripts, officers, patrols with bayonets, trumpets, the music from the garrison, a few cars. One might have thought that the high-strung nature of the military machine would infuse a bit of energy into the pulse of local life. Not a bit of it. The Anatolian God continues to wave his cotton-wool wings over the city with the same lazy rhythm. All these comings and goings are too hurried as well as distasteful. Only the rhythm of the strolling camel corresponds properly to the pulse of the East. [...]

Up on the ancient Acropolis, holed up behind the marble flowers of a column capital, dark-haired island boys, beardless soldiers, are dying. A Jew emerges furtively out of the looted houses laden with copper utensils and Persian rugs. Two policemen are conveying along an old Turkish man, bound hand and foot, who has confessed to nailing horseshoes onto the feet of four young soldiers with his own hands. And the café-owner a bit further away is using the white foot of an ancient god to support a crooked table. Down in the plain, in the bellies of artificial mounds, the ancient tombs of heroes gape open, looted by foreign archaeologists. They yielded up choice items of the highest artistic merit, golden diadems in the form of oak branches and knots of pure hammered gold. Plus a vast array of statues. In a Turkish house is the finely-carved cover from one of the marble jars which the bey found in his field, filled with ancient gold coins. He gave them to the government, and the Sublime Porte, with one of the romantic gestures typical of the Eastern races, gave him a hill, and the Turkish bey still receives a tithe on all the land that is visible from it. Further along is today’s tragedy, whose newly bloodstained face still grimaces horribly at the passer-by.

Beyond that

(censored)

And over there, dumped in pits and hovels, are the victims of ungovernable rage and revenge. Golden covers and silk embroideries cover the bayoneted bodies. Underneath velvet coverlets lurk the dead, and in the courtyard, next to his buried coins, the fanatic aga is deeply asleep. [...]

And all around the tragic city with its dual life, on the hills whose shapes resemble a woman’s swelling curves, stand the tall dark green cypress trees. Upright and pointed like tender shoots of minarets. Silent, severe and calm like dreadful witnesses. With the aura of eternity lent to them by their arboreal stillness and the perpetual youth of their greenery, they give the impression of having stood there since the founding of the city, silently contemplating the course of its life with all its strange events. They look up towards the Acropolis at the beheaded gods. They hearken to the echoes of recited lines from the ancient theatre, echoes which falter on through all the chaos of the ages. At their feet they see the city, the tragic Greek maiden of the East, who smells so strongly of blood and lust. And they do not speak. [...]

“Anatolia (Impressions from Pergamon),” *Ta Niára*, issue 1, September 15 (Feast of the Holy Cross), 1919, no. 10-11, pp. 89-91.

1 The original Greek text was translated by Liadain Sherrard.

LIOS¹
by Elias Venezis

Elias Venezis (1904-1973) first published “Lios” in his 1928 collection of short stories entitled *Manolis Lekas*. The action takes place a few years after the Asia Minor Catastrophe and the exchange of populations, and its main character is a young disabled fisherman, a refugee from Ayvalık, called Petros or “the Bat,” who because of his poverty is forced to fish outside Greek waters in the teeming seas off the coast of Asia Minor. On one of his outings to Lios, a small island close to Ayvalık, he is apprehended by a group of Turcocreten fishermen, among them a Turkish soldier. The main part of the story is about the friendly conversation that opens up between “the Bat” and the Turkish fishermen, sometimes in Greek and sometimes in Turkish, in which the Turks reminisce nostalgically about the life they were forced to leave behind them in Crete. The common destiny linking the Turcocreten fishermen with “the Bat” – all of them uprooted refugees – works to the advantage of the Greek fisherman. The Turcocretenans persuade the Turkish soldier not to arrest “the Bat” but to allow him to return to his family on Lesbos.

Venezis published “Lios,” in reworked versions, twice more: in 1941, as part of the collection entitled *Aegean*, and in 1961 in an issue of the literary magazine *Nέα Εστία*. In the 1941 edition he took out any mention of Greek atrocities, such as the scene where “the Bat” kills a poor wretched Turk with a rock in the harbor of Thermi. The scene is reinstated in the 1961 edition. In his prologue to the final edition of “Lios,” almost forty years after it was first written, Venezis wrote: “After so many years, I can see once more that these pages hold no hatred, even though they were written when the open wound was still unhealed. I derive great peace of mind from this fact.”

The following extract, describing the arrest of the Greek fisherman, comes from the 1941 edition (illustrated by George Vakalo).

The Turkish boat wasn’t a patrol. It was a fishing boat and in it, as well as the fishermen, was one soldier, who had been sent to check the area around Lios.

They all disembarked onto the island.

The Turkish fishermen were refugees from Crete, and the Bat was heartened when he heard them speaking to him in Greek. The soldier was very angry and very fierce, he shouted, swore and punched the soft air of Lios, being the sole ruler at that moment on the little bare island.

‘Well, whose fault is it?’ said the Cretan fishermen to the young prisoner. ‘You screwed up. So take the consequences.’

The Bat quickly pulled himself together. In fact, he might have prided himself that the fateful moment found him ready, with a steady heart, or at least with a heart which did its best to appear steady and was not pounding. He had no inclination to start lamenting and pleading, to tell them that it all happened because the sea swept away their nets, to tell them about the debts, about a family, one of them white-haired with age, who were waiting there on the other azure coast.

He answered their questions briefly, curtly, with pride.

‘We were in need,’ was all he said, with downcast eyes.

They sat down on the beach. It was a still, blue morning. The soldier took out tobacco and rolled a cigarette. Then he offered the tobacco pouch to the Cretan fishermen. Then he hesitated for a moment, and offered it to the captive so he could roll a cigarette.

‘Have one yourself,’ he said, in a conciliatory tone.

The Bat paused. Then the soldier noticed for the first time that the prisoner was missing a hand.

‘Oho, you’re disabled?’ he asked him.

He took the tobacco pouch and nodded. The soldier looked at him suspiciously.

‘From the war?’

‘Yes, from the war.’

‘Our lot?’

‘Your lot.’

‘I see. Well, whose fault was that? It served you right.’

On this the prisoner handed back the tobacco pouch without opening it. The soldier, not understanding, was surprised.

‘Oh, I see, you can’t roll a cigarette with one hand?’ he said more gently. ‘Hey you, roll one for him!’ he told one of the Cretan fishermen.

They rolled him a cigarette. For a while they smoked without speaking. The breeze carried away the smoke, blended it with the cool air, turned it into blue ether. Something else occurred to the soldier: the prisoner had spoken to him in Turkish. Where did he learn it?

‘I’m Anatolian,’ he answered.

‘Have you been here before? Do you know this place?’

‘I’m from around here.’

‘Ah, so we’re in your part of the world,’ decided the soldier, as though he had found out something important. [...]

The conversation resumed. The soldier asked the Cretan fishermen to speak Turkish so that he could understand.

‘So, how do you get on with the Greeks?’ the fishermen asked the prisoner.

‘We’re refugees, life is tough,’ he replied.

‘Yet we were fine down on the island, before we left,’ the Cretans observed.

‘Yes, we were fine too in our own home, before we left.’

The Cretans then embarked on a long and animated discussion about the good life they used to lead there, down on the island, before leaving with the exchange of populations. What the olive trees were like, what the trees were like, how the sea was, what kind of people they were. They recalled, too, that a Christian had built them a mosque in their village, because all the Turkish residents of the place were so poor that they couldn’t afford to make a house for their prophet. [...]

He got to his feet. But the Cretan fishermen didn’t move. One of them scratched his head, as though he wanted to say something and was thinking about it. The atmosphere after the discussion was still animated and friendly. Finally, the Cretan seemed to make up his mind.

‘Hemşehri [fellow-countryman],’ he said to the soldier. ‘Hemşehri...’

He stopped. The soldier, unheeding, took a few steps to stretch his legs.

‘What is it?’ he said.

‘Hemşehri...’said the Turkish fisherman, plucking up courage. ‘He’s just a poor bloke, a cripple, now how about it?’

Ah, is that it? No. No. He is a soldier and has his duty to perform. He is the boss. He shakes his head:

‘No, I know what you’re getting at, my friend. But no, it can’t be done.’

1 The original Greek text was translated by Liadain Sherrard.

‘You won’t lose out when God’s on your side,’ says the Cretan pleadingly. ‘You’ll get your reward, brother. Let him go!’

‘No, no,’ the soldier kept persisting. [...]

The young fisherman stood there completely bewildered. What was going on was unbelievable.

‘Yes, yes,’ said the Cretan, going up close to the prisoner and pushing him to leave. Meanwhile he looked the soldier straight in the face, as though gauging the game that was being played out in his heart.

The boss instinctively looked around him, in case anyone was watching. The place was deserted. He stood motionless for a moment, then he took a deep breath, half turned around, and made a fierce downward movement of his hand.

‘Get the fuck out of here!’ he swore, trying to hide his weakness, because all people try to hide their weakness.

‘Get going! Quick, quick!’ said the Cretan to the Bat, giving him a shove.

Completely bewildered and confused, he raced to his boat, raised the gangplank and hoisted the sail.

‘Hey!’ shouted the Cretan from the land. ‘Hey one-hander, make sure you never set foot here again! Allahaismarladik [goodbye]!’

‘Allahaismarladik!’ shouted the Christian fisherman hoarsely.

There was a fair breeze blowing. Over the noise of the sea breaking against the boat, the Bat heard a shot. Were they shooting at him? No, a seagull, about a hundred meters to his right, was skimming the wavelets, almost gliding on them. When the shot came it lurched slightly to one side, attempted to fly higher into the air, but then went limp and fell suddenly into the sea, without rising again.

The soldier on land lowered his gun. He tried to find an excuse, he asked himself why he had shot the bird, but one can’t always find an answer, not even for oneself. All he knew was that he felt unhappy, full of anger, cut up.

For a little while he gazed vaguely at the spot where the bird had fallen and for one moment he saw the white wing floating on the surface, before it was lost in the sea.

‘Ah, just fuck off, will you,’ he swore again.

Aegean. Short Stories,
Athens: Pyrsos 1941, pp. 97-105.

PUTTING DOWN ROOTS¹

by Tatiana D. Stavrou

Tatiana Adamantiadou Stavrou (1899-1990) was born and raised in Constantinople, and settled in Athens two years after the Asia Minor Catastrophe. She became known in literary circles in 1933 when she published her collection of short stories entitled *Those who Stayed Behind*. Three years later she consolidated her reputation with the novel *Putting Down Roots*, the first book to be published on the subject of the resettling of the refugees. The critic Tellos Agras called it “the epic of refugeedom,” and Emilios Hourmouzios, more restrained in his critique, observed that the theme of refugeedom had “not yet found its narrator.”

Years later, Elias Venezis revealed in an interview that when he was writing his novel *Galini (Tranquility)* he followed “the road, which my dear Mrs. Tatiana Stavrou opened with *Putting Down Roots*.” The two writers carried on a correspondence, in which Stavrou, with the courage of familiarity, criticized Venezis’s abstract style: “By being silent you strip things of their inherent tragedy. The image of the rain where the woman, faithfully doing her duty, is drowned for the sake of that hidden god, and the return of the lone prisoner, would be infinitely more striking if you intensified your language rather than making it colorless.” In her own novel, the women (Eva, Martha, Kallio, Maritsa) are the chief protagonists, since it was they who carried all the burden of refugeedom. As Agras wrote, “refugeedom is a woman.”

The extract below is from a letter written by Anna to her niece, Eva. Eva, who has a job as a governess with a family in Kifissia, had told her aunt that she wants to leave the wealthy household in which she is employed and to become a teacher in the Greek countryside. The aunt disapproves of Eva’s decision, and affirms that her niece, living in Kifissia, has her head in the clouds and has no conception of the wretchedness of the refugees, especially the women, who live in towns.

✱

Your uncle sees women from Asia Minor – beautiful, classy, with curled eyelashes like your Mrs. Vera – hawking bread rolls in the street, or some napkin or sheet that they managed to save from the flames. They go around from dawn to dusk in a daze, pitiful, disconnected from everything around them. He also meets merchants like himself who are thinking about becoming waiters or something similar, in the hope that at the end of the day they might have earned a worker’s wage.

So, don’t talk to me about nostalgia and the past. Now that everyone’s money has run out, all that’s gone, it’s over. You feel depressed, yet you have a roof over your head and shoes to wear. A lot of people don’t have those things any more, and for us it won’t be long either. We’ll be going down that ladder step by step, until we reach the place where there aren’t any wishes and whims left. Where you become a creature without race, without humanity, just with a belly that needs filling somehow, anyhow.

And when I think of the wretchedness in store for us, I sometimes envy people who fell down the stairs all at one go and don’t have to go down step by step like ourselves. They shuffle around

¹ The original Greek text was translated by Liadain Sherrard.

freed from the anticipation which other people will have a hard time shaking off. Then I look at the furniture around me, all the stuff, and I start thinking that it's absurd and superfluous. What use, pray, will it be in the place where we'll end up? The imposing dresser will look like a fallen king in the smaller house we'll be living in. It's not that it won't fit, but it will have lost its point. It will just be sitting there like the relic of a past age, a historical document!

As soon as the lease runs out on this house we'll be leaving. Do you remember how small and cramped it seemed when we first arrived? Also, when you come and visit you won't find the door being opened to you by the ample Vassiliki anymore. Having a servant is a big luxury and it strikes me as somehow unethical to want a home help. Other women like myself have gone out to work in order to make ends meet. [...]

Don't imagine that all the things I'm telling you upset me. I have become so used to it all inside myself that I can look at it straight in the face and not flinch. It was your letter that made me talk about it. I realize that things cannot be otherwise. Not just for us, but for all the people who need to put down roots here. You have to struggle to penetrate this bleached, dry earth. You have to fight tooth and nail, with all your might, to establish a little life, a poor life without memories. There are times when I feel that I'm not a human being any more but a tree. I struggle and strive to put down roots as deep as possible, to absorb, with my quivering threadlike mouths, a little moisture, just enough to enable me to keep upright, maybe even to resist the wind. I think of my children. When they grow up, none of them will have any idea of our fears and anxieties. They will read about the events of their own history as we once learned about Noah's Ark.

Yet even so, I don't know if I would find the courage that keeps me going today if it wasn't for having those three with me. I feel, fearfully and longingly, that we will be the first roots! They, the first flowers, will bloom or fade according to our own exertions: if we hold out, if we don't get scorched by the sun, which burns like a menace above our tender new lives.

I'm told that I've seen nothing yet. The present early heat is no more than a "sweet prelude" as the Venetians called their initial torture, which was to break the cartilage of the nose.

A sweet prelude then, the flame that hurts my eyes as soon as I open them. And it will last for months and increase as summer goes on. And we have to live and fight. Vassili must drift around the streets without a desk to lean on. Odd jobs! Any refugee you ask comes up with the same answer: odd jobs. And the hearer can have no conception of the exhaustion, the toil that goes into it. But if you want to hold on, to survive the daily fatigue, you carry burdens, you make sacrifices, until gradually you become unrecognizable even to yourself. We'll all get to that point, but I just "pray to the Gods, whoever they may be" that they'll grant us the strength to reach it.

Putting Down Roots,
Athens: Kyklos 1936, pp. 240-244.

THE LAKE¹

by George Theotokas

George Theotokas (1905-1966) included "The Lake" in his collection of short stories entitled *Evipidis Pendozalis and Other Stories*, published in 1937. The story's completion date is stated to be 1935. In narrating the story of the central character, Petros Halkias, Theotokas grapples with the darker sides of human existence, which in times of war can give rise to extreme and destructive behavior. A professional soldier, Halkias "was destined to wear military uniform virtually uninterruptedly for over ten years," from the Balkan Wars to the Asia Minor Catastrophe (1912-1922). Amoral and mercenary, Theotokas's hero is described as "an ungovernable raptor" in the jungle of war, having shed every last trace of humanity, culminating in the rape of the defenseless Turkish girl in Usak. Unscathed and free from any sense of guilt, he continues his life after the defeat of 1922 amassing wealth, power and fame, without ever feeling "after two decades in the line of fire [...] any happiness other than the immediate animal joy of the battle, of victory, of imposing his own violent will." Years later, he commits suicide by falling into the icy waters of a Swiss lake.

In the favorable criticisms of the time about *Evipidis Pendozalis*, "The Lake" received scarcely a mention, even though Petros Halkias is one of the best of Theotokas's fictional portrayals. Given that the collection was published at the height of the Metaxas regime, the critics probably avoided commenting on anything that might cast doubt on or blacken the national consciousness.

The following extract shows Petros Halkias after the Balkan Wars and at the start of the Asia Minor campaign.

✱

He fought the war of the trenches until the end. He rested for a while in Constantinople, amidst the mass delirium of the victory celebrations and the temporary realization of the Byzantine legend enjoying what he found time to enjoy on the banks of the Golden Horn and the Bosphorus. The madness of the Greeks had already been augmented by the madness of the first Russian exiles, who were fleeing the fire of the Revolution in frenzied hordes and were flocking into Constantinople panic-stricken, lost, starving and desperate for sex and parties. In 1919 Petros Halkias joined the Russian campaign, fought the Bolsheviks without knowing why, and ended up in Smyrna as a liberator and victor, with the rank of captain. There he learned of Cleopatra's death, which had occurred during the first big flu outbreak. He didn't mourn for her. What was the point of mourning after having seen what he had seen? His parents, too, had died during his absence and he didn't mourn for them either. He requested to be sent again to the front.

He fought the Asia Minor campaign with the same intensity, putting all his energy into it, becoming ever more brutal, more rapacious, more unfeeling towards human suffering. He entered Bursa on horseback. He fought a tough battle at Eskişehir. He crossed the salt flats of Lake Tuz and the Sakarya River, and reached the outskirts of Ankara. In 1922 the order to retreat found him encamped close to Afyonkarahisar. As far as Usak his regiment was perfectly well disciplined, but

¹ The original Greek text was translated by Liadain Sherrard.

there it began to break down. The Turkish population had taken up arms and was attacking the Greek army from all sides. Half the city was in flames. Many Greek units had scattered over the plains, fleeing in disorder to the sea. A considerable number of soldiers were engaged in looting. The army rules made it clear that any superior had the right to kill on sight any inferior who was not obeying orders.

While Petros Halkias was roaming around Usak, rounding up his men at gunpoint, he found himself, without knowing how, alone in a cobbled lane. He stood still for a moment to orient himself. The lane was sheltered from the sun, cool, overshadowed by greenery, and appeared uninhabited. The houses were shut up and silent, as if lifeless. In the distance, like an inarticulate clamor, came the mingled sounds of the disorderly battle, of panic and fire. Suddenly the captain sensed a human presence nearby. Someone was watching him through a half-open window. He turned his gaze towards it and made out, in the half-light of the window, two large anguished eyes, a woman's burning face, a young girl, trembling and shaking, crazed with fear, hate, and arousal. Petros Halkias could think of nothing, he was no longer master of himself. In the atmosphere of destruction and death, his lust erupted with greater fury than ever, forcing him on as though possessed. He leapt to the door of the house, broke it open, and burst in ready to kill anyone who stood in his way.

He found the Turkish girl in a room on the upper floor, shaking all over, looking at him with eyes that glittered. They did not speak. He put down his machine-gun on a chair and he raped her with clenched teeth and with his helmet on his head. The clamor of war sounded nearer and louder. He felt the woman press against him lasciviously, in a frenzy of abandon. He had never before felt a woman's pleasure so intensely.

He left the house feeling calm, dispassionate. He worked out where he was. But he had forgotten his gun in the room. He had got no further than a few steps when the Turkish girl fired at him repeatedly from the window, hitting him in the left shoulder. He had time to see her hand grasping the machine gun and a soldier who mechanically tossed a hand-grenade through her open casement... [...]

He reached Chios, bloody and in rags, with the last remnants of the Army. Nevertheless, he managed to get back on his feet and to enter Athens on horseback, with the forces of the Revolution. He was soon at the Evros front, waiting from day to day for the order to advance on Constantinople. The order never came. He was finally discharged in the autumn of 1923.

Evipidis Pendozalis and Other Stories,
Athens: Pyrsos 1937, pp. 125-128.

THE SHIRT OF FLAME

by Halide Edip (Adivar)

After the defeat of Turkey in 1918 Halide Edip (1884-1964) joined the nationalist movement. In March 1920 with the Allied occupation of Istanbul Halide Edip escaped to Anatolia, as did others, and was condemned to death in absentia by the Sultan's government.

Arriving in Ankara she founded the Anatolian Press Service, worked as a nurse and served by the side of Mustafa Kemal at the Battle of Sakarya. In June 1921 she started to write a novel about the "War of Independence" with the title, *The Shirt of Flame*, which was published in instalments in the Istanbul newspaper, *İkdam* in 1922. In 1923 it was turned into a film, and in 1924 followed an English translation by Halide Edip herself. In the novel the "shirt of flame" is the passion which consumes the narrator, Peyami, and his friend, İhsan, for the beautiful Ayşe, "the daughter of Smyrna." This passion symbolizes the longing for the liberation of the Turkish people from foreign occupation.

The plot of the novel unfolds in the pages of Peyami's diary, which he is writing in hospital, gravely wounded in the head. On the last page, however, the reader leaves the diary and overhears a conversation between two doctors. Peyami has already died on the operating table. The doctors remark that, try as they might, nobody could locate any Ayşe or any İhsan. It was the delusion of a sick man. Finally, as the now independent narrator relates, they find a scientific definition for Peyami's "shirt of flame". The "shirt of flame" itself was therefore real. It was the patriotic longing for Smyrna which in Peyami's injured brain was transformed into a desire for the "daughter of Smyrna."

Although we discover at the end that the characters were fictional, the narrative follows actual events as they were experienced by Halide Edip herself. In this, the first novel of its genre, the author's concerns about the clashes between irregular resistance bands are made clear and the presence of refugees in Anatolia is not disguised. Such features are eventually eliminated from the official Kemalist narrative which will prevail in literature.

The temporal frame of the excerpts starts with the Greek landing in Smyrna in May 1919 and ends with the Battle of Sakarya in September 1921.

✱

The girl of Smyrna November 6th

Djemal was the first to hear of the Greek occupation of Smyrna. He was wonderfully self contained and continued to frequent the numerous propaganda meetings, but he burned to hear from Ayesha and was regularly at the post office for telegrams.

One morning five days later İhsan came to my room before I was up. The servant had not announced him and his face was discomposed.

"Peyami," said he, "Moukbil Bey has been torn to pieces by the Greeks and his little boy Hassan has been shot. Ayesha Hanum is wounded and has taken refuge in an Italian family. One of our

boys escaped and arrived yesterday. He told us the tale. How shall we tell Djemal!" [...]

On Thursday morning we went with Djemal to meet Ayesha at the steamer. The quay was very crowded and even in the streets a brooding moroseness and an air of revolt mixed with an odd ecstasy. My eyes caught Ihsan in the crowd. He ignored me utterly. But I knew that he had come there to be with us. I did not go to the steamer. I leaned on the bar of the quay and watched with an inner bitterness the noisy laughter and the ironical exclamations of the Greeks. Perhaps we should not be able to get a carriage for Ayesha. How could we allow her to enter a tram while the Greek and the Armenian conductors, sure of English protection, continually peered at the Turkish women?

"Here is Ayesha, Peyami. What are you thinking about, eh?" I caught sight of a woman in long black veils and one arm in a bandage. I said to myself:

"Smyrna is coming!" [...]

"No sir, it is you who should ask that [forgiveness] from us. Only yesterday we concluded an Armistice and to-day you bring to our land robbers and murderers protected by the historic glory of your fleet. You have thrown Smyrna into blood and fire. Its streets are invaded with murderers in uniforms and the unarmed people are massacred by robbers with bullets and bayonettes. From every house a Greek soldier goes out at daytime with loot in his hand. The old lie with broken heads on the pavement, and packs of women in black fly to escape the barbarians. Innocent multitudes with hands tied at their back are dragged out before your ships, bayoneted, bitten, insulted, and spat in the face." [...]

In that long and difficult hunt for arms, there is a scene which continually repeats itself in my memory. We were trying at the time to find Captain Safvet. In order to cross the river Sakaria, we had to hide Mehmet Chavush in the hard cart of a Roumelian Turk. The Roumelians were already familiar with the new tragedy, understanding its deeper meaning through sad personal experiences, so the villages of Macedonian emigrants were the faithful adherents of the Nationalist movement. They had fled, leaving to the invading army their rich green fields, their white and happy homes, the abode of the nightingales. They had bloody memories, as their beloved ones even to the young and veiled brides, had been massacred in those white dwellings. The red cyclone which had blown them from Europe into Asia came from the selfsame black clouds with which they were familiar. Anatolia was a little slow to react, ignorant and inexperienced in regard to the cruel possibilities of a Foreign Invasion. But she also woke up at last and what a waking this was!

Mehmet Chavush had witnessed the carnage in Macedonia and considered himself an armed prophet sent from the heavens to enlighten Anatolia with fair or foul words, using the stick or the gun as the occasion demanded. [...]

Every evening I went up the slope near the toy tents, and watched the little village before the Headquarters, while the music played those airs one hears in the movies. On our left, behind crimson clouds the angry guns raged and stormed, Ismet Pasha stood in the twilight on the slopes of the terrace and looked far, far. Sometimes Mustafa Kemal Pasha also was there. His expression was sharper and he gesticulated determinedly as he pointed to the mountains on the horizon. Evidently they talked of war.

I had not yet seen them from near to, for who was I? Only the reserve officer Lieutenant Peyami. For me the music turned Sakaria into a grandiose film. It played on while the River flowed red in the dark.

Now we were at the end of the second week, the armies breathed, their eyes burned, they waded in blood, wrestling, wrestling. Which side would conquer? Which side would keep a cool head and give the final knock out to its enemy?

The answer came quickly. It was the ninth day of September [...]

The Shirt of Flame Ateşten Gömlek.

New York: Duffield & Company 1924, pp. 28, 30-31, 48-49, 128-129, 196, 198-199.

YABAN¹

by Yakup Kadri Karaosmanoğlu

One of the best known and most discussed novels of the literature of the "War of Independence" is *Yaban* by the well known intellectual, novelist, diplomat and politician, Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974), which was published in 1932.

In *Yaban* the first person narration unfolds in the pages of a charred diary. The plot can be summarized very simply. During the "War of Independence" (1919-1922) the retired officer, Ahmet Celal, who had lost an arm fighting at Gallipoli, decides to spend some months in the village of his orderly in Anatolia. He stays there until the retreat of the Greek army after the Battle of Sakarya (1921) during which the village was torched. References to the outside world are scattered at first and reach a climax with the Greek army retreating from the Sakarya river and torching the village.

The basic theme of the novel, is not the war but the chasm which separates the educated, westernized city dweller and the simple people of Anatolia. During the war this people could not understand the significance of the national struggle. Ten years later, when the novel was published, intellectuals were trying to force on a people who were strangers to them something to which that people was also a stranger: the contemporary western way of life. Beyond the social and political frame of the novel, Yakup Kadri succeeds in making the reader live through an unsettling alienation in a masterly way. Despite a number of translations (none has been published in English) the literary value of *Yaban*, a work which deserves a prominent place in the European avant-garde writing of its time, has not been much noticed outside Turkey.

The diary which contains the narrative was purportedly found in the autumn of 1921 in the charred ruins of the village after the Battle of Sakarya (August-September 1921). The action of the novel appears to be mostly set in 1921, since the earliest external event referred to is the first battle of Inonu in January 1921, and the last, the retreat of the Greek army in the late summer of 1921. The chronological sequence of external events is deliberately blurred to convey the remoteness of the village and the deranged mind of Ahmet Celal.

✱

The soul of the Turkish peasant is a quiet, deep pool.
What is it at the bottom? Is it a ragged boulder, a mound of clay, a soft layer of sand?
It is impossible to discover.

After the Battle of Sakarya, the enemy armies left us the regions of Haymana, Mihalic, and Sivrihisar as a vast desolate ruin, covered here and there with piles of stone. There was no differ-

1. Translated by J. S. Jacobson (*Occidental Elements in Yakup Kadri's Novel, Yaban*. Unpublished PhD Thesis, University of Utah 1971). The word *Yaban* has multiple meanings: it denotes a wasteland or a desert but also a savage, anti-social, or alienated person. In his 1970 interview with Jacobson, while commenting on the translation of *Yaban* as *Stranger*, Yakup Kadri said that this translation did not convey the full meaning of the word. He remarked that "besides the sense of stranger or foreigner the word, yaban, also has the sense of barbarian." Later on, he recommended that the title remain untranslated and accompanied by an explanatory note. He also considered that the title of the Italian translation, *Terra Matrigna* [Stepmother Earth], is more accurate. Here, in deference to the opinion of Yakup Kadri, the title, *Yaban*, is not translated.

ence between the people who remained after the catastrophe and the first cavemen. They were wandering about half-naked and trying to grind burned kernels of wheat and corn, often mixed with mud, by crushing them between two stones on flame-blackened threshing floors. Some were extracting a sort of nourishment from strange herbs, from roots of trees; and when they heard alien footsteps, they would all run away and hide in holes.

And so it was, that when the members of the “War Crimes Commission” sent out by the commander of the Western Front were searching through the ruins and under the rubble for churred human bones, they found the writing which comprises this book. It was in a form of a notebook, torn through the middle and burned around the edges. They asked the peasants what had happened to its owner. None knew where he had gone; and this despite the fact that he had lived in their village for two or three years and had stayed there until the very last day of the disaster.

One of the members of the “War Crimes Commission” was astonished at this indifference. “How is it possible?” he said. “How is it possible? Wouldn’t people know where someone who has lived with them for years had gone, what had happened to him?”

With an offended manner, the peasants shrugged their shoulders and walked off. But one of them, a small skinny man of indeterminate age, turned and said, “Waal, he was one of them outlanders, just like you.” [...]

One day about noon, we were sitting at the thatch awing of the coffeehouse. Our Mehmet Ali, Mehmet Chavush, Salih Aga, and the Muhtar were all there. The talk was about the war and its consequences. I was telling them the news that Istanbul was under the military occupation of four countries; that all the area from Izmir to Bursa had been invaded by the Greeks; that the French still had not withdrawn from Adana; and that bloody incidents were taking place in Urfa and Antep. I was looking to carefully into the face of each of them in turn. However, I chanced on neither astonishment nor terror, nor even a trace of ordinary interest in them. Even Mehmet Ali, who so recently came out of the fire, listened to these things as if they belonged to a fairy tale from the old times.

I said, “Mehmet Ali, here knows. In Istanbul there the Padishah nor the government has two cents’ worth of prestige. Foreign officers with the rank of captain give orders to the Grand Vizier. They advise that the Padishah appoint so-and-so to such-and-such a position and remove so-and-so. If he doesn’t listen, with their riding crops waving, they call at the palace. There is no injustice the people haven’t suffered. They exiled the country’s great, the intelligent men to the island of Malta.” [...]

Then I say, “Neither the chastity of our wives, the lives of our children, religion, faith, nor anything that is ours is saved from their attacks. They lay their hands on everything.” Then I tell of incidents by way of elucidation.

Just at this moment, I saw that the Muhtar was dozing; Mehmet Ali was whittling on a willow branch with his pocketknife; Salih Aga was watching his flocks gazing on the slopes in the distance. Only Bekir Chavush appeared to pay a little attention.

“Sir, is it going to be war again?” he asked. “There is a war,” I said. “Haven’t you heard? A great man, by the name of Mustafa Kemal,” a great commander, left Istanbul and has come to Anatolia. In Erzurum and Sivas he gathered the nation to him. He said, “The government is not performing its duties. We will conduct our own defence. We will pit ourselves against the enemy.” Now they are fighting against the Greeks and the French on all sides. Those men are all so heroic!”

I tried to stir them with epic tales. Mehmet Ali, who had been at the Dardanelles, remembered Mustafa Kemal’s name. I looked at him from the corner of my eye. He raised his head from the willow stick on which he was whittling. He turned to me and said, “Sir, God grant they don’t take us back in the army.”

This was the saddest day of my life. [...]

Yaban, Istanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi
1932, σ. 3-4, 20-23.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ SELECTIVE BIBLIOGRAPHY

A. Ελληνικά-Greek

Ανδριώτης, Ν. 2020. *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Αθήνα.
Αφθονιάτης, Π. 1929. *Πρόσφυγες*, Παρίσι.
Αφιέρωμα στον Στράτη Μυριβήλη. 1970. *Νέα Εστία* 88, τ. 1033, 902-1040.
Αναγνωστοπούλου, Σ. 1997. *Μικρά Ασία 19ος αι. - Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα.
Ασημάκης, Β. Σ. 1924. *Από τον Τάφο (ημερολόγιον ενδεκαμήνου αιχμαλωσίας)*, Αθήνα.
Βασιλικός, Β. (επιμ.). 1992. *Νίκος Βασιλικός, Ημερολόγιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας*, Αθήνα.
Βενέζη-Μολυβιάτη, Α. 2007. *Το χρονικό των δέκα ημερών*, Αθήνα.
Βενέζης, Η. 1931 (α’ εκδ.). *Το Νούμερο 31328: Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής*, Αθήνα.
Βενέζης, Η. 1939 (α’ εκδ.). *Γαλήνη*, Αθήνα.
Βενέζης, Η. 1941 (α’ εκδ.). *Αιγαίο*, Αθήνα.
Βενέζης, Η. 1943 (α’ εκδ.). *Αιολική γη*, Αθήνα.
Βενέζης, Η. 1944 (α’ εκδ.). *Άνεμοι: Διηγήματα*, Αθήνα.
Βενέζης, Η. 1972. *Εφταλού: Ιστορίες του Αιγαίου*, Αθήνα.
Βενέζης, Η. 1974. *Μικρασία, Χάιρε: Διήγησις συμβάντων*, Αθήνα.
Βολανάκης, Λ. Ν. 1939. *Κάτω από τις λεύκες του Πασάκιοϊ*, Αθήνα.
Demirözü, D. 2011. «Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και τουρκική αφήγηση», *Δελτίον Μικρασιατικών Σπουδών* 17, 123-150.
Δούκας, Σ. 1929 (α’ εκδ.). *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Αθήνα.
Θεοτοκάς, Γ. 1929. *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα.
Θεοτοκάς, Γ. 1932. *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα.
Θεοτοκάς, Γ. 1936 (α’ εκδ.). *Αργώ*, Αθήνα.
Θεοτοκάς, Γ. 1937 (α’ εκδ.). *Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες*, Αθήνα.
Θεοτοκάς, Γ. 1939. *Ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, Αθήνα.
Θεοτοκάς, Γ. 1940 (α’ εκδ.). *Λεωνής*, Αθήνα.
Καράογλου, Χ. Λ.- Κ. Καρβέλα, (επιμ.). 2019. *Ηλίας Βενέζης, Ελληνική Διάρκεια: Μορφές και θέματα των γραμμάτων και των τεχνών Α’ (1924-1952)*, Αθήνα.
Καράογλου, Χ. Λ. (επιμ.). 2021. *Ηλίας Βενέζης, Ελληνική Διάρκεια: Μορφές και θέματα των γραμμάτων και των τεχνών Β’ (1953-1962)*, Αθήνα.
Καστρινάκη, Α. 1997. *Η φωνή του γενέθλιου τόπου: Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ου αιώνα*, Αθήνα.
Καφετζάκη, Τ. 2003. *Προσφυγιά και λογοτεχνία: Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη Μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα.
Λιάκος, Α. (επιμ.). 2011. *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά*, Αθήνα.
Λυκούργου, Ν. 1990. *Σχεδιάσμα χρονογραφίας Στράτη Μυριβήλη, 1890-1969*, Αθήνα.
Μηλιώρης, Ν. 1967. «Η Μικρασιατική τραγωδία στη λογοτεχνία και στην τέχνη», *Μικρασιατικά Χρονικά* 13, 338-400.
Μήλλας, Η. 2001. *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα.
Μητσάκης, Κ. 1992. «Η τραγωδία της Μικράς Ασίας στην πεζογραφία του Μεσοπολέμου», *Διαβάζω* 279 (Ιαν.), 33-37.
Μίσιος, Κ. Γ. 1991. *Η ορδή των βασιβουζούκων, ήγουν η «συμμορία» του Μυριβήλη*, Μυτιλήνη.
Μουλλάς, Π. (επιμ.). 1992-1993. *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα.
Μυριβήλης, Σ. 1915. *Κόκκινες ιστορίες*, Μυτιλήνη.
Μυριβήλης, Σ. 1924. *Η ζωή εν τάφω. Χειρόγραφα που βρεθήκανε μες το γελίο του λοχία Αντώνη Κωστούλα*, Μυτιλήνη.

Μυριβήλης, Σ. 1928. *Διηγήματα*, Μυτιλήνη.

Μυριβήλης, Σ. 1930. *Η ζωή εν τάφω*, Αθήνα.

Μυριβήλης, Σ. 1933. (α' εκδ.). *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Αθήνα.

Μυριβήλης, Σ. 1949. (α' εκδ.). *Η Παναγιά η Γοργόνα*, Αθήνα.

Ozil, A. 2011. «Ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και τη Δημοκρατία: Η περίοδος 1918-1922 στην τουρκική ιστοριογραφία», *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά*, επιμ. Α. Λιάκος, Αθήνα, 101-123.

Παπανούτσος, Ε. Π. 1978. «Ο ραφωδός της χαμένης πατρίδας. Μνήμη του Ηλία Βενέζη: Πέντε χρόνια από το θάνατό του», *Τετράδια Ευθύνης* 6, 9-15.

Παπαθανασίου, Θ. Γ. 2001. *Τα παιδικά χρόνια του Γ. Σεφέρη στη Σμύρνη (1900-1914)*, Αθήνα.

Πρεβελάκης, Π. 1938. (α' εκδ.). *Το χρονικό μιας πολιτείας*, Αθήνα.

Προκοπίου, Σ. 1928. *Σαν ψέμματα και σαν αλήθεια*, Αθήνα.

Ροδάς, Μ. Λ. 1950 (ανατυπ. 2019). *Η Ελλάδα στην Μικρά Ασία (1918-1922): Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα.

Σαββίδης, Γ. Π. 1981. *Γιώργος Θεοτοκάς & Γιώργος Σεφέρης: Αλληλογραφία (1930-1966)*, Αθήνα.

Σαββίδης, Γ. Π.-Μ. Πιερής, (επιμ.). 1985. *Γιώργου Θεοτοκά. Σημαίες στον ήλιο. Ο «Λεωνής» του 1940 με το ημερολόγιο εργασίας του «Λεωνή» και τα διηγήματα της «παιδικής ηλικίας»*, Αθήνα.

Σεφέρης, Γ. 1935. *Μυθιστόρημα*, Αθήνα.

Σεφέρης, Γ. 1972. *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Αθήνα.

Σεφέρης, Γ. 1989. *Ποιήματα*, Αθήνα.

Σεφέρης, Γ. 1996. *Μέρες Ε': 1 Γενάρη 1945-19 Απρίλη 1951*, Αθήνα.

Σημηριώτης, Α. 1926. *Επί των ποταμών Βαβυλώνας*, Αθήνα.

Soethaert, B. 2015. «Το Χρονικό μιας πολιτείας του Παντελή Πρεβελάκη και η 'μεταβολή' της 4ης Αυγούστου 1936», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αθήνα, 257-274.

Σταύρου, Τ. 1933. *Εκείνοι που έμειναν*, Αθήνα.

Σταύρου, Τ. 1936. *Οι πρώτες ρίζες*, Αθήνα.

Τζιόβας, Δ. (επιμ.). 1987. *Γιώργος Θεοτοκάς, Τετράδια ημερολογίου*, Αθήνα.

Τζιόβας, Δ. (επιμ.). 2005. *Γιώργος Θεοτοκάς, Αναζητώντας τη διαύγεια*, Αθήνα.

Τζιόβας, Δ. 2011. *Ο μύθος της Γενιάς του Τριάντα*, Αθήνα.

Ζεβελάκης, Γ. (επιμ.). 2006. *Μάρκος Αυγέρης. Από την αιχμαλωσία: κατά το ημερολόγιο του αιχμαλώτου αεροπόρου Β.Κ.*, Αθήνα.

Β. Ξενόγλωσση-Foreign

Adak, H. 2003. “National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal’s Nutuk and Halide Edib’s Memoirs and The Turkish Ordeal,” *The South Atlantic Quarterly* 102:2, 509-527.

Adivar, Halide Edip. 1922. *Ateşten Gömlek* [Shirt of Flame], Istanbul.

Adivar, Halide Edip, Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Atay, Falih Rıfkı, Atay, and Mehmed Asım Us. 1922. *İzmir’den Bursa’ya Hikâyeler Mektublar ve Yunan Ordusunun Mesu’liyetine dair bir Tedkik* [From İzmir to Bursa: Stories, Letters and Investigations Pertaining to the Greek Army’s Responsibility], Istanbul.

Adivar, Halide Edip. 1924. *The Shirt of Flame*, New York.

Adivar, Halide Edip. 1928. *Turkish Ordeal being the Further Memoirs of Halide Edib*, London.

Adivar, Halide Edip. 1962. *Türkün Ateşle İmtihanı. İstiklâl Savaşı Hatıraları* [The Turk’s Trial by Fire. Recollections from the War of Independnece], Istanbul.

Anderson, Perry. 2008. “Kemalism,” *London Review of Books* 30:17, 3-12.

Atatürk, Mustafa Kemal. 1927. *Nutuk* [The Speech], Ankara.

Atay, Falih Rıfkı. 1958. *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları* [Çankaya: Recollections from the Times of Atatürk], Istanbul.

Beaton R. 1994. *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford.

Beaton R. 2003. *George Seferis: Waiting for the Angel. A Biography*, New Haven.

Chater, M. 1925. “History’s Greatest Trek: Tragedy Stalks through the Near East as Greece and Turkey Exchange Two Million of Their People,” *The National Geographic Magazine* 48: 5, November 1925, 533-590.

Doulis, Th. 1977. *Disaster and Fiction: Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922*, Berkeley.

Eser, U. 2022. “Homeland as Terra Pericolosa: Post-Catastrophe Homecoming Narratives of Smyrniote Greeks in Early Republican Turkey,” *Journal of Modern Greek Studies* 40:1, 169-193.

Güntekin, Reşat Nuri. 1922. *Çalıkuşu* [The Wren], Istanbul.

Güntekin, Reşat Nuri (trans. W. Deedes). 1949. *The Autobiography of a Turkish Girl*, London.

Hikmet, Nâzım. 1965. *Kurtuluş Savaşı Destanı* [The Epic of the War of Independence], Istanbul.

Hikmet, Nâzım. 1968. *Kuvâyi Milliye. Destan* [The National Forces. An Epic], Ankara.

Hirschon, R. 1989. *Heirs of the Greek Catastrophe. The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford.

Hirschon, R. 2003. *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York.

Karay, Halit Refik. 1922. *Ay Peşinde* [in Pursuit of the Moon], Istanbul.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. 1927. *Hüküm Gecesi* [Night of Judgement], Istanbul.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. 1928. *Sodom ve Gomore* [Sodom and Gomorrah], Istanbul.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. 1929. *Ergenekon Millî Mücadele Yazıları* [Ergenekon Articles on the National Struggle], Istanbul.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. 1932. *Yaban: Millî Roman* [The Stranger: National Novel], Istanbul.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. 1934. *Ankara* [Ankara].

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. 1958. *Vatan Yolunda Millî Mücadele Hâtıraları* [On the Way to Motherland. Recollections from the National Struggle], Istanbul.

Keeley, E. and Ph. Sherrard (eds.). 1995. *George Seferis, Collected Poems*, Princeton.

Lanceray, Y. 1925. *A Summer in Angora*, Leningrad.

Lemos, A. 2021. “Echoes Across the National Divide: Common *Topoi* in the Turkish Literature of the War of Independence and the Greek Literature of the Asia Minor Disaster,” *Journal of Academic Studies in World Languages, Literatures and Translation (WOLLT)*, 2:1, 32-56.

Mackridge, P. 2003. “The Myth of Asia Minor in Greek Fiction,” in *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, ed. R. Hirschon, New York, 235-246.

Mango, A. 1999. *Atatürk*. London.

Myrivilis, S. (trans. A. Rick). 1959. *The Mermaid Madonna*, New York.

Prevelakis, P. (trans. K. Johnstone). 1976. *The Tale of a Town*, London.

Ricks, D. 1989. *The Shade of Homer: A Study in Modern Greek Poetry*, Cambridge.

Seferis, G. (trans. A. Anagnostopoulos). 1974. *Days of 1945-1951: A Poet’s Journal*, Cambridge, Mass.

Smith, M. L. 1973. *Ionian Vision: Greece in Asia Minor*, 1919-1922, London.

StroebeI, W. 2014. “Distancing Disaster: Trauma, Medium, and Form in the Greco-Turkish War and Population Exchange,” *Journal of Modern Greek Studies* 32:3, 253-285.

Türkeş, M. 2001. “A Development-Strategy Proposal in Turkey in the 1930s: The Case of the Kadro (Cadre) Movement,” *International Journal of Middle East Studies*, 33: 1, 91-114.

Theotokas, G. (trans. D. E. Martin). 1985. *Leonis*. Minneapolis.

Venezis, I. (trans. J. Barley). 2019. *Serenity*, Athens.

Venezis, I. (trans. T. Sellers). 2020. *Land of Aeolia*, Limni, Evia.

Yesayan, Z. 1936. (trans. A. Ter-Martirosyan). *Огненная Рубашка* [Shirt of Fire], Moscow.

Yücel, Hasan-Âli. 1957. *Edebiyat Tarihimizden* [From the History of our Literature], Ankara.

Zürcher, E. J. 2010. *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey*, London.

